



T.C.

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsir Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KUR'AN IŞIĞINDA DUYGULARIN EĞİTİMİ

Tekin HAN

Iğdır-2017

T.C.
İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KUR'AN IŞIĞINDA DUYGULARIN EĞİTİMİ

Hazırlayan
Tekin HAN

Danışman
Prof. Dr. Şadi EREN

İğdır-2017

TAAHHÜTNAME
(Bilimsel Etiğe Uygunluk Metni)

Sosyal Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğüne

Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Kur’an Işığında Duyguların Eğitimi” adlı çalışmanın kendi çalışma ve gayretim sonucunda meydana geldiğini, alıntılara kaynak gösterdiğimi ve yürürlükteki tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, bu çalışmamın kağıt ve elektronik kopyalarının Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirtilen koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri doğrultusunda gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin tamamının veya uygun görülen kısımlarının erişime açılması tamamen Sosyal Bilimler Enstitüsünün takdirindedir.
- Tezim sadece Iğdır Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin ... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

16/06/2017

Tekin HAN

KABUL VE ONAY

Tekin HAN tarafından hazırlanan **KUR'AN IŞIĞINDA DUYGULARIN EĞİTİMİ** adlı çalışma, **08/05 /2017** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından **TEMEL İSLAM BİLİMLERİ** Anabilim Dalı, **TEFSİR** Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

(İmza)

[Prof. Dr. Şadi EREN (Başkan)]



(İmza)

[Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE] Üye



(İmza)

[Yrd. Doç. Dr. Mehmet Emin YURT]

Üye



ÖZET

Allah, İnsanları birçok duygulara sahip olan bir varlık olarak yaratmıştır. Bu duyguların verilış amacına uygun bir hayat tarzına göre yaşamak, insanın hem dünyada hem de ahirette mesut olmasını sağlayacaktır. Duygular insan hayatına yön verdiği için eğitilmeden olumlu sonuçlar da elde edemeyiz. Duygular da ancak inanç sistemleri ve manevi değerlerle eğitilip, şekillendirilebilir. Çünkü insan ancak eğitilmiş duygularıyla hem Allah'ın, hem de insanların nezdinde değeri olacaktır.

İlahi kitabın, getirdiği esaslar, dikkat çektiği hususlar, her yönüyle büyük önem arz eder. Onun evren ve evrenin bir parçası olan insan hakkında belirttiği hususlar, sünnettullahın kısa ve öz ifadeleri olmakla birlikte aynı zamanda insanı tanıma hususunda önemli materyalleri de vermektedir. Bu hususların bir yönü de insanlara verilen duygular ve bu duyguların eğitimidir. Bu münasebetle duygularımıza kaynaklık eden kavramlara önem verildiği gibi, Kur'an'ın insanda mevcut olan olumlu ve olumsuz duygulara nasıl bir çözüm yolu sunmuş olduğunu öğrenmek için ayetler nezdinde duyguların eğitime de önem verdik.

Anahtar Kelimeler

Duygu, Duyguların Eğitimi, Olumlu Duygular, Olumsuz Duygular, Nefis Tezkiyesi

ABSTRACT

Allah created the people as a being with many emotions. Living according to a lifestyle that suitable for the purpose of giving these emotions will enable human to be happy both in the world and in the Hereafter. As emotions lead to human life ,we can not get positive results without being trained. Emotions can only be trained and shaped by belief systems and spiritual values. Because man will be precious in the presence of Allah and the people with his trained emotions.

The essentials of the Divine Book, the points of particulars, are of great importance in every aspect. Its points about human being, a part of the universe and the universe, are short and self-expressive of fate, and at the same time provide important materials for the recognition of human beings. One aspect of these issues is the emotions given to people and the education of those emotions. In this connection, we paid attention to the education of the emotions together with the verses, to learn how to provide solutions to the positive and negative emotions that are present in the Qur'an, as well as to the concepts that originate from our emotions.

Key Words

Emotion, The Education of Emotions, Positive and Negative Emotions, Human soul

ÖNSÖZ

Kur'an ilahi bir kitaptır; bu münasebetle getirdiği esaslar, dikkat çektiği hususlar, her yönüyle büyük önem arz eder. Onun evren ve evrenin bir parçası olan insan hakkında belirttiği hususlar, sünnettullahın kısa ve öz ifadeleri olmakla birlikte aynı zamanda insanı tanıma hususunda önemli materyalleri de vermektedir. Bu hususların bir yönü de insanlara verilen duyular ve bu duyguların eğitimidir.

İnsanlar çok çeşitli duygularla doludur. İnsan olmak için “insan doğmak” gerekir. Ama “insan kalmak” için insana verilmiş olan bu duyguların eğitilmesi gerekir.

Davranışlarımız daha çok duygularımızın dışı vurumudur. Bunun için kişinin hareketlerini düzene sokmak istiyorsak sadece bilgi edinmekle yani alışılmış eğitim-öğretimle bunu başaramayız. Duyguların iyi tanınması ve eğitilmesi gerekir. Çünkü insan, bir şeyin yanlış ve zararlı olduğu bilgisine sahip olduğu halde kötü duygu ve alışkanlıklarından sıyrılmadığı için onu yapmaktan kendini alıkoymaz. Bunun için duyguların en erken yaşlardan itibaren eğitimi büyük önem arz eder.

Her insanın kendine özgü bir hayat anlayışı, bir dünya görüşü vardır. Onun bu dünya görüşü hayati süreç içinde oluşturduğu sayısız tutum ve tavırdan oluşmaktadır. İnsanlar, davranışlarını bu tutum ve tavırlara göre oluşturur, geliştirir ve yönlendirir. Tutum ve tavırlarımız ne kadar önemli ise onların sağlıklı, dengeli ve yerleşik olmalarını sağlayan duygularımız da o kadar önemlidir. Bunu sağlayan duygularımızı ise sağlıklı bir şekilde eğitmek gerekir.

Bu çalışma duygu eğitimi ile ilgilidir. İnsanda çok sayıda duygu olduğu için hepsini detaylı bir şekilde ele almamız mümkün olmadı. Çünkü her bir duygu başlı başına bir tez konusu olabilecek durumdadır ve biz de daha çok bu duyguların genel prensipleri üzerinde durduk.

Her insanda birçok duygu mevcuttur. Mevcut olan bu duygular önemli bir şekilde insan hayatına yön verdiği için eğitilmeden sağlıklı neticeler vermez.

Kur'an'ın bu duygularımıza nasıl bir çözüm yolu sunmuş olduğunu öğrenmek için bu çalışmamıza "Kur'an Işığında Duyguların Eğitimi" adını verdik.

"Kur'an Işığında Duyguların Eğitimi", giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında duyguların kaynağını oluşturan belli kavramlar üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde insanda mevcut olan belli başlı olumlu ve olumsuz duygu işlenmiş. Aynı zamanda bu duyguların değişik tanım ve tasnifleri yapılmış; ikinci bölümde ise duygu eğitimi ile ilgili bazı önerilerde bulunulmuştur.

İnsanın duygu dünyasının böyle küçük çaplı bir çalışmaya sığdırılmayacak kadar girift ve zengin olduğunu biliyoruz. Bu çalışma ile yapmak istediğimiz şey, İslâm eğitim sisteminde duygu eğitiminin önemine dikkat çekmek, okuyuculara az da olsa bazı bilgiler vermektir. Bunu bir nebze başarabilirsek kendimizi mutlu sayacağız.

Bu tez çalışmamızın başlamasından bitimine kadar yakın ilgi ve yardımlarını gördüğüm danışmanım Prof. Dr. Şadi EREN'e, her fırsatta kapısını çaldığım Yrd. Doç. Dr. Zeki TAN'a, benden yardımlarını esirgemeyen eşim Neslihan'a, duygularıma neşe kaynağı olan oğullarım Semih Süheyb ile Üveys Selim'e ve bütün dostlarıma, teşekkür eder; Allah'tan, bu çalışmanın hayırlara vesile olmasını dilerim.

Tekin HAN

Iğdır 2017

İÇİNDEKİLER

Sh	No:
TAAHHÜTNAME.....	
KABUL VE ONAY.....	
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM.....	5
1.1. DUYGUNUN TANIMI VE MAHİYETİ.....	5
1.2. DUYGULARIN KAYNAĞI OLARAK KALP.....	6
1.2.1. Kalp.....	6
1.2.2. Lübb.....	11
1.2.3. Sadr.....	12
1.2.4. Fuad.....	14
1.3. DÜŞÜNCE İLE İLGİLİ KAVRAMLAR.....	15
1.3.1. Hilm.....	15
1.3.2. Nühâ.....	16
1.3.3. Hicr.....	16
1.3.4. Tefekkür.....	17
1.3.5. Taakkul.....	19
1.3.6. Tedebbür.....	20

1.3.7. Tezekkür.....	21
2. BÖLÜM.....	24
2.1. İNSANDAKİ BAŞLICA DUYGULAR.....	24
2.1.1. OLUMLU DUYGULAR.....	24
2.1.1.1. Sevgi	25
2.1.1.2. Güven	28
2.1.1.3. Ümit	30
2.1.1.4. Merhamet	32
2.1.1.5. Mutluluk	34
2.1.1.6. Şefkat	36
2.1.1.7. Adalet	43
2.1.1.8. Sabır	40
2.1.1.9. Sorumluluk	43
2.1.2. OLUMSUZ DUYGULAR.....	46
2.1.2.1. Bencilik	48
2.1.2.2. Öfke	50
2.1.2.3. Hased (Kıskançlık)	54
2.1.2.4. Gurur (Büyükleme)	57
2.1.2.5. Zulüm	59
2.1.2.6. Cimrilik	62
2.1.2.7. Kibir	65
2.1.2.8. Kin	68
2.1.2.9. Hırs	72
2.1.2.10. Riya (Gösteriş)	74

3. BÖLÜM.....	78
3.1. DUYGULARIN EĞİTİMİ.....	78
3.1.1. Olumlu Duyguların Uyandırılması	83
3.1.2. Kötü Duyguların Kontrol Edilmesi.....	86
3.1.3. Duyguların Yönlendirilmesi	88
3.1.4. Duyguların Dengelenmesi	91
3.1.4.1. Akıl-Duygu Dengesi	94
3.1.4.2. Duygu-Duygu Dengesi	96
3.1.4.3. Bir Duygunun Kendi İçinde Dengelenmesi	98
3.2. DİN DUYGUSUNUN KAYNAĞI VE GELİŞTİRİLMESİ	100
3.3. KUR'AN'DA NEFİS TEZKİYESİ.....	102
3.3.1. Nefs-i Emmare	106
3.3.2. Nefs-i Levvame	107
3.3.3. Nefs-i Mülhime	109
3.3.4. Nefs-i Mutmainne.....	109
3.3.5. Nefs-i Raziye	111
3.3.6. Nefs-i Merziyye	111
3.3.7. Nefs-i Kamile	112
SONUÇ.....	113
BİBLİYOGRAFYA.....	116

KISALTMALAR

<i>age.</i>	Adı geçen eser
<i>a.g.m</i>	Adı geçen madde
<i>Ank.</i>	Ankara
<i>a.s.</i>	Aleyhisselam
<i>bsk.</i>	Baskı
<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>c.</i>	Cilt
<i>c.c.</i>	Celle Celâlühü
<i>çev.</i>	Çeviren
<i>Derg.</i>	Dergi
<i>DİA</i>	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
<i>DİBY</i>	Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
<i>Fak.</i>	Fakülte
<i>haz.</i>	Hazırlayan
<i>h.</i>	hicri
<i>Hz.</i>	Hazreti
<i>İst.</i>	İstanbul
<i>Krş.</i>	Karşılaştırınız
<i>MEB</i>	Milli Eğitim Bakanlığı

<i>md.</i>	Maddesi
<i>nr.</i>	Numara
<i>nşr.</i>	neşreden
<i>ö.</i>	Ölümü
<i>r.a.</i>	radiye'llâhu anhu
<i>s.a.s</i>	Sallallahü aleyhi vesellem
<i>sy.</i>	Sayı
<i>s.</i>	Sayfa
<i>Şrh.</i>	Şerh
<i>TDVY</i>	Türk Diyanet Vakfı Yayınları
<i>tahk.</i>	Tahkik
<i>trc.</i>	Tercüme eden
<i>tsz.</i>	Tarihsiz
<i>vb.</i>	ve benzeri
<i>vd.</i>	ve devamı/ve diğerleri
<i>Yay.</i>	Yayınevi
<i>ysz.</i>	Yayın yeri yok

GİRİŞ

İnsanın, zihinsel ve bedensel yönleri yanında bir de duygusal yönü vardır. İnsanın duygusal yönünde; sevgi, nefret, korku, kaygı gibi binlerce duygu barınmaktadır. Bu duygular yaşamımıza yön veren, renk katan sevinçlerimizin ve acılarımızın nedeni olan duygulardır.

İnsanı iyiye ya da kötüye yönlendiren bilgisinden çok duygularıdır. Bunun için kişinin hareketlerini düzene sokmak istiyorsak duyguların iyi tanınması ve eğitilmesi gerekir. Çünkü davranışlarımızın yönü ve şiddeti, öncelikle duygularla ilişkilidir. Heyecanlarımızın, korku ya da isteklerimizin şiddeti, davranışların niteliğini belirler. Hangi davranışları seçeceğimiz ve bu davranışlarda ne düzeyde ısrarcı olacağımız, duygularımızla ilgilidir. Bir şeyi çok istiyorsak onun için beden ve zihnen gayret gösterir, karşılaşacağımız zorluklara karşı tahammülkâr bir duruş sergileyebiliriz. Buna göre duyguların başlı başına bir güç kaynağı olduğu söylenebilir.

İnsan, içinde bulunduğu durumun ve yaptığı eylemin farkında olan ve Yüce Allah tarafından kendisine sorumluluk yüklenen bir varlıktır. Evrende insana verilen duygular, kişinin bütün eylemlerini harekete geçiren ve insanı yönlendiren bir iç kuvvettir. Eğer yaptığımız işten keyif almazsak, üzülmezsek, sevinmezsek, ağlamazsak, heyecanlanmazsak ıssız bir araziye bırakılmış cansız bir varlıktan farkımız olmazdı.

Bizi, karar vermeye teşvik eden ve harekete geçiren duygularımızdır. Bu yüzden zihnimizi, aklımızı, irademizi eğitirken aynı şekilde duygularımızı da eğitime tabi tutmalı ve doğru tarafa yönlendirmeliyiz.

Yüce Allah'ın Hz. Adem'e verdiği halifelik görevini, Hz. Adem, şeytan yüzünden kaybetmiştir. Hz. Adem, Allah'a verdiği sözü nasıl oldu da unutarak "Allah'a verdiği söze riayet etmeyen" insan oldu? Halbuki Allah, Ademi; akıl, anlayış ve düşünce ile güzelleştirerek yeryüzünün de halifesi yapmıştı. Ama ne yazık ki duygularına hâkim olmayan Âdem, makamını iyi kullanmadığından azledilmiş. Sonradan Âdem'in tövbesini Allah kabul etmiş ve makamına yaraşır bir yaşamı sürdürmesi için yeryüzünde ona belirli bir zaman yaşama hakkı vermiştir. Yani kimi

insan; akıl, anlayış ve düşünce ile hareket edip alây-i illiyîn'e çıkıp Âdem olur. Makamına iade edilir. Kimi de aklını kullanmaz esfel-i safilîn'e inip hayvandan farksız olur.

Allah, bu durumu şöyle dile getirmektedir:

“Kötü duygularını kendisine tanrı edinen kimseyi gördün mü? Şimdi ona seni vekil olacaksın?”¹

“Yoksa sen, onların çoğunun gerçekten söz dinleyeceğini yahut akıllanacağını mı sanıyorsun? Gerçekte onlar hayvanlar gibidir, hatta gidişçe daha sapıktırlar.”²

Hz. Âdem'in makamından azledilmesine sebep olan duygularına kapılıp şeytana uyması değil midir? Oysaki Allah, ona her şeyin garantisini verdiği halde Hz. Âdem, şeytanın da vesveselerine inanarak duygularına kapılmış ve Allah'a güveneceğine dair verdiği sözü unuttuğu için makamından azledilmiştir. O halde insana düşen tekrar eski makamına ulaşmak için Allah'a verdiği sözün gereğini yapmaktır. Duyguların mahkûmu değil, duygularının hâkimi olmaktır.

Küreselleşen dünyada, insanların akademik eğitim ve yönelimlerine değer verilirken duyguların eğitime ve yönlendirilmesine pek ehemmiyet verilmemiştir. Bunun sonucunda da ilahi emirlerde, yasak ve haramı dikkate almayan, ayıbın ne olduğunu bilmeyen, toplumsal ve bireysel sınırları delen fertler ortaya çıkmıştır.

İnancımızın bize gösterdiği doğrultuda ise duygular iradeye tabi iken, irade akla, akıl ise imana tabi olmaktadır. Duygularımız bu hiyerarşi doğrultusunda koordineli olarak hareket etmektedir.

Sevgi, zengin bir dile sahiptir ve bunu ifade etmeyi öğrenmek de duyguların eğitimiyle gerçekleşir. İnsan, Allah'a iman eder ve onu sever; mesleğini, kariyerini, ailesini, dostlarını, doğayı sever ve bunları sevmekle yetinmez; sevdiğinin de farkında olur. Aslında fark etmek, hayattan lezzet almayı ve Allah'a şükretmeyi de

¹ Furkan, 25/43.

² Furkan, 25/44.

beraberinde getirir. Aynı zamanda duyguları doğru yönlendirmeyi de gerçekleştirmiş oluruz.

Bu anlamda duyguların başıboş olmadığı, kontrol edilmesi ve yönlendirilmesi gerektiğini bilirsek bu işimizi kolaylaştıracaktır. İnsanlar, bu kontrol mekanizmasından uzak olduğundan akıl ve iradeden ziyade, duygularına önem veriyorlar. Doğrusu ise içimizdeki sınırsız duygu ve düşünceleri aklın süzgecinden geçirip, doğru bir şekilde yönlendirmemiz gerekir.

Kur'an-ı Kerim, duyguların eğitimi ve kontrol altına alınması yönünde ilk inen ayetlerde muhataplarını uyarmıştır: “*Onu vekil tut ve başkalarının diyeceklerine sabret ve onları bir hecr-i cemil ile terket, şimdilik hallerine bırak.*”³ Tıpkı Hz. Meryem’e, Hz. Zekeriya’ya susma orucunu emrettiği gibi. Susma orucu veya yeme, içme ve cinsel teması yasaklayan oruç; duyguların eğitiminde de en etkin yöntemlerdendir. Çünkü Allah, duygularını kontrol altına almak, orucun duygu kontrolü üzerindeki tartışmasız olumlu etkileri üzerinde düşünmeye ve araştırmaya teşvik etmektedir.

İnsanlar, eğitilmiş bir duygu dünyasına sahip olduğunda ibadetlerini ve davranışlarını kendine gelen bir ilham ile yapmaya çalışır. Bunu yaptıklarında da huzurlu olurlar. William James: “Duygu, dindarlığın ilk ve en derin kaynağıdır.” şeklinde söylerken bu gerçeği ortaya koymaktadır. Ona göre: “Allah’tan korku, Allah’a saygı ve bağlılık, Allah aşkı tamamen insana özgü psikolojik bir haldir.”⁴

Duygular bir birikim ifade eder. Özellikle “Allah sevgisi, merhamet hissi ve hak duygusu insanda birden zuhur etmez. Bu duygu durumlarının derinliği ise kişinin doğuştan sahip olduğu yeteneklere, sonradan kazandığı eğitim ve kültürle yakından alakalıdır.”⁵

İnsanlar doğuştan getirdikleri olumlu duygularını değer yargıları ile geliştirdiği oranda “insan olma”, “insan kalma” ve “mutlu olma” şansına nail olacak, aksine mutlu olamayacak; çevreye de o ölçüde “mutluluk” ya da “mutsuzluk”

³ Müzemmil, 73/10.

⁴ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara, 1980, I, 115.

⁵ Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, I, 114.

saçacaktır.⁶ Dolayısıyla insan, duygularını çok önemli bir eğitim süzgecinden geçirdiğinde mutluluk kapısını aralayacaktır.

Biz de bu çalışmamızda “Duygu nedir?, duyguların eğitimine kaynaklık eden Kur-an’daki kavramlar nelerdir?, duyguların eğitimi mümkün müdür?, duyguların eğitimine işaret eden ayetler hangileridir? gibi sorulara cevap arayacağız. Ayrıca duyguları olumlu ve olumsuz yönde kullanmak” gibi konuları ele almaya çalışacağız.



⁶ Hamdi Kalyoncu, *Mutluluk için Duygu Eğitimi*, Yediveren Yayınları, İst. 2012, 8.

1. BÖLÜM

1.1. DUYGUNUN TANIMI VE MAHİYETİ

Duygunun tanımı oldukça girift bir problem olarak karşımıza çıkar. Çünkü duygular içten gelen karmaşık olaylar ve faaliyetlerdir. Duygu, değişik fiillere ve eğilimlere ait durumların doğrudan doğruya fark edilmesidir. Yani içten gelen güçlerin, güdülerin ve davranışların ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla duyguları belirli anlamlar içinde izah etmek güçtür.⁷ Bu itibarla duyguların tek bir tanımını yapmak oldukça zordur. Kimilerine göre duyguların ne anlama geldiği tartışma konusudur. Buna rağmen bilim adamları duygu kavramını farklı açılardan tanımlamışlardır.

D. Goleman, duyguyu: “Bir his ve bu hisse özgü belirli düşünceler, psikolojik ve biyolojik haller ve bir dizi hareket eğilimi”⁸ olarak tanımlamaktadır.

B. Ewert, duyguyu “...insan ruhunda cereyan eden belli bir süre içinde karakteristik bir gelişme gösteren ve yaşamakta olan çevreye ya da çevrede yaşanan çeşitli durumlara karşı yönelmeyi ve sakınmayı gerektiren olumlu ya da olumsuz özel iç yaşayışlar”⁹ anlamında kullanmaktadır.

Morgan, “His, bir şeye karşı içten oluşan bir duygusal tepkinin farkında oluşturmaktadır.”¹⁰ diyor.

Duygu; heyecanlara göre yoğunluğu daha az olmakla birlikte sürekliliği ve kalıcılığı daha fazla olan sempati, sevgi, kıskançlık, pişmanlık, gurur, utanç gibi durumlar şeklinde ifade eden de vardır.¹¹

Duygu, insanın içinden gelen iç yaşayışlar ve ortaya konulan tepkilerden anlaşılan durumlardan oldukça muhtevalı bir kavram olduğu ortaya çıkar. Demek ki

⁷ Zeki Tan, “Yoksullukla Mücadele Bağlamında Başkalarını Yaşatmak İçin Yaşamakta Duygusal Zekanın Rolü Üzerine Bir Deneme”*1.Ulusal İyilik Sempozyumu*, Elazığ, 2009. 3.

⁸ Daniel Goleman, *Duygusal Zeka*, Varlık Yayınları, İstanbul, 2011, 373.

⁹ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1983,30.

¹⁰ Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, Eğitim Kitapevi Yayınları, 2009. 225.

¹¹ Günsel Koptagel, *Tıpsal Psikoloji*, Güneş Kitapevi Yayınları, Ankara, 1991, 93.

duygu, kişinin genel anlamda içinden geçen eğilimlerin hallerini belirten iç yaşayışların bir ifadesidir.¹²

Yapılan bu tarifler doğrultusunda bakıldığında duygu, insanın maddi ve manevi duygularının genel anlamıdır. Duygu için “İnsanın mahiyetinde bilinen bilinmeyen ne kadar manevi duyguları varsa hepsinin ortak ve genel adıdır.” diyebiliriz. Kalp, ruh, nefis, sırlar bunlara örnektir. Yani insan binlerce duygusu ve hissi olan bir varlıktır. Duygular inanç sistemleri ve manevi değerlerle şekillenir, ifade edilir. Duyguların verilmiş amacına uygun bir yaşam tarzı sürdürmek, insanın dünya ve ahiretteki mutluluğunu sağlamasına vesile olur. Çünkü insan hem yaratıcısının hem yaratılanların nezdinde duyguları ölçüsünde kıymet bulur.

1.2. DUYGULARIN KAYNAĞI OLARAK KALP

Kur'an'da kalp, akıl, his, zeka, irade, zihin, idrak, sadr...vb. kavramların çokça kullanıldığını görmekteyiz. Buradan da duyguların merkezinin kalp olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Çalışmamızı da kalbi merkeze alarak duyguların eğitimini açıklamaya gayret göstereceğiz. Bundan dolayı öncelikle duygularımıza kaynaklık ettiğini kabul ettiğimiz bazı kavramlar üzerinde durmak istiyoruz.

1.2.1. Kalp

Kalp; göğüs boşluğunda bulunan iki akciğer arasında vücudun her tarafından gelen kanı akciğerlere aktaran ve o temiz kanı da bedenin her tarafına dağıtan organdır.¹³ Yürek, duygu ve his gibi kavramlarda kalp olarak ifade edilmektedir.

Kalp Arapçada lafız olarak, "Bir şeyi bir yönden öteki tarafa çevirmek, bir şeyin içini dışına ya da altını üstüne getirmek, ters çevirmek"¹⁴ anlamındadır.

¹² Tan, “Yoksullukla Mücadele Bağlamında Başkalarını Yaşatmak İçin Yaşamakta Duygusal Zekanın Rolü Üzerine Bir Deneme”, 4.

¹³ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, Ankara, 2005, 1049.

¹⁴ İbn-i Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin, *Lisanu'l-Arab*, Daru's-Sadr, Beyrut, 1990, I, 685.

Kalp kelimesi, hem câhiliye döneminde hemde İslâmî devirde Arap lisanında önem verilen bir kelimedir. Câhiliye şiirin de kalp kavramı, insan hayatının temel taşı ifade eden bir olguyu dile getirmek için kullanılmıştır. Çünkü kalp; sevginin, nefretin, merhametin ve adaletin yeridir.¹⁵

İnsan mahiyetinde bir cihetle Kabe'den daha aziz Rabbani bir latife var: Kalp.

Kalp, Allah'a şeffaf bir ayna.

Âlemleri içinde toplayan bir çekirdek.

Kâinatın bir haritası.

Üzerine küfür perdesi çekilirse içinde yılanların ve akreplerin gezdiği bir çöl, günahlara dalınırsa bir çöplük veya bir bataklıktır.¹⁶

Kalbin fizikî ve manevî yönü vardır. Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında, mânevî kalp aynı fizikî kalbin vücut yapımızdaki fonksiyonu gibi bütün ruhî hayatımızın merkezinde olduğu görülür. Çeşitli duygu ve heyecanlar, ahlâkî tutum ve davranışlar, yani bütün psikolojik fonksiyonlar doğrudan kalp ile ilişkilidir. Düşünme, akıl yürütme, şefkat, mânevî olarak arınma ve temizlenme kalple alakalıdır. Kalp hem eğrilik hem de doğrulukla nitelendirilir.¹⁷

Ayetlere göre kalp; hem hayır ile şerrin hem de iman ile küfrün, kaynağıdır. Aynı şekilde kalp; bilginin, irfanın ve düşüncenin de merkezidir. O, vahyin indiği yerdir. Kalp; tefekkür eder, düşünür ve daha önceki ümmetlerin kıssalarından ibret alır. Kalbin bu noktası, aklı bilgi ve duyusal sürecinin ulaştığı nihaî amaçtır.¹⁸

İnsan, en kıymetli cihazlarla donatılmış canlı bir mekanizmadır. Bu hassas cihazların ortasında kalp yer alır. Kalp, ruhi ve fikri tavırların odak merkezidir. Kalbin bu merkezi konumu, fiziki boyutumuz ve metafizik boyutumuz için geçerlidir.¹⁹ "Maddi kalbin bedeninin her tarafına hayat dağıttığı gibi manevi kalp de

¹⁵ Abdalbaki Güneş, *Kur'ân'da Kalp Kavramının Semantik Analizi*, Ahenk Yayınları, İstanbul, 2003, 17.

¹⁶ Şadi Eren, *Kalp Ülkesi*, Nesil Yayınları, İst. 2005, 9.

¹⁷ Hayati Hökelekli, "Kur'an'da Kalp Kavramı", *Yeni Ümit Dergisi*, 99, 2013, 32.

¹⁸ Güneş, *Kur'ân'da Kalp Kavramının Semantik Analizi*, 158.

¹⁹ Eren, *Kalp Ülkesi*, 15.

bütün duygu ve latifelere hayat neşreder. Merak, sevgi, endişe, korku gibi manevi duygularımızın merkezi, manevi kalbimizdir.”²⁰

Gazzâlî, *El-Münkizü Mine'd-Dalâl* eserinde de: “kalbi ruh ile özdeşleştirerek onun marifetullahı, yani Allah'ı tanımaya mahsus bir yer olan ruhun hakikati olduğunu”²¹ söylemektedir.

Gazzâlî'nin Kur'ân terminolojisi adına kalp kavramıyla ilgili verdiği bilgi, on beşinci asrın âlimlerinden Cürcânî ve on sekizinci asrın alimlerinden Tahânevî tarafından da benzer bir ifadeyle şöyle ifade edilmiştir: “Kalbin iki anlamı vardır: Biri, göğsün sol tarafında bulunan bir et parçasıdır. Bu şekildeki kalp hayvanlar ve hatta ölümler için de söz konusudur. İkincisi ise arazların cisimlere ve niteliklerin nitelenenlere bağlı oluşları gibi et parçası olan yüreklerle irtibatlı ilâhî ve ruhanî bir sırdır”²² ki, insanın esas anlamı budur. Kur'ân ve sünnette adı geçen kalp de budur.”²³

İşte bu ikinci anlamdaki kalp, “nefis şehrinin hükümdarıdır. Akıl veziri, el-ayak ve diğer tüm organlar ise o şehrin semtleridir. Şehvet de onun valisi, gazap güvenlik güçleridir. Bu memleketin huzur ve istikrara kavuşabilmesi için hükümdarın vezirle danışması, vali ve güvenlik güçlerinin de vezirin emrine bırakılması gerekir.” Çünkü şehrin idaresi geçici nefsanî duygular peşinde koşan valiye/şehvete ve bozguncu, ortalığı dağıtan güvenlik güçlerine/gazaba terk edilirse o şehre anarşi ve kaos hüküm sürer ve kısa zamanda şehir tarihe karışacaktır.”²⁴

Kalp, Allah'a en nurlu bir ayna,²⁵ insanın mânevî hayatının menbaı ve makinesidir.²⁶ İnsan bu kalbiyle Allah'a muhatap olur. Bu yönüyle kalp, mahall-i imandır.²⁷ İnsan kalp telefonuyla doğrudan doğruya Allah'a halini arz edebilir.”²⁸

²⁰ Eren, *Kalp Ülkesi*, 16.

²¹ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *El-Münkiz'u-mine'd-Dalâl*, Beyrut, 1999, 3. bsk, 55.

²² Ali b. Muhammed es-Seyyideş-Şerif, *Et-Ta'riiâl* El-Cürcânî, Tahk. el-Ebyârî, İbrahim, *Dâru'l-Kütübî'l-Arabî*, Beyrut, 1405, 229; Et-Tehânevî, Muhammed Ali el-Faruki, *Keşşafu İstilahâtî'l-Fünûnve'l-Ulum*, Dâr Kahraman, İstanbul, 1984, II, 1170.

²³ Et-Tehânevî, *Keşşafu İstilahâtî'l-Fünûnve'l-Ulum*, II, 1170.

²⁴ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saadet, el-Münkizü mine'd-Dalâl*, Beyrut, 1931, 3. Bsk, 99.

²⁵ Saïd Nursi, *Mesnevi-i Nuriye*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1994, 98.

²⁶ Nursi, *İşaratu'l-İ'caz*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1994, 90.

²⁷ Nursi, *Lem'alar*, Envar Neşriyat, İstanbul 2006, 9.

²⁸ Nursi, *Sözler*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1991, 121.

Allah'ı hayatımızın her safhasında her zaman hatırlamakla, kendi insanî değerlerin farkına varmakla ve günahların kalpte meydana getirdiği kirlenmeyi giderici manevi işlere yönelmekle ve Allah'ın veli dostlarıyla bir arada bulunmakla kalbin sağlığının korunması mümkündür.

"Kalp" kavramı Kur'ân'da yüz otuz iki yerde geçmektedir. Kalb, kelimesi müfred, tesniye ve cemi olmak üzere, altı yerde tekil ve yalın durumdayken; on üç yerde de tekil veya bitişik zamirlerle geçmektedir. Bir yerde tensiye olmak üzere, yirmi bir yerde ise yalın halde çoğul durumundadır. Cemi' olarak doksan bir yerde geçer aynı zamanda bitişik zamirlerle kullanılmıştır.²⁹

Ayetlere baktığımızda: "*Muhakkak ki bunda, kalbi olan kimse için bir öğüt vardır...*"³⁰ ayetinde ilim ve kavrayış³¹ anlamında kullanılmıştır.

"*Bunu da Allah size sırf bir müjde olsun ve bununla kalpleriniz yatışsın diye yapmıştı. Yoksa zafer ancak Allah katındandır.*"³² Ayetinde Allah; sizin şecaatinizi sağlamlaştırsın ve korkunuzu bertaraf etsin, demektir.³³

"*Böyle yapmanız, hem sizin kalpleriniz hem de onların kalpleri için daha temizdir.*"³⁴ ayeti, iffetli davranışa daha elverişlidir, manasına gelir.³⁵

"*Hayır, asla! Doğrusu, onların kesbettikleri yüzünden kalpleri pas tutmuştur.*"³⁶ Burada günahlara iyice dalmaları sebebiyle günah sevgisi kendilerine hükmetti. Öyle ki bunun, onların kalplerinde bir pas halini aldığı, kendilerini manen kör edip hakkı ve batılı ayırt edemez hale getirdiği ifade edilmektedir.³⁷

²⁹ Bkz. Muhammed Fuâd Abdul Baki, *EL-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, Kahire, 1945, 549-551.

³⁰ Kaf, 50/37.

³¹ Râğıb el-İsfahani, , *EL-Müfredât*, 620. Ayrıca bkz. El-İsfahânî, *Kitabu'z-Zeri'a İla Hekarimi'î-Şeri'a*, Tahk: Ebu'l-Yezid el-Acemî, Kahire, 1987, 2. bsk, 79-80.

³² Enfal, 8/10.

³³ İsfahani, *EL-Müfredât*, Çıra Yayınları, İst. 2010, 863.

³⁴ Ahzab, 33/53.

³⁵ İsfahani, *EL-Müfredât*, 863.

³⁶ Mutaffifin, 83/14.

³⁷ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, trc, Şadi Eren, Selsebil yayınları, İst. 2011, IV, 631.

“İşte onlar; o, kimselerdir ki Allah kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlemiştir.”³⁸ Bu ayette onların inkar sebebi, “Allah’ın kalplerini mühürlemesi” ile ifade edilmiştir.³⁹

“Kalbini, bizi anmaktan gafil kıldığımız kimseye uyma.”⁴⁰ Bu ayette onların küfrü, Allah’ın onları gafil kılmasıyla ifade edilmiştir.⁴¹

“... Ve kalplerini kaskatı kıldık.”⁴² yani, onların kalplerinin katı kılındığı dikkate verilmiştir.⁴³

“Verdiklerin sağlam sözü bozmalarından, Allah’ın ayetlerini inkâr etmelerinden, peygamberleri haksız yere öldürmelerinden ve ‘kalplerimiz kılıflıdır’ demelerinden dolayı başlarına türlü belalar verdik. Aksine inkârları sebebiyle Allah onların kalplerini mühürlemiştir.”⁴⁴ Burada küfür o müşriklere, kalplerinin tab’ı ise Allah’a nispet edilmiştir.⁴⁵

“İşte bu, şu sebeptir: Onlar iman ettiler, sonra inkâr ettiler. Bu yüzden kalpleri mühürlendi. Artık onlar anlamazlar.”⁴⁶ “Burada iman ve küfür o münafıklara nispet edilirken kalplerinin tab’ı inkârlarına bir ceza olarak anlatılmıştır.”⁴⁷ Bu şekilde olumlu ve olumsuz durumların merkezi noktasının kalp olduğunu anlamaktayız. Yani ayetlerdeki, "kalp" sözcüğü, yukarıda açıklandığı gibi "akıl" manasına gelmektedir.

³⁸ Nahl, 16/108

³⁹ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, I, 55.

⁴⁰ Keyf, 18/28

⁴¹ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, I, 55.

⁴² Maide, 5/13

⁴³ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, I, 55.

⁴⁴ Nisa, 4/155

⁴⁵ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, I, 55.

⁴⁶ Münafikun, 63/3

⁴⁷ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, I, 55.

Kalp, vahyin iniş yeridir.⁴⁸ Kalp; imtihanın,⁴⁹ imanın,⁵⁰ anlamının⁵¹, temizliğin⁵² ve tatmin olmanın⁵³ yeri olduğu gibi; inkârın⁵⁴ kinin, öfkenin⁵⁵ ve hastalığın⁵⁶ da yeridir. Kısaca kalp, kişinin inanç ve psikolojik dünyasında gerçekleşen her faaliyetin, hem içten hem de dıştan gelebilecek her türlü devinimin olduğu bir alandır.⁵⁷

1.2.2. Lübb

Lübb kavramı; bir şeyin özü anlamındadır. İnsanın özünü oluşturduğundan akıl için "lübb" denmiştir. Şaibeden uzak olan akıl, zekaca üstündür. Bu doğrultuda her "lübb" akıldır, ama her akıl "lübb" değildir.⁵⁸

“Her şeyin özü, yenilen şeylerin içi, her şeyin hâlisi, meyvenin yenilen kısmı, insanda ise kalbe konulan akıl”⁵⁹, hayallerden ve vehimden uzak, safî, mukâddes nurla nurlanmış, nurlu akıl;⁶⁰ tasavvuf kaynaklarında “kuruntudan, hayal kabuğundan arınmış ve kutsal nurla aydınlanmış akıl” olarak da tarif edilmiştir.⁶¹

Kur’an-ı Kerimde genellikle çoğul sığayla “*ulu’l-elbab*”⁶² olarak zikredilmiştir. Bu kalbin/akılın, tahayyül ve vehimlerden uzak, ayıptan ve lekeden arınmış selim hali olduğu ifade edilir.⁶³ Kur’an’da birçok yerde geçen “selim akıl sahipleri” manasına gelen “*ulu’l-elbab*” ifadesi “lübb” kelimesinin kaynağı olarak görülmüştür.

⁴⁸ Bakara, 2/97.

⁴⁹ Hucurât, 49/2.

⁵⁰ Mâide, 5/49.

⁵¹ Tevbe, 9/87.

⁵² Mâide, 5/41.

⁵³ Mâide, 5/113.

⁵⁴ Nahl, 16/22.

⁵⁵ Tevbe, 9/ 15.

⁵⁶ Enfâl, 8/49.

⁵⁷ Güneş, *Kur’ân’da Kalb Kavramının Semantik Analiz*, 22.

⁵⁸ İsfahani, *El-Müfredât*, 446.

⁵⁹ İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, Darulıhyai Türesi’l-Arab, Beyrut-Lübnan, 1992, I, 729.

⁶⁰ Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcâni, *Kitabü’t-Ta’rifat*, Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, tsz., 128.

⁶¹ İlyas Üzmen vd., *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Yayınları, Ankara, 2003, XXVII, 241.

⁶² Bakara, 2/179, 197, 269; Yusuf, 12/111; Ra’d, 13/19; Sad, 38/29, 43; 18; Gafir, 40/54; Talak, 65/10, Al-i İmran, 3/8,190.

⁶³ Yener Öztürk, *Kur’an’da Kalb ve Mühürlenmesi*, İstanbul, 2003, 50.

Lüb kavramının, normal akıldan ziyâde; hidâyet nuruyla aydınlanmış akıl olduğu söyleyebiliriz. Nitekim Kur'an'da: “*İlâhî hükümlerin inceliklerini*”,⁶⁴ “*Takvânın en önemli azık olduğunu*”,⁶⁵ “*Hikmetin önemini*”,⁶⁶ “*İlâhî öğütlerin kıymetini*”,⁶⁷ “*Yerlerin ve göklerin yaratılış hikmetlerini*”,⁶⁸ bilen, ibret alan, görüp anlayan ve kalbin en yüksek mertebesine ulaşmış mü'min kimselerin ulu'l-elbâb olduğu vurgulanmaktadır.

Kur'an'da bu kelimenin kullanıldığı bir âyette lübb sahipleri, akli faaliyetlerden olan “*tefekür ve tezekkür*”le⁶⁹ vasıflandırılmışlardır. Diğer ilgi çeken bir nokta ise “*And olsun, bunda akleden bir toplum için deliller vardır.*”⁷⁰ Ayeti ile “*Bunda lübb sahipleri için deliller vardır.*”⁷¹ Ayeti arasında büyük bir benzerlik vardır. Yani “akıl ve lübb” kelimelerinin birbirine yakın anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla “lübb”ün duygulara sığınmaksızın şüphelerden arınmış ve doğruları değerlendirmede olgunlaşan akıl olduğunu söyleyebiliriz.

1.2.3. Sadr

Sadr kelimesi; göğüs, kalp,⁷² yürek, sine, her şeyin önü,⁷³ “bir şeyin baş tarafı veya en üst kısmı, bir bölümü, kişinin yöneldiği taraf, boyundan karın boşluğuna kadar olan vücudun ön kısmı, bağır, reis ve kumandan”⁷⁴ gibi manalarda kullanılmıştır.

Sadr, Kur'an'da kırk dört yerde geçer.⁷⁵ Sadrın “*genişleme ve daralma*”,⁷⁶ “*sıkıntılardan şifa bulma*”⁷⁷ özelliklerinden bahsedilir. Ayrıca sadr; “*kalpleri*

⁶⁴ Bakara, 2/179; Sâd, 38/9, 29, 38.

⁶⁵ Bakara 2/197.

⁶⁶ Bakara 2/269.

⁶⁷ Âl-i İmran 3/7; Râd 13/19; Mümin 40/54; Zümer 21/39.

⁶⁸ Âl-i İmran 3/190; Yusuf 12/111.

⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/190.

⁷⁰ Bakara, 2/164.

⁷¹ Âl-i İmrân, 3/190.

⁷² Tükçe Sözlük, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, II, 1239.

⁷³ Devellioğlu, *Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Yayınevi, Ankara, 1982, 1089.

⁷⁴ İbn-i Manzur, *Lisanu'l-Arab*, IV, 445.

⁷⁵ Bkz. Abdul Baki, *El-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 403-404.

⁷⁶ En'âm 6/125; Zümer 39/22.

⁷⁷ Yunus 10/57; Tevbe 9/14.

çevreleyen, kalplerin içinde yer aldığı mekân”⁷⁸, “arzu ve ihtiyaç mahalli”⁷⁹, “bilgilerin korunduğu yer”⁸⁰, “kin”⁸¹, “kibir”⁸², “korku”⁸³ ve “vesveselerin yer ettiği mahal”⁸⁴ olarak tasvir edilir.

Yüce Allah Kur’an-ı Kerim’de; sadrı zikrettiği her ayette, hem akıl ve ilme hem de şehvet, heva, gadap (öfke) ve benzeri ruhsal güçlere işaret eder.⁸⁵ “Rabbim! Göğsüme genişlik ver.”⁸⁶ ayeti, Hz. Musa’nın kendindeki ruhsal güçleri ıslah için yaptığı bir taleptir. Yine, “Gerçek şudur ki gözler kör olmaz, fakat asıl göğüslerin içindeki kalpler kör olur.”⁸⁷ Bu ayetinde aslında onların duygularında bir problem olmadığı ancak diğer güçler arasında ıslah olmayıp bozulan akılların kör olduğu belirtilmiştir.

Tasavvufta ilahi bilginin kaynağı olan kalbin yedi mertebesinden biri⁸⁸ olan sadr, nefs-i emmârenin idare edildiği önemli makamıdır. İslâm nurunun da ilk olarak girdiği yerin burası olduğu bilinmektedir.⁸⁹ Nitekim Kur’an-ı Kerim’de; “Allâh’ın İslâm için sadrını açtığı ve Rabb’inden bir nur üzere olan kimse...”⁹⁰ ayetinin bunu gösterdiği açıktır. Aynı zamanda şeytani vesveselerin giriş yeri olduğu gibi şehvet, korku ve üzüntü gibi duyguların mevkiside burasıdır.

⁷⁸ Hacc 22/46.

⁷⁹ Mümin 40/80; Haşr 59/9.

⁸⁰ Ankebut 29/49.

⁸¹ A’raf 7/43.

⁸² Mümin 40/56.

⁸³ Haşr 59/13.

⁸⁴ Nâs 114/5

⁸⁵ İsfehâni, *El-Müfredâ*, 581.

⁸⁶ Taha 20/25.

⁸⁷ Hacc 22/46.

⁸⁸ M.Akif Aydın vd., *İslam Ansiklopedisi*, XXXV, 413.

⁸⁹ H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, 76.

⁹⁰ Zümer, 39/22.

1.2.4. Fuâd

Fuâd; kalp,⁹¹ tutuşma,⁹² düşünce,⁹³ yürek,⁹⁴ gönül,⁹⁵ yanıp tutuşmak,⁹⁶ bir şeyi pişirmek, kızartmak⁹⁷ demektir. Tasavvufta ise ilahi tecellileri seyretme mahalli⁹⁸ anlamında kullanılmaktadır.

Kalbin yanıp tutuşması, değişik duygularla çok fazla etkilenmesi yüzünden kalbe fuad ismi verilmiştir.⁹⁹ Rağıb el-İsfehani kelimenin bu anlamından hareketle şöyle der: “Kalp yanıp tutuştuğunda fuad adını alır.” Yani İsfehani’ye göre fuad tabiriyle “kalbin tutuşma anındaki hali” anlatılmaktadır.¹⁰⁰ Anlaşılan o ki kalp, sadrın merkezinde olduğu gibi fuad da kalbin merkezinde yer alır.

Kur’an’da on altı yerde zikredilen fuad kelimesi,¹⁰¹ genelde “ef’ide” şekliyle çoğul olarak geçmekte ve iki fonksiyonu durumunda olan kalbin dışa açılan sem’ ve basar kelimeleriyle zikredilmektedir. “Sorumlu tutulan”¹⁰², “doğrulayan ve yalanlamayan”¹⁰³, “gönlün meyletmesi”¹⁰⁴, “gönüldeki yakıcı ateş,”¹⁰⁵, “halden hale dönüşen”¹⁰⁶ nitelikleri ile Kur’an’da vurgulanmaktadır.

Hz. Peygamberin kalbiyle alakalı Kur’an-ı Kerim’de: “*Kalp, gördüğünü yalanlamadı.*”¹⁰⁷ buyrulur. Yani, Hz. peygamberin gözü, kendisine hikâye edileni yalanlamadı. Çünkü kutsi işler önce kalp ile idrak edilir, sonra kalpten göze intikal eder.¹⁰⁸ Yani fuâd; maddi ve manevi âlemlerdeki ilahi güzelliği müşahede etme ve Yüce Allah’ın isim, sıfat ve fiillerinin tecellilerini seyretme mekânıdır. Bundan

⁹¹ İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet Yayınları, Ankara. 2010, 188.

⁹² El-İsfehânî, *El-Müfredât*, 809.

⁹³ Meydan Larousse, Sabah Yayınevi, İst. 1992, VII, 299.

⁹⁴ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 322.

⁹⁵ Mahmud Çanga, (Mütercim), *Kuran-ı Kerim Lügati*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1989, 359.

⁹⁶ Hökelekli, “*Kur’an’da Kalp Kavramı*”, 32.

⁹⁷ Firuzabadi, Mecduddin Muhammed b.Yakub, *El-Kamusu'l-Muhit*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, I, 333.

⁹⁸ Azmi Özcan vd., *İslam Ansiklopedisi*, XIII, 201.

⁹⁹ Hökelekli, “*Kur’an’da Kalp Kavramı*”, 32.

¹⁰⁰ Öztürk, *Kur’an’da Kalb ve Mühürlenmesi*, İstanbul, 2003, 129.

¹⁰¹ Bkz. Muhammed Fuâd Abdulkaki, *El-Mu’cemu'l-Mufehres İi Eliâzi'l-Kur’âni'l-Kerim*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, Kahire, 1945, 403-404.

¹⁰² İsrâ 17/36.

¹⁰³ Necm 53/11.

¹⁰⁴ İbrahim 14/37.

¹⁰⁵ Hümeze 104/7.

¹⁰⁶ En’am 6/110.

¹⁰⁷ Necm 53/11.

¹⁰⁸ Beydavi, *Envarut-tenzil ve Esrarüt-te’vil*, IV, 287.

dolayıdır ki Kur'an'da fuad sahipleri basiret sahipleri olarak geçmektedir. Basiret sahibi olan da duygularına doğru bir şekilde yön verendir.

1.3. DÜŞÜNCE İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

1.3.1. Hilm

Sözlükte “hilm” kelimesi; sabırlı ve hazımlı, akıllı ve ağır başlı olmak,¹⁰⁹ yumuşaklık, sakinlik, halim, selim olma hali,¹¹⁰ nefsi ve tabiatı, öfkenin heyecanına karşı kontrol etmek¹¹¹ anlamını karşılar.

Kur'an-ı Kerim'de hilim “akıl” anlamındadır. Bir ayette çoğul olarak (ahlam) geçmektedir.¹¹² Burada akıl değil de hilm kelimesinin tercihini İbn Hibban el-Büsti ve İmam Gazzali gibi şahıslar, hilmin akıldan daha üstün olduğuna bir delil saymışlardır. Çünkü Allah Kur'an'da kendisini hilmle nitelendirmiştir; akılla değil. Şu da bir gerçektir ki Kur'an'da baştan sona kadar hilm ruhu mevcuttur. Dolayısıyla Müslüman'ın da karakterini belirleyen temel erdemlerden biridir. Hz. Ömer, devlet reisliğinde, kendisinden ziyade Hz. Ebu Bekir'in daha layık olduğunu dile getirmek için, “O benden daha halim.”¹¹³ demiştir.

Bu durumun İslam dışı cahiliye döneminde çok az olduğunu biliyoruz. Ancak İslam dini bu durumu hem ahlaki hem de içtimai alanda bütün Müslümanlara yaymaya çalışmıştır. Çünkü hilm sahibi insan sabırlı, ağırbaşlı, bağışlayıcı, nefesine hâkim olan kışkırtmalara kapılmayan bir ahlaki karaktere sahip, duygularına hakim ve duygularını eğiten insandır.

¹⁰⁹ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 260.

¹¹⁰ Meydan Larousse, 1981, V, 857.

¹¹¹ El-İsfehâni, *El-Müfredât*, 305.

¹¹² Tur, 52/32.

¹¹³ Buhari, Hudud, 31.

1.3.2. Nühâ

Nühâ; “batıl ve kötü şeylere uymaktan sakındıran akıl”¹¹⁴, akıllar, kavrayışlar, anlayışlar,¹¹⁵ kötü şeyleri yapmayı yasaklayan akıl¹¹⁶ manalarına gelmektedir.

Bu kelimenin tekili “en-nühye” olup, cemîsi "nühâ" dır. Nüha, Kur’ân'da iki âyetin sonunda geçmektedir.¹¹⁷ Eğer bu kelimelerin yerlerine "akletme" ya da "lubb sahipleri" gibi kelimeler konulsa anlamca değişmediği görülecektir. Yani bu kelimenin "akletme" sözcüğüyle eş manalı kullanıldığını gösterir.¹¹⁸

Nüha, kötü şeyleri işlemeyi men eden akıl olduğundan, duygulara hâkim olmak ve duyguları eğitmek hususunda sözcüğün önemli bir fonksiyona sahip olduğu görülmektedir. Çünkü bu kelimenin geçtiği ayetlere bakıldığında kâfirlerin cahilliklerini ortaya koydukları görülmektedir. Aynı şekilde bu ayetlerde sanki ibret almayanlar için akılları (nühâları) yok, duygularına yenik düşmüşler anlaşılmaktadır.

1.3.3. Hicr

Hicr; sözlükte “men etmek” anlamında mastar ve akıl, engel, yasak, himaye, korunan şey,¹¹⁹ menetmek ve alıkoymak manasında alınarak akıl manasıdır.¹²⁰

Ferrâ şöyle der: “Bir kimse nefesine hâkim ve egemen olduğunda: ‘İnnehu lezu hicrun’ (Şüphesiz o akıllıdır.)” derler. Hicrde, engel olmak manası daha ağır basar. Akıl, kişiyi kötü davranışlara karşı engellediği için akla "hicr" denilmiştir.¹²¹

İnsan "hicr" ile nefsinin çağrısını men edebilmektedir.¹²² Zira aklın, sahibini kötülükten men etmesi itibarıyla akla "nüha" denildiği gibi münasebetsizlikten

¹¹⁴ Elmalî M.Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Azim Yayınevi, İstanbul, 2007, V, 473.

¹¹⁵ Meydan Larousse, 1981, IX, 444.

¹¹⁶ El-İsfehânî, *El-Müfredât*, 1090.

¹¹⁷ Tâhâ, 20/54, 58.

¹¹⁸ Musa Kazım Gülçür, “Kur’ân’da Akıl -1”, *Yeni Ümit Dergisi*, 27, 1995, 7.

¹¹⁹ Özcan vd., *İslam Ansiklopedisi*, XVII, 454.

¹²⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, IX, 206

¹²¹ İhya.org, Erişim Tarihi: 17 Temmuz 2014, <http://meal.ihya.org/kurani-terimler/hicr.html>

¹²² El-İsfehânî, *El-Müfredât*, 109.

alıkoyması itibarıyla da akla "hicr" ismi verilir. Dolayısıyla "zihicr", tam akıl sahibi demek olur.¹²³

Bu kelime, Kur'ân'da yalnız Fecr suresinde geçiyor.¹²⁴ Bu ayetten anlaşılıyor ki “tam bir akıl sahibi, bizzat bu olayların kendilerinde değil, bu olaylardan onların yaratıcısı olan ve bu değişiklikleri yapıp idare eden bir Rabb'in var olduğu neticesini çıkarır” ve en büyük yemini de bu ayetlerde belirtilen şeylerle¹²⁵ Rabb'ine yemin etmesinde bulur. Dolayısıyla tam akıl (hicr) sahibi olan da buna göre hareket eder ve duygularının esiri olmaz.

1.3.4. Tefekkür

Fıkr kökünden türeyen “tefekür”; kalp gözüyle bakmak, bir işin akıbeti konusunda düşünmek¹²⁶, düşünüş¹²⁷, zihin yorma¹²⁸, çokça düşünmek¹²⁹, düşünce¹³⁰, düşünme¹³¹ anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta ise içine kapanarak derin düşüncelere dalma, ruh evreninde insanın kendi kendisiyle konuşmasıdır. Aynı zamanda insanın biri dışı, diğeri içe dönük olmak üzere iki türlü davranışı vardır: Dışa dönme tecelli, içe dönme ise tefekkür adını alır.¹³²

Bilgiyi bilinene doğru sevk eden tefekkür, akli bakış açısına göre hareket etmesidir ki bu hayvanlar için değil; insanlar için söz konusudur. Bu da yalnız kalpte bir sureti meydana getirebilen şeyler için kullanılır.¹³³ Çünkü tefekkür, insana hastır. İnsan, tefekkürle diğer varlıklardan üstün bir konumda olur. Tefekkür ancak kalpte tasavvuru olan şeyler hususunda yapılabilir. Bu yüzden Allah'ın yarattıkları için tefekkür yapılır. Ancak Allah'ın zatı hususundaki tefekkür söz konusu değildir.

¹²³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX, 206.

¹²⁴ Fecr. 89/5.

¹²⁵ Fecr. 89/1,2,3,4.

¹²⁶ Tayyar Altıkulaç vd., *İslam Ansiklopedisi*, X, 53.

¹²⁷ Tükçe Sözlük, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, II, 1437.

¹²⁸ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 1266.

¹²⁹ Çanga, *Kuran-ı Kerim Lügati*, 372.

¹³⁰ Meydan Larousse, 1981, XII, 6.

¹³¹ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 641.

¹³² Meydan Larousse, 1981, XII, 6.

¹³³ El-İsfehânî, *El-Müfredât*, 805.

Kur'ân'da tefekkür kavramı fiil şeklinde on sekiz âyette geçmiş¹³⁴, düşünmeye teşvik edilmiş ve düşünenler övülmüştür. Mesela şu ayetlere bakalım:

*“Bu Kur’an mübarek bir kitaptır. Biz onu indirdik ki ayetlerini düşünsünler ve akl-ı selim sahipleri ibret alsınlar.”*¹³⁵

*“Kur’an’ı düşünmüyorlar mı? Yoksa onların kalplerinde kilitler mi var?”*¹³⁶

*“Onlar Kur’an’ı hala düşünmüyorlar mı?”*¹³⁷ şeklinde bu konu açıkça ifade edilmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de Nahl suresinin 11-14. ayetlerinde tefekkür; aklı kullanma, öğüt alma ve Allah’a şükürün dört ayette art arda zikredilmesi önemli bir gerçeğe işaret etmektedir. Bu gerçek şudur: “Tefekkür eden aklını kullanır, düşünüp aklını kullanan kevnî ve kitabî delillerden öğüt alır; düşünen, aklını kullanan ve öğüt alan insan Allah’ı tanır. Ona iman eder ve onun sayısız nimetlerine şükreder.”¹³⁸

Neticede şunu söyleyebiliriz: Tefekkür; Bütün başarıların, buluşların, temelinde vardır. Düşünen, nankörlük etmeyen, aklını kullanan kişiler ve toplumlar ilerler; huzurlu bir hayat sürerler. İnsan, son ilahî kitap olan Kur’an üzerine düşünmeye teşvik edilmiştir. Nitekim bir ayeti kerimede: *“Biz onu düşünüp anlayasınız diye Arapça bir Kur’an olarak indirdik.”*¹³⁹ buyrulmaktadır. Dolayısıyla düşünen insan; akıllı, üretken ve verimli olur. Ancak düşüncenin, kötüye, ümitsizliğe değil; iyiye ve faydalı şeylere yönelmesi gerekir.

İnsanı bilinçli bir varlık olarak diğer mahlûkattan ayıran şey, "tefekkür" dediğimiz derin ve kapsamlı düşüncedir. Tefekkür için önce akledilebilir ve bilgili olmak lâzımdır. Yani tefekkür, insanın bilgisini artırır. Bilgili insan, iyi ile kötü ayırımını bilgi ile yapar; Daima kârlı çıkar ve isabetli davranışları ile de diğer insanlara yol gösterir. Ayeti kerimede de *“...Daha önce sapmış, birçoklarını da saptırmış bir kavmin hevâlarına uymayın.”*¹⁴⁰ buyrulmaktadır. Dolayısıyla

¹³⁴ Bkz. Abdul Baki, *El-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 525.

¹³⁵ Sad, 38/29.

¹³⁶ Muhammed, 47/24.

¹³⁷ El-Mü'minun, 23/68.

¹³⁸ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 641-642.

¹³⁹ Ez-Zuhuf, 43/3.

¹⁴⁰ Maide, 5/77.

hevalarımıza uymayıp, duygularımızı tefekkür süzgecinden geçirip eğitmemiz gerekir.

1.3.5. Taakkul

Taakkul; hatıra getirmek, zihin yorarak anlamak,¹⁴¹ akıl erdirme, hatıra getirme,¹⁴² akıllanma, hatırlama¹⁴³ manalarına gelmektedir.

Zihin algoritmalarının üçüncü işlemi olan "taakkul", düşünme, muhakeme ve öğrenme stratejilerini içine alır. “Şu an bildiğimiz kadarıyla insan zihninde taakkul işleminde kullanılan onlarca düşünme ve mantık yürütme tarzı vardır.” “Taakkul işleminin çok tabakalı yapısına Aristo mantığı, ikili mantık, çok değerlikli mantık, sert kaya mantığı, esnek mantık, açık uçlu mantık, sistem mantığı gibi tanımlayıcı; analitik, sentezci, yargılayıcı, tasarımcı, sıra dışı, senaryo tabanlı düşünme tarzları misal verilebilir.” “Taakkul işlemi sırasında zihin; bilgi, deney ve gözleme ait verileri, maddî olguları veya zanlarını, kanaatlerini, özlemlerini, beklentilerini girdi olarak kullandığından çıkan sonuçlar kritiğe tâbi tutulmalıdır.”¹⁴⁴

Said-i Nursi'nin, bilgi basamaklarını sıralarken “Dimağda merâtib var, birbiriyle mültebis, ahkâmları muhtelif. Evvel tahayyül olur, sonra tasavvur gelir. Sonra gelir taakkul.”¹⁴⁵ demesi insan psikolojisini çok iyi tahlil ettiğinin göstergesidir. Burada birinci aşama, bilginin oluşma yollarını gösterir ki bunlar, tahayyül, tasavvur ve taakkuldur. Yani anlaşılan şudur: “Taakkul, düşüncelerin hayal ve tasvir aşamasından çıkıp akıl odasında değerlendirildiği aşamadır.” Dolayısıyla akıl bu hayal ve tasvirleri inceliyor, tetkik etmeye başlıyor ve somut bir veri haline dönüşüyor. Tasavvur basamağında birer suret giyerek kelime ve sembollerle bize misafir olan manalar ya da düşünce kırıntılarının bizde etkisini gösterebilmesi ve

¹⁴¹ Abdullah Yeğin, *Yeni Lügat*, Hizmet Vakfı Yayınları, İst. 1992, 666.

¹⁴² Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 1205.

¹⁴³ Meydan Larousse, XI, 813.

¹⁴⁴ Selim Aydın, *Hayata Yön Veren Zihin Fonksiyonları*, Şubat, 313, 2005, 9.

¹⁴⁵ Nursi, *Sözler*, 657.

ayrılmamacasına yerleşebilmesi için “taakkul” süzgecinden geçmesi gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁶

1.3.6. Tedebbür

Tedebbür; tefekkür etmek, müdebbir olmak, tedbirli olmak,¹⁴⁷ bir işin sonucunu başından hesaplamak,¹⁴⁸ hakikati düşünme,¹⁴⁹ teemmül etmek (mutlak olarak düşünmek)¹⁵⁰ gibi manalarda kullanılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de “d-b-r” fiilinde türetilmiş kırk dört kelime zikredilmektedir.¹⁵¹ Bunlara yakın manalardan kullanılan kelimelerden biri de “tedebbür”dür. Şimdi bu kelimenin geçtiği bazı ayetler üzerinde duralım.

“Onlar Kur'an-ı düşünmüyorlar mı?(tedebbür etmiyorlar mı?)”¹⁵² Yani onlar ayetlerde olanları görmüyorlar mı, ayetlerin manalarını düşünmüyorlar mı? Bu ayetteki tedebbürün aslı, bir şeyin ardına nazar etmektir.¹⁵³

“Bu, insanlar onun ayetlerini düşünsünler(tedebbür etsinler) ve akıl sahipleri tedebbür etsinler diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.”¹⁵⁴ Yani selim akıl sahipleri ondan öğüt alsınlar. Çünkü ilahi kitaplar, ancak din aracılığıyla bilinen şeyleri açıklar; sadece akılla bilinen şeyleri meselelerde ise yol gösterir. Ayetin evvelinde geçen tedebbür birinci tür bilgiler içindir, sonrasında geçen tezekkür ise ikinci tür bilgiler için olabilir.¹⁵⁵

Burada iki tür bilgiye dikkat çekilmiştir:

1- Dinî bilgi

¹⁴⁶ Hüseyin Kara, Erişim tarihi, 20.02.2014: <http://www.risalehaber.com/risale-i-nurda-bilgi-duzeyleri-ve-davranislar-14997yy.htm>

¹⁴⁷ Yeğin, *Yeni Lügat*, 697.

¹⁴⁸ Altıkulaç vd., *İslam Ansiklopedisi*, X, 53.

¹⁴⁹ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 1261.

¹⁵⁰ Çanga, *Kuran-ı Kerim Lügatü*, 181.

¹⁵¹ Bkz. Abdul Baki, *El-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 252-253.

¹⁵² Nisa, 4/82.

¹⁵³ Bkz. Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, I, 536.

¹⁵⁴ Sad, 38/29 .

¹⁵⁵ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, III, 752.

2- Akli bilgi

Semavî kitaplar, dini meselelerde ayrıntılarıyla açıklama yapar. Akılla ulaşılan fen ve teknoloji gibi meselelerde ise yol gösterir. Mesela bir uçağın nasıl yapılacağı Kur'an'da geçmez ama “Üstlerinde kanat çırparak uçan kuşlara bakmadılar mı?”¹⁵⁶ gibi ayetlerle insanların uçabileceğine işarette bulunur, insanlara yol gösterir.¹⁵⁷

Elmalı ise: “Tedebbürün (ineden inceye düşünmenin) akli, tezekkürün (ibret almanın) nakli yönlerde olması gerekir.”¹⁵⁸ der.

İnsanı düşünmeye sevk eden ayetlere bakıldığında düşünmenin önemli bir kulluk görevi olduğu, neticesine varılabilir. Düşünmenin konusu da, kâinat ve ilahî yasalar çerçevesinde anlamlandırılan insandır. Aynı zamanda İnsanı var oluşun ilahî kanunlarına paralel olarak doğru davranışların gereklerine uygun şekilde yönlendiren ayetler olduğu söylenilebilir. Diğer taraftan düşünmeye teşvik eden ayetlere göre davranmayan ve duygularına yenik bir insan, aklını kullanmadığından sadece duygularına yenik düştüğü için hata yapabilir. Halbuki mümin, duygularını aklın süzgecinden geçirerek yönlendirir ve bir düzene koyar.

1.3.7. Tezekkür

Tezekkür; hatıra getirmek, bir meseleyi konuşmak,¹⁵⁹ düşünmek,¹⁶⁰ unuttuktan sonra hatıra getirmek, “bir şeyi ders gibi tekrar ile ezbere almak,”¹⁶¹ bir düşünceyi veya teklifi kabul ya da reddetmeden önce onu iyice değerlendirmek¹⁶² gibi anlamlarda kullanılmıştır.

¹⁵⁶ Mülk, 67/19.

¹⁵⁷ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, III, 752.

¹⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 518.

¹⁵⁹ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 1330.

¹⁶⁰ Çanga, *Kuran-ı Kerim Lügatü*, 195.

¹⁶¹ Yeğin, *Yeni Lügat*, 733.

¹⁶² Altıkulaç vd., *İslam Ansiklopedisi*, XII, 60.

Kur'an'da “z-k-r” kökünden türeyip hatırlama, anma gibi manaları içeren kelimeler, değişik kalıplarda iki yüz doksan üç yerde geçmektedir.¹⁶³

Şimdi aklın bir işlevi olarak düşünmeyi ve hatırlamayı ifade eden “z-k-r” kökünden türeyen kelimelerin geçtiği bazı ayetleri sunalım:

“*Bu, insanlar onun ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri tezekkür etsinler diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.*”¹⁶⁴ ayette geçen “tezekkür” kelimesi esas itibarıyla hatırlamayı ifade eder. Bilgiyle ilgili olarak bazı âlimler “aslında her türlü bilginin esasının insanın mahiyetinde olduğunu ancak bu bilgiden istifade edebilmek için kuvvetli bir hatırlama gerektiğini” söylerler. Her bilgi için değilse bile en azından “fitri” denilen meselelerin insan mahiyetinde öz olarak bulunduğu rahatlıkla söylenebilir. Böyle olunca Cenab-ı Hakkın dikmiş olduğu delillerden istifadeyle ilimde kökleşmek ve aklımızın derinlerinde bulunan bu fitri bilgileri harekte geçirmek mümkündür.¹⁶⁵

“*O ki ibret almak veya şükretmek dileyen kimseler için gece ile gündüzü birbirini ardınca getirdi.*”¹⁶⁶ Bu şekilde Allah'ın nimetlerini tezekkür eden ve O'nun sanatı hakkında düşünen kimse; bunları böyle yapanın kullarına merhametli, vacibu'l-vücut bir sani-i halim olması gerektiğini bilir. Onlarda olan nimetlere karşı şükretmek ister.¹⁶⁷ Elmalı, bu ayetteki tezekkür kelimesini: “Bu rahmet eserlerini ve sanat delillerini düşünerek kendi noksanını ve yüce yaratıcısının kuvvet ve kudretini anlamaktır.” şeklinde açıklamaktadır.¹⁶⁸

“*...Allah, ayetlerini insanlara açıklıyor, umulur ki tezekkür ederler.*”¹⁶⁹ Bu ayet, Allah'ü Teala'nın nasıl düşünüp tezekkür etmeleri gerektiğini ahkam-ı hakkaya delalet eden ayetlerini nasa beyan etmesidir.¹⁷⁰

¹⁶³ Bkz. Abdul Baki, *El-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 270-275.

¹⁶⁴ Sad, 38/29.

¹⁶⁵ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, III, 753.

¹⁶⁶ Furkan, 25/62.

¹⁶⁷ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, III, 293.

¹⁶⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 96.

¹⁶⁹ Bakara, 2/221.

¹⁷⁰ Konyalı Mehmed Vehbi, *Büyük Kur'an Tefsiri*, Üçdal Neşriyat, 1966, I, 389.

“*Olur ki öğüt alır (yetezekeru) yahut korkar.*”¹⁷¹ Bu ayette geçen tezekkür, gerçekten kabul eden kimse içindir.¹⁷²

“*Allah’ın üzerinizdeki nimetini ve sizi kendisiyle bağladığı misakını tezekkür edin.*”¹⁷³

“*Ne kadar az tezekkür ediyorsunuz?*”¹⁷⁴

“*And olsun biz Kur’an’i öğüt (zikir) almak için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan?*”¹⁷⁵

Bu nev’e “tezekkür”e hatırlama adı verilmesi uzak mana değildir. Tezekkür iki çeşittir: Birincisi, önceden hatırında olan şeyi unuttuktan sonra hatırlamak; ikincisi, yaratılıştaki kendisinde mevcut olan bir şeyi hatırlamaktır. Bunlar; “basireti nur ile görenler için açık gerçekler olmakla keşif ve müşahededen mahrum, işitmek suretiyle taklitçiliktir ki kendilerinde revaç bulan kimseler için ağırdır.” Bunun için onların; “bunun gibi ayetlerde sürçtükleri nefsin ikrarı ve tezekkür’ün te’villerinde çeşitli yollara saptıkları, tenakuz fikrine kapıldıkları, hadis ve ayetlerde tenakuzlar tahayyül ettikleri görülür.”¹⁷⁶

Şu da bir gerçektir ki çok kere bu hal insanlarda tabiatleşir ayet ve hadislerden kendisine bir ders çıkaracağına bunlara hakaret gözü ile bakar ve gerçekten bunlarda tenakuz olduğu kanaatine dönüşür. Bu durum yolda giden kör bir adamın tam yapılması gereken yerde yapılan duvara çarparak: “Bu duvarı niçin burada yapmışlar?” demesine benzer. Tabi ki ona verilecek cevap: “Duvar yerinde yapılmıştır fakat sen kör olduğun için duvara çarptın.” sözüdür. İşte kendi duygularına kapalı gözlü olan kişi de aynı körler gibidir belki de daha fenadır. Çünkü beden binit, insanın duyguları ise binicidir. Elbette ki eğitilmemiş binici olan duyguların körlüğü binitin körlüğünden fenadır.

¹⁷¹ Taha, 20/44.

¹⁷² Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, III, 26.

¹⁷³ Maide, 5/7.

¹⁷⁴ A’raf, 7/3.

¹⁷⁵ Kamer, 54/17.

¹⁷⁶ Ebu Hamid Muhammed ibn Muhammed Gazali, *İhyau ‘ulumid-din*, trc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınları, 1975, I, 219-220.

2. BÖLÜM

2.1. İNSANDAKİ BAŞLICA DUYGULAR

2.1.1. OLUMLU DUYGULAR

Bireyin iç ve dış dünyadan etkilenmesi sonucu ortaya çıkan duyguların insan davranışlarını yönlendirdiği bilinen bir geçektir. “Hoşlanma ve acı duyma biçimindeki tepkiler” olarak tarif edilen duygu, kişinin ya temel ihtiyaçlarına ya da güdülerine bağlı olarak değişir. Bu ihtiyaçlar hem maddi hem ruhsaldır. Fizyolojik rahatlık, başarılı ve üstün olmak, başkaları tarafından beğenilmek, ruhsal güvenlik içinde bulunmak bunlardan birkaçıdır.¹⁷⁷

Duygular tutum ve davranışlara önderlik ederler. Kişinin bütün etkinlikleri duyguları ile birlikte bulunur. Çevresi ile etkileşimi sırasında kişi olumlu ya da olumsuz duygu içindedir. Duygular insan davranışlarının, hayattaki uyum ve uyumsuzluklarının en önemli etmenleri arasındadır. Yön verdikleri davranışlara göre olumlu ve olumsuz duygular olmak üzere sınıflandırılmışlardır. Öfke, kıskançlık ve nefret saldırgan davranışlara iten duygular, korku, üzüntü, sıkıntı, bıkkınlık savunucu davranışlara iten duygular; sevgi, şefkat, mutluluk ve zevk alma ise olumlu davranışlara yönelten duygular arasında yer alır.¹⁷⁸

Hayatın her alanında etkili olan sevgi, merhamet, adalet, güven gibi olumlu duygular; insanın hem kendisiyle hem de başkaları ile olan ilişkilerine ve davranışlarına tesir etmektedir. Mutluluk ya da mutsuzluklarda, Başarı ya da başarısızlıklarda belirleyici rolü olan bu duygularımızı yönetebilme becerimiz sayesinde duygularımızın esiri olmaktan kurtulabiliriz.

Her bir duygunun kendine has bir kıymeti ve önemi vardır. Duygularımızın farkında olduğumuzda, onları yönetmemiz kolaylaşır. Bu da duygularımızı dengeli ve sağlıklı bir biçimde ortaya koyabilmemize bağlıdır. Ayrıca duygularımızı paylaşmamız gerekir. Çözüm yollarını bulmamızı sağlayacak şey duyguları paylaşmaktır. Bunun için olumsuz duygulardan çok genellikle olumlu duyguları

¹⁷⁷ Cavit Binbaşoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara, 1195, 144.

¹⁷⁸ İ. Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara, 1978, 108; Selçuk Mualla, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Ankara, 1990, 54.

paylaşırsak, bu olumlu duygular bizleri daha çok çözüme götürür. Olumsuz duyguların da kaybolmasını sağlayacak şey, olumlu duyguların çoğunlukla paylaşımına açık olması gerektiğini söyleyebiliriz.

Şimdi de insandaki sevgi, güven, ümit gibi olumlu temel duygular üzerinde duralım:

2.1.1.1. Sevgi

İnsanları birbirlerine yakınlaştıran Sevgi, “görünmez bağ” denilebilecek bir duygudur. “Nasıl ki atomun içinde nötron, proton ve elektron varsa ve bunları birbirine bağlayan şey çekim kuvveti ise; canlılar arasında çekimi sağlayan şey de sevgi duygusudur.” Eskilerin “kuvve-i cazibe” dedikleri şeydir bu.¹⁷⁹

Sevgi bütün varlıklarda mevcuttur. Bütün varlıklar hakiki birliğin varlığından habersiz olmadıkları gibi bitkilerden hayvanlara, cevherden arzulara kadar bütün varlıklar sevgiye meyiletmekten kendilerini alamazlar.¹⁸⁰ Çünkü sevgi bir olan Allah’a yaklaşıma vesile olur. Ayette de işaret edildiği gibi: “*Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler.*”¹⁸¹ Beydavi bu ayeti şu şekilde izah etmektedir: “Allah’ın kullarına sevgisi; onlara dünyada hidayet ve tevfik murat etmesi, ahirette de güzel akibet vermesidir. Kulların Allah’a sevgisi ise ona itaati esas almaları ve karşı gelmekten sakınmalarıdır.”¹⁸²

Yüce Allah işte bu yüzden Müslümanlar arasındaki sevgiyi minnet vesilesi olarak zikretmiş ve şöyle buyurmuştur: “*Onların kalplerini kaynaştırdı. Sen dünyada olanların tümünü harcasaydın onları yine kaynaştıramazdın. Fakat Allah onları kaynaştırdı.*”¹⁸³ Başka bir ayette “*İman edip salih amel işleyenlere gelince Rahman onlar için sevgi yaratacaktır.*”¹⁸⁴ yani güzel işleri yapanlara Allah kalplerine sevgi duygusunu yerleştirecektir.

¹⁷⁹ Nevzat Tarhan, *Duyguların Dili*, Timaş Yayınları, İst. Ekim, 2010, 65.

¹⁸⁰ Ayşe Sıdika Oktay, *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011, 478.

¹⁸¹ Maide, 5/54.

¹⁸² Beydavi, *Envarut Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, I, 644.

¹⁸³ Enfal, 8/63.

¹⁸⁴ Meryem, 19/96.

İsfahani yukarıdaki ayet için şöyle der: “Ayette bu sevginin inancı da kolaylaştıracağına dikkat çekilmektedir. Çünkü sevgi, korkudan daha üstün bir duygudur. Korku soğuturken sevgi yaklaştırır ve ısıdırır. Yine Yüce Allah Müslümanların sevgi bağıyla bağlanmalarının önemini vurgulamak için onlara günde beş vakit bir araya gelmeyi, cuma namazını, bayram namazını ve hacca gitmeyi emretmiştir. Bütün bunlar, aralarındaki kaynaşma ve karşılıklı sevgi duygusunun gelişip kök salması içindir.”¹⁸⁵

Diğer bazı ayetlerde “Allah sevgisinin bütün sevgilerden daha güçlü olması gerektiği”¹⁸⁶, “Allah’ı sevmenin alametinin Peygamber’e bağlılık ve onun yolunu izlemek olduğu”¹⁸⁷ bildirilmektedir. Bu hususta Said Havva şunu dile getirmektedir: “Allah’tan başkasını seven ve bu sevgisi Allah için olmayanların sevgileri, cehaletlerinden ve Allah’ı bilmekteki kusurlarındandır. Peygamberi sevmek güzeldir. Çünkü onu sevmek Allah’ı sevmek demektir. Zira sevilenin, sevgilisi de sevilir. Ancak basiret sahibine göre gerçekte sevilen yalnız Allah’u Teala’dır.”¹⁸⁸ der. Gazali ise şu ifadeleri kullanmaktadır: “Sevginin en üstün derecesi Allah’ı bütün kalbiyle sevmektir. Sevenler kendilerini sevdikleriyle şartlı ve ona bağlı hale getirirler. Bu sebeple kim Allah’a ihlasla bağlanmışsa artık Allah onun kalbinin mahbubu, mabudu ve maksudu olmuş demektir.”¹⁸⁹

Sevgi duygusunun hakim olduğu ve bu duygusunu doğru yolda kullanan Hz. Yusuf Aleyhisselam’ın aşkından dillere destan olan Züleyha’nın hikayesine baktığımızda bize çok önemli bir ders vermektedir.

Öyle ki: Yusuf Aleyhisselam’a karşı beslediği sevgiden malını, mülkünü, güzelliğini, hatta yetmiş deve yükü cevahir ve gerdanlıklarını feda etti. Bunların tümünü, Yusuf Aleyhisselam’ın sevgisi uğruna harcadı. “Ben bugün Yusuf’u gördüm” diyen herkese bir gerdanlık verirdi. Kendisinde bir şey kalmadı. Yusuf Aleyhisselam’dan haricindekileri unutup her şeye Yusuf diye çağırırdı. Başını göğe kaldırdığı zaman yıldızlarda Yusuf Aleyhisselam’ın isminin yazılı olduğunu görürdü.

¹⁸⁵ İsfahani, *Ez-Zeri’a ila mekarimi’s-Şeri’a* (Erdemli Yol), çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, 273.

¹⁸⁶ Bakara, 2/165.

¹⁸⁷ Al-i İmran, 3/31.

¹⁸⁸ Said Havva, *İslam’da Nefis Tezkiyesi*, trc. Bekir Ali Bilgiç, Yenda Yayın-Dağıtım, İst. Mart, 1997, 325.

¹⁸⁹ Gazali, *İhyau ‘ulumid-din*, trc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınları, 1975, IV, 316.

Bu hal böyle devam etti, ta ki Züleyha gerçek ve doğru olan Allah sevgisini bulunca ona şöyle der:

“Ey Yusuf! Ben seni ancak Allah’ı (c.c) tanımazken severdim. Ben Allah’ı (c.c) tanıdıktan sonra onun sevgisi, bende ondan başkasına olan sevgiyi kalbimden attı. onun sevgisinin yerine başkasını istemem.”¹⁹⁰ demesi eğitilmiş sevgi duygusunun kaynağına ulaştığı bir gerçektir.

Duygularımız içinde bizi en güçlü şekilde yönlendiren sevgi duygusudur. Çünkü sevgi duygusunun çemberi geniştir. Anne-baba, arkadaşlar, kişinin sahip oldukları, çocukları ile bu sevgi çemberi genişler gider. Zaman zaman gazetelerde okuruz: “Oğluna böbreğini verdi.” ya da “Kızına karaciğerinden bir parça verdi.” diye.¹⁹¹ Duygusal ve sosyal zekanın artması ve gelişmesi için en önemli etmen de sevgi duygusudur. Bundan dolayı her çocuk sevmeli ve hiçbir çocuk sevgiden mahrum bırakılmamalıdır. Bu da çocuğun gelişimi gibi duygusal ve sosyal gelişimini olumlu yönde etkileyecektir.¹⁹²

Şu da bir gerçektir ki sevgi duygusu küçük yaşta oluşur, gelişir ve yücelir. Kademe kademe bütün kainatı içine alır ve sonunda yaratıcıya varır. Bunun için çocuk annesi, babası ve yakın çevresi tarafından sevgiyle kuşatılıyorsa hayata şanslı başlıyor demektir. Çocuğun, başlangıçta sevdiği değerler, bütünüyle kendi şahsıyla ilgili olarak, “kendisini rahatlatacak ve sevindirecek değerler iken Allah’ın insanoğluna bahşettiği hayret verici gelişme grafiği, onu tek yönlü bir varlık olmaktan çıkarıyor.” Kısa zamanda toplumsallaşmaya itiyor. Tedrici olarak birlikte yaşadığı kimselere karşı sevgi duygusu gelişiyor. İşte o zaman sevgiyi, adaleti, acımayı, üzüntüyü, kahramanlığı anlıyor ve insana karşı sevgi duygusu gelişiyor.¹⁹³

Ben seviyorum, demekle sevgi duygusu güçlenmez. Sevebilmek bir karar değildir, sevgi sebeplerinin varlığına ve sebepleri okuyabilme becerisine bağlıdır. Bir varlıkta okuduğunuz sevgi sebepleri çoğaldıkça sevginizin yoğunluğu artar.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Gazali, *Kalplerin Keşfi*, trc. Ömer Dönmez, Hisar Yayınevi, İstanbul, 2011, 44.

¹⁹¹ Berna Bridge, *Duyguların Eğitimi*, Beyaz Yayınları, İstanbul, Eylül, 2008, 75.

¹⁹² Mine İzgi, “*Duygusal ve Sosyal Zeka Gelişimi Önemli*” *Sur Dergisi*, Türdav Yayın, Mayıs, 2011, 422, 45.

¹⁹³ Hamdi Kalyoncu, *Mutluluk için Duygu Eğitimi*, Yediveren Yayınları, İstanbul, 2012, 150.

¹⁹⁴ Bozdağ, *Ruhsal Zeka*, Yakamoz Kitap, İstanbul, Haziran, 2011, 129.

Netice olarak severseniz sevinir ve sevilirsiniz. Yani biz muhtaçları seversek Allah da bizi sever. Biz insanlara yakın olursak Allah da bize yakın olur. Biz fakirlere yedirirsek Allah da bize yedirir. Dolayısıyla bize verilmiş sevgi duygusunu dışarıya yansıtmamız gerekir.

2.1.1.2. Güven

Güven; bir kişiye, bir şeye veya kendine karşı duyulan bel bağlama ve bir şeye dayanarak rahatlama hissi, itimat etmek ve inanmak anlamına gelir.¹⁹⁵

İnsanda doğuştan güven duygusu arayışı vardır. Çocuk doğduğu zaman ilk olarak güvenli bir sığınak arar. Bunun için çocuk, kendisine güven veren şeye bağlanma eğilimine girer. Çocuğa güven veren kişi, annesi ya da bakımını yapan bakıcıdır. Aynı zamanda çocukta temel güven duygusu oluştuğça çocuk bireyselleşir. “Kendi kişiliğini kazanmaya başlar. Eğer anne babanın çocuğa davranışları tatlı bir disiplin doğurursa çocukta güven duygusu oluşur.”¹⁹⁶

Güven duygusunu artıran unsurlar, olumlu pekiştiricilerdir. Güven duygusuna zarar veren şeyler ise iç ve dış tehlikelerdir. “İnsanın kendini güvende hissetmesinin en kolay yolu da dost düşman ayırımının doğru ve akılcı şekilde yapılmasıdır.” Eğer kişi kendisine yönelme ihtimali olan tehlikeleri doğru algırsa hem kötülüklerden korunur hem güvende olduğunu hisseder.¹⁹⁷

Güven duygusunun çocukta oluşması için, öncelikle çocuğun anneye tutarlı, ve kararlı bir irtibat içinde olması gerekir. Eğer çocuğun isteğine anne sabah “evet” akşam “hayır” diyecekse çocuğun güvenini zayıflatır. Çünkü tutarsız davranmıştır. Güven oluşması için de devamlılık gerekiyor. Bir kural koyan anne bir gün sonra hemen kuraldan vazgeçiyorsa ve buna kendisi de dikkate almıyorsa devamlılık olmadığı için güven duygusu çocukta zarar görmüş olur.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Mehmed Doğan, *Temel Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, İst. 1994, 735.

¹⁹⁶ Tarhan, *Duyguların Dili*, 76-77.

¹⁹⁷ Tarhan, *Duyguların Dili*, 78-79.

¹⁹⁸ Tarhan, *Duyguların Dili*, 84

Bu doğrultuda Kur'an'a baktığımızda; güvenilir olma hasleti peygamberlerin hepsinde en önce gelen vasıfları arasındadır. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Lut, Şuayb, Nuh, Hud ve Salih (a.s.) kıssaları anlatılırken her peygamberin kavimlerine gönderilmiş güvenli (emin) elçiler olduğu belirtilmektedir.¹⁹⁹ Hz. Musa da Firavun ve adamlarına hitaben *"Allah'ın kullarını bana teslim edin. Çünkü ben, size gönderilmiş emin bir elçiyim."*²⁰⁰ demiştir. Diğer taraftan Hz. Yusuf'u önemli bir makama getirmek isteyen Mısır hükümdarı ona: *"Bugün sen yanımızda yüksek makam sahibi ve güvenilir (emin) birisin."*²⁰¹ diye güvenini belirtmiştir.²⁰²

Yüce Allah'ın Peygamberimizin ve müminlerin yaşadığı sarsıntılardan kurtulmak için onlara lütfettiği güven duygusuna işaret eden ayetlere baktığımızda Allah'ın kendilerine verdiği güvenceyle zor bir psikolojik güvensizlikte iken bu durumdan nasıl kurtulduklarını görmekteyiz. Bu ayetler:

*"...Bunun üzerine Allah, peygamberinin ve müminlerin üzerine kendi katından bir güven duygusu indirdi."*²⁰³ "Güven duygusu" diye çevirdiğimiz "sekine" kelimesini Kur'an ayetleri ışığında, "yüce Allah'ın peygamberine, müminlere lütfettiği ve onların yaşadıkları sarsıntıyı unutturacak bir halet-i ruhaniye ve özgüven duygusu şeklinde anlamak mümkündür."²⁰⁴

*"...Sonra o kederin ardından Allah size bir güven verdi."*²⁰⁵ Bu ayette Uhud Savaşı'ndaki bozgunun ardından "Yüce Allah'ın bir lufu olarak Müslümanları tatlı bir uyku basıp korkuyu unutturmuş, gergin olan sınırlarını dinlendirmiş, böylece Müslümanlar huzur ve güvene kavuşmuştur."²⁰⁶

*"... Hani o ikisi mağarada idiler. Hani o arkadaşına şöyle diyordu: Üzülme, çünkü Allah bizimle beraberdir. Allah da ona kendi katından bir güven duygusu indirdi."*²⁰⁷ "Bu Ayette Hz. Ebu Bekir gibi mutlak teslimiyet sahibi olan ve yüce

¹⁹⁹ Şuara, 26/107, 125, 143, 162, 178.

²⁰⁰ Duhan, 44/18 .

²⁰¹ Yusuf, 12/54 .

²⁰² İslam Ansiklopedisi, XI, 111.

²⁰³ Tevbe, 9/26.

²⁰⁴ Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrırcı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş, Diyanet Tefsiri, **Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri**, Diyanet Yayınları, Ankara, 2012, II, 747.

²⁰⁵ Al-i İmran, 3/154.

²⁰⁶ Karaman, vd, **Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri**, I, 692.

²⁰⁷ Tevbe, 9/40.

Allah'ın her şeye kadir olduğuna yürekten inanan bir kişinin bile ümitsizliğe ve endişeye kapıldığı fevkalade kritik bir durumda Allah, resulüne güven duygusunu vermiştir.”²⁰⁸

Bunun için hayatın her alanında güven duygusu çok önemli olduğundan herkes çevresine bir güven duygusu saçtığında yukarıdaki ayetlerde olduğu gibi Allah'tan da bize asıl güven duygusuna yönelik yardım gelirse toplumlarda huzur, refah ve insanî ilişkiler artacaktır. Aynı zamanda Mekkelilerin Peygamberimize (asm) daha peygamber olmadan önce “el-Emîn” yani “güvenilir insan” sıfatını vermeleri de bize birçok şeyi ifade etmektedir.

2.1.1.3. Ümit

Ümit; sözlükte “ummak, emel, intizar, umut, rica,²⁰⁹ ümit etmekten doğan güven duygusu,²¹⁰ beklenti,²¹¹ arzu etmek, iyi bir beklenti içinde olmak” din ıstılahında; “insanın dünya ve ahirette Allah'ın rıza, rahmet, nimet ve sevabını umması; azap, gazap, lanet ve cezasından uzak olmayı, af ve mağfiretine mazhar olmayı arzu etmesi demektir.”²¹²

Recânın (ümit) zıddı Kur'an'da “yeis” ve “kunut” kavramları ile ifade edilmiştir. Her iki kelime de ümitsizlik anlamındadır. Kur'an'da, Allah'ın rahmet ve mağfiretinden ümit kesilmemesi istenmiştir.²¹³ Çünkü Allah'ın rahmeti her şeyi kuşatmıştır.²¹⁴ Allah'ın rahmetinden ancak sapıklar²¹⁵ Allah'ın ayetlerini ve ona kavuşmayı inkâr ederler,²¹⁶ ümit keserler.²¹⁷

İnsanın psikolojik doğasında umutlanma eğilimi vardır. Ümidi olan kişi, kendisini harekete geçirebilir, hedeflerini gerçekleştirebilir. İnsanın geleceği ile ilgili

²⁰⁸ Karaman, vd, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, III, 11.

²⁰⁹ Yeğîn, *Yeni Lügat*, 748.

²¹⁰ Meydan Larousse, 1992, XX,29.

²¹¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Yeni Baskı, Ankara, 1988, II, 1534.

²¹² Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 548.

²¹³ Yusuf, 12/87; Zümer, 39/53.

²¹⁴ A'raf, 7/156.

²¹⁵ Hicr, 15/56.

²¹⁶ Ankebut, 29/23.

²¹⁷ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 549.

güzel hayaller kurabilmesi, ümit duygusuyla ilgilidir.²¹⁸ Bu konuda Hz. Yakup'un kendi oğlu Yusuf için: “*Ey oğullarım! Gidin de Yusuf'u ve kardeşini iyice araştırın, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kafirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez.*”²¹⁹ demesi eğitilmiş bir ümit duygusuna sahip olduğunu göstermektedir.

Korku ile amel etmektense ümit ile amel etmek daha makbuldür. Zira Allah için en sevimli olanlar, Allah'a en yakın olan kullardır. Sevgi ise korkudan ziyade, ümidi çoğaltır. Özellikle ölüm anında ümitlenmesidir. Nitekim Allah'ı Teala: “*Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyiniz.*”²²⁰ buyurmuş ve bu emir ile ümitsizliği yasaklamıştır.²²¹ Bu ayet doğrultusunda hareket eden umutlu ve inançlı kişiler, umutsuz ve karamsar kişilere göre yaşamda daha başarılı olacaklardır.

Ümitsiz insan çabalamaz, gayretsizdir. Ümit duygusu besleyen insanın ise tutkulu projeleri vardır. Falcılar bunu iyi bilir ve kullanırlar. Mesela; falcı kendisine gelen kişi bir kadınsa farklı, erkekse farklı şeyler sayar. Mesela, kadınlara ekseriyetle: “Sen çok duygusalsın, birini seviyorsun ama başın dertte.” derler. Buna benzer ifadeler bütün kadınları etkiler ve falcının, yaşadıklarını bildiğini düşündürür.²²² Ancak insanların umutlarını tahrik eden kişilere ve ümidin kötüye kullanımına fırsat vermemek gerekir.

Her ne kadar insanın yaratılışında ümitsizliğe düşme duygusu varsa dahi bu duygu; iman, ibadet ve ümit duygusuyla aşılabılır. Allah Kuran'da: “*İman edip gece gündüz ibadet eden Allah yolunda çalışan ve ahiret azabından sakınan insanların Allah'ın rahmetini ümit edeceklerini*”²²³ bildirmiştir.

Bu da gösteriyor ki ümit duygusundan hiç taviz vermememiz gerekir. İflas ettim, diyen birine verilecek cevap: “Ben de sandım ki senin ümidin iflas etmiş. Ümit ile her şeyi tekrar kazanabilirsin ama kork ki ümidini kaybedersen asıl o zaman iflas ettin.” olmalıdır. Dolayısıyla inançlı bir ümit duygusuna sahip olursak hem dünyada hem ahirette kazanacak olan, biz oluruz.

²¹⁸ Tarhan, *Duyguların Dili*, 86

²¹⁹ Yusuf, 12/87.

²²⁰ Zümer, 39/53.

²²¹ Havva, *İslam'da Nefis Tezkiyesi*, 332.

²²² Tarhan, *Duyguların Dili*, 88.

²²³ Bakara, 2/218; Zümer, 39/9.

2.1.1.4. Merhamet

Merhamet; herhangi bir canlının acısını, kederini yüreğinde hissedip üzüntü duymak ve ona karşı yardım hisleriyle dolmak,²²⁴ şefkat göstermek, acımak, birini esirgemek,²²⁵ korumak, affetmek, bağışlamak, nimet vermek,²²⁶ anlamlarında kullanılmıştır.

Merhamet; “insanlar arasındaki duygu birliğinin, dayanışma ve paylaşmanın başta gelen amillerinden sayılmaktadır. Evlat sevgisi, ana babaya saygı ve itaat, yaşlılara, yoksullara, hastalara yardım etmek gibi erdemlerin merhamet duygusunun yansımaları olduğu kabul edilmektedir.”²²⁷

İslami kaynaklarda “merhamet” kavramı genellikle rahmet kelimesiyle ifade edilir. Ancak “Türkçede merhamet hem Allah’a hem insanlara, rahmet ise özellikle Allah’a nisbet edilerek kullanılır.”²²⁸ Aynı zamanda merhamet duygusunun, nerdeyse bütün canlılarda mevcut olan evrensel bir yanı vardır. Mesela yavruları dış tehlikelere maruz kalmış bir tavuk, yavrularını kanatları altına alıp korur. Yine kolonileri tehlikeye giren karıncalar kendi varlıklarını tehlikeye atarlar.

Merhamet iyi ile kötü arasında gidip gelen bir duygudur. Çoğu insanda bulunmasına rağmen, merhametin sergilenişi kişiden kişiye değişir. Azaldığında şiddet, düşmanlık ortaya çıkarken gereğinin üstünde olduğu zaman insanın kendisine ve çevresindekilere zarar verebilir. “Aynı şekilde merhamet arttıkça bencillik azalır, bencillik arttıkça merhamet azalır. İnsan iç dünyasında bunlardan hangisini beslerse o yöndeki hisleri gelişir.”²²⁹ Duygularını eğitim süzgecinden geçiren kişi için bu duyguları arasında denge kurması zor olmasa gerek.

Yüce Allah Kur’an-ı Kerim’de “merhamet” kelimesinin geçtiği şu ayette: “*Sonra da iman edip sabrı tavsiye eden ve merhamet tavsiye edenlerden olmaktır.*”²³⁰ buyurmaktadır. Bu ayette Beydavi: “Yani bunlar birbirlerine Allah’a taat hususunda sabrı tavsiye ettiler ve Allah’ın kullarına acımayı veya Allah’ın rahmetinin

²²⁴ Topaloğlu & Ayverdi, *Türkçe Sözlük*, 741.

²²⁵ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 1330.

²²⁶ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 427.

²²⁷ İslam Ansiklopedisi, XXIX, 184.

²²⁸ Razi, *Mefatihü’ul-ğayb*, I, 166-171.

²²⁹ Tarhan, *Duyguların Dili*, 94-95.

²³⁰ Beled, 90/17.

gerektirdiği şekilde muamele etmeyi tavsiye ettiler.”²³¹ derken Seyyid Kutub: “Yani merhameti tavsiye etmek merhametin bizzat kendisinden öte olgudur.” Merhameti tavsiye etmek toplumun safları arasında "acıma" görevini yaymaktır. Bunun yolu ise “toplum üyelerinin bunu karşılıklı olarak birbirlerine tavsiye ve birbirlerini teşvik etmeleri ve bu görevi herkesin tanıdığı uğrunda birbirleri ile yarıştığı toplumsal ve aynı zamanda kişisel bir görev olarak kabul etmektir.”²³² şeklinde ifade etmektedir.

Hz. Muhammed’in merhamet duygusuna işaret eden: “*Allah’tan bir rahmetle onlara yumuşak davrandın.*”²³³ ayetinde hayatımızda ders olabilecek şekilde peygamberimizin merhameti en güzel şekilde ortaya konmaktadır. Beydavi: “Öyle ki onlar kendisine muhalefet ettikten sonra Peygamberimiz yine onların dertleriyle dertlenmiştir.”²³⁴ şeklinde bu ayeti tefsir etmektedir.

Bazı ayetlerde “merhamet” insanlar arasında acıma duygusunu ve bu duygudan kaynaklanan iyiliği ifade etmektedir. Mesela “*Hz. Peygamber’in müminlere karşı çok şefkatli ve merhametli olduğu,*”²³⁵ yine “*Resulullah’ın ve müminlerin birbirlerine karşı merhametli, inkârcılara karşı sert ve tavizsiz oldukları*”²³⁶, “*Allah’ın karı koca arasına sevgi ve merhamet koyduğu*”²³⁷, şeklinde ifade edilirken, “*evlatlara yaşlı ana babalarının üzerine merhamet kanatlarını germeleri*”²³⁸ gerektiği de emredilmektedir.

Hz. Peygamber’in, “*İnsanlara merhamet etmeyenlere Allah da merhamet etmez.*” aynı şekilde çocuklarını hiçbir zaman öpmediklerini diyenlere: “*Allah kalplerinizden merhamet duygusunu çekip almışsa ben ne yapabilirim?*”²³⁹, diyerek merhamet duygusundan mahrum olan insanlar için kendi üzüntüsünü ifade etmiştir.

Allah’ın “Rahman ve Rahîm” sıfatlarına nail olan insan şefkat ve merhamet eder. Allah insanlara öyle bir kalp vermiş ki İslâmiyet bu kalbi yoğurarak canlılara merhamete, karıncayı bile ezmeyecek bir konuma getirmektedir. Bu doğrultuda

²³¹ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, IV, 685.

²³² Kutub, *Fi Zilali’l-Kur’an*, X, 486-487.

²³³ Al-i İmran, 3/159.

²³⁴ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, I, 450.

²³⁵ Tevbe, 9/128.

²³⁶ Feth, 48/29.

²³⁷ Hadid, 57/27.

²³⁸ İsra, 17/24.

²³⁹ Müslim, *Sahih-i Müslim Muhtasarı*, 901.

hareket etmeyen insanlar merhamet duygusundan mahrum olur ve eğitilmeyen merhamet duygusunda, hastalıkların ve sıkıntıların çıkması kaçınılmazdır.

2.1.1.5. Mutluluk

Mutluluk; mutlu olma durumu, kut, saadet, bahtiyarlık,²⁴⁰ “bütün özlemlere eksiksiz ve sürekli olarak ulaşmaktan duyulan kıvanç durumu, olgunluk”²⁴¹, mutlak iç huzur, hoşnutluk durumu²⁴² gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Mutluluğa giden iki unsur vardır: Birincisi, insanın duygularını farkına varıp yönlendirmesi, kendisini tanıması ve bunlarla harekete geçmesi ile olur. İkinci unsur, diğer kişilerle iletişim kurması ve diğer kişilerin duygularının farkına varmasıdır. Mutluluğun yolu insanlarla doğru iletişim kurmaya bağlıdır. Çünkü hiç kimse yalnız başına mutlu olmaz.²⁴³

Kendisini kontrol etmeyi başarabilen ve hayatta gerçekçi hedefleri olan insan, beynini iyi ve doğru kullanabilir. “Beynini iyi ve doğru kullanabilen insan, beyinde mutluluk kimyasallarının salgılanmasını sağlar.” “Zindanda olduğu halde mutlu olan ama sarayda yaşamasına rağmen mutsuz olan insanlar bunu nasıl başarıyorlar? Açık ki mutluluğun bazı türleri eğitimsizlikle ilgilidir.” Napolyon gibi güç sahibi bir insan: “Hayatımda mutlu olduğum gün sayısı altıyı geçmez.” demiş.²⁴⁴ Demek ki sadece maddi yönden zengin, güçlü kuvvetli bir durumda olmak mutluluk için yetmiyor.

Her duygunun beynimizde bir imzası vardır. “Ayrıca duygular sevgi, hayret, üzüntü, utanma, nefret, korku gibi kümelere ayrılır. Duygu kümelerinin içi doğru şekilde doldurulduğunda mutluluk kendiliğinden gelir.”²⁴⁵ Ancak mutluluğu tanıyıp mutluluğun değerini bilmek varken ufak tefek olaylara takılıp gerçek mutluluğun

²⁴⁰ Topaloğlu & Ayverdi, *Türkçe Sözlük*, 761.

²⁴¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, II, 1048.

²⁴² Meydan Larousse, 1992, XIV, 272.

²⁴³ Tarhan, *Duyguların Dili*, 104.

²⁴⁴ Tarhan, *Kendinizle Barışık Olmak Duyguların Eğitimi*, Timaş Yayınları, İstanbul, Ekim, 2011,

17.

²⁴⁵ Tarhan, *Duyguların Dili*, 107.

farkına varmıyoruz. Çünkü mutluluk elimizin içindeyken onun değerini bilmeyip bunu hor kullanıyoruz.²⁴⁶

Bu konuda ayetlere baktığımızda: “*Artık onlardan bir kısmı şakidir. Bir kısmı da said (mutlu)dir*”²⁴⁷ Beydavi, bu ayeti, “Onlardan bir kısmı, ilahi uyarı muktezasınca kendisine cehennem ateşi vacip olan şakilerdir; bir kısmı da ilahi vaad gereği cenneti hak eden saidlerdir.”²⁴⁸ şeklinde ifade ederek cennette mutluluk duygusunu yaşayacak olanları dile getirmektedir. Seyyid Kutup ise: “Bu sözlerin arkasından "bedbahtların" cehennemde canlarının sıkıldığını seyrederiz. Sıcaktan, kapalıktan ve sıkıntıdan "ahladıklarını, vahlandıklarını, hırıltılı seslerle inlediklerini" gözlüyoruz. Mutlular ise cennettedirler. Orada sürekli bir bağışla karşılandıklarını, bu bağışın hiçbir zaman kesintiye uğramadığını, durdurulmadığını görüyoruz.”²⁴⁹ demektedir.

Bir başka ayette: “*Said (mutlu) olanlara gelince, gökler ve yer durdukça kalmak üzere cennettedirler.*”²⁵⁰ “Nitekim cehenneme giren herkes orada ebedî kalmayacaktır, günahkâr müminler bir müddet cehennemde kaldıktan sonra cennete girecekler ve saadete erecekler.” Allah katında burada sözü edilen cennet saadetinden daha büyük saadetler de olabilecektir. Nitekim bir kısım bahtiyarlar cennetten daha ileri mertebelere yükselerek, “*Allah'tan gelen Rıdvan en büyüktür.*”²⁵¹ ve “*Ve nice yüzler de o gün ışıl ışıl ışıldar ve Rabbine bakabilirler.*”²⁵² ayetlerinin sırrına mazhar olacaklardır. Fakat bu gibi istisnalarla cennetin genel gidişinde bir son veya bir kesinti olacakmış vehmine düşülmesin. Öyle bir ihsan olacak ki kesilmeksizin. “Dünyadaki gibi belli bir süre ile sınırlı ve sonlu değil, kesintisiz sürüp giden ihsan, sonsuz bir Allah vergisidir.”²⁵³

Kur’an-ı Kerim’deki bir kısım ayetlerde insanların cennette Allah tarafından kendilerine verilecek sayısız nimetler sayesinde mutluluk duygusunu yaşayacakları dile getirilmektedir. Bu ayetler:

²⁴⁶ Bridge, *Duyguların Eğitimi*, 94.

²⁴⁷ Hud, 11/105.

²⁴⁸ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, II, 377.

²⁴⁹ Kutub, *Fi Zilali'l-Kur’an*, VI, 164.

²⁵⁰ Hud, 11/108.

²⁵¹ Tevbe, 9/72.

²⁵² Kıyamet, 75/ 22, 23.

²⁵³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, V, 13.

-“Allah onlara, altlarından ırmaklar akan cennetler hazırladı. İçlerinde ebedi kalacaklar. İşte büyük kurtuluş budur.”²⁵⁴

-“Şüphesiz onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”²⁵⁵

-“Şüphesiz cennet ashabı, bugün safa sürdükleri bir meşguliyet içindedirler.”²⁵⁶

Bu da şunu gösteriyor ki ahirette bu mutluluk duygusunu yaşamak için dünyada şeytanın verdiği vesveseler istikametinde hareket etmememiz gerekir. Çünkü şeytanın vesveseleri negatif olduğundan, şeytan vesvese ve fitneyle ruh ve duygularımızın dengesini bozar. Şeytanın vesveseleriyle dünyada ancak geçici bir mutluluk yaşanır. Ahiret yurdunda ebedi bir mutluluk yaşamak için ise eğitilmiş bir mutluluk duygusuyla kötü duygularımıza gem vurmamız ile olur.

2.1.1.6. Şefkat

Şefkat; koruma ve acıma duygusu ile karışık olan sevgi, sevecenlik,²⁵⁷ “yardıma, sevgiye muhtaç olanlara karşılıksız olarak merhamet ve sevgiyle yardıma koşmak”²⁵⁸, “ahlak kavramı olarak Allah’ın yarattığı canlılara karşı insanda var olan acıma, merhamet etme duygusu demektir.”²⁵⁹

Şefkat duygusunda koşulsuzluk söz konusudur. Şefkat sevginin şartsız halidir. İnsanları olumlu ve olumsuz özellikleriyle kabul etmeyi sağlar. Merhamet bir eğilimken şefkat sevgi nesnesi belli bir histir. “Muhatabının ihtiyaçlarını hissederek ona özel muamele söz konusudur. Şefkat, merhamet duygusunun olgunlaştırılmış hali ve bir adım ilerisidir.”²⁶⁰

²⁵⁴ Tevbe, 9/89.

²⁵⁵ Mü’minun, 23/111.

²⁵⁶ Yasin, 36/5.5.

²⁵⁷ Topaloğlu & Ayverdi, *Türkçe Sözlük*, 999.

²⁵⁸ Yeğin, *Yeni Lügat*, 652.

²⁵⁹ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 615.

²⁶⁰ Tarhan, *Duyuların Dili*, 96-97.

İnsandaki şefkat duygusunun kaynağı ilahi rahmettir. Yüce Allah'ın bir ayette, "*Rahmetim her şeyi kuşatmıştır.*"²⁶¹ diye buyurması bu gerçeği ifade etmektedir.

Bir başka ayette: "*Mü'minlere şefkat ve tevazu kanadını indir.*"²⁶² demesi "Mü'minlere karşı şefkatli ve merhametli olmak, mütevazı davranmak, Allah'ın Peygamber efendimize talimatıdır." Mü'minlerin de birbirlerine karşı şefkatli, merhametli ve aynı şekilde tevazu sahibi olmaları istenmiştir.²⁶³

Şefkat duygusu empati ile daha çok güçlenebilir. Çünkü olaylara ve insanlara empati kurmayan kişinin şefkat duygusu gerektiği gibi ortaya çıkmaz.²⁶⁴ Bunun için, empati kurmadığımızda "*İnsanlara acımayana, Allah da acımaz.*"²⁶⁵ hadisinde ifade edilen duruma düşeriz.

Çevremizde, fakirlik içinde yaşayan, şefkate muhtaç annesiz babasız çocuklar vardır. Onların dünyalarına girilmeli. Her şeye rağmen onların yaşadıkları coşku, sabır ve umutları kalbimize dokunmalı. Yani kendimizi evimize, kahvehanelere, mağazamıza kapatmayalım ki şefkat duygusu içimizde kabarsın ve Allah şefkatinin tecellisiyle dünyayı sarsın. Çünkü başkalarıyla ilgilenmezsek, onların hislerine ve düşüncelerine karşı duyarlılık göstermezsek, insanların acısına ortak olmazsak şefkat duygusu içimizde körelir ve yok olur.

Şefkat duygusu düzgün ve yerinde kullanılmalıdır. Mesela, bir anne çocuğuna rahatsızlık vermemek düşüncesiyle çocuğunu sabah namazına kaldırmazsa, çocuğunun ebedi hayatını düşünmezse şefkat duygusunu yerinde kullanmamış demektir.

Şefkat duygusunu yeterince eğitebilmiş ve duygularımızı kontrol edebilir duruma gelmişsek, birlikte yaşadığımız kişilere aksederek yararlı işler yapabildiysek ve bu karşılıksız olursa çok olumlu sonuçlar doğuracaktır. Sonuç olarak, empati arttığında, şefkat duygusu da yükselişe geçer. Çünkü şefkat, empati ile birlikte

²⁶¹ A'raf, 7/156.

²⁶² Hicr, 15/88.

²⁶³ Yaşar Kandemir, vd, **Riyazü's Salihin**, trc ve şrh. Erkam Yayınları, İst. 2012, 176.

²⁶⁴ Bkz. Tarhan, **Duyguların Dili**, 98.

²⁶⁵ Müslim, Fedail, 66.

hareket ederse, insan “başkasının gözüyle” bakmayı başaracak ve farklı dünya görüşleriyle başkalarına karşı eğitilmiş bir şefkat duygusunu gösterecektir.

2.1.1.7. Adalet

Adalet; doğru ve düzgün kılmak, denk tutmak,²⁶⁶ hak sahibinin hakkını vermek, haksızları terbiye etmek, Allah’ın emrini nasıl emretmişse o şekilde yerine getirmek,²⁶⁷ zulmetmemek, istikamet ve hakkaniyet²⁶⁸ ve eşitlik anlamına gelen bir sözdür.²⁶⁹

Adalet, Yüce Allah’ın her tür kusurdan arınmış mizanıdır. Alemin düzeni onunla intizam bulur. Yüce Allah da bunu beyan ederek şöyle buyurmuştur: “*O Allah ki Kitab’ı ve mizanı hak ile indirmiştir.*”²⁷⁰ “*Göğü yükseltti ve mizanı koydu. Mizanda sınırı aşmayın.*”²⁷¹ Ayette adalet, “mizan” kelimesiyle ifade edilmiştir. Çünkü adalet, mizanın eserlerinden biridir. Burada tartma fiilinde hakkın gözetilmesi adaletin fiili tezahürlerinden biri olmaktadır.²⁷² Kınalızade, adaletin “Allahu Teala’nın yeryüzündeki terazisi”²⁷³ olduğunu ifade eder. Mevdudi ise adaletle ilgili olarak şunu der: “Adalet, sınırlama olmaksızın herkesin sahip olduğu hakları elde etmesi için gerekli olan düzenlemeleri yapmaktır.”²⁷⁴

Hz. İbrahim’den Hz. Muhammed’e (asm) kadar İslam mesajı, insanların birbirleriyle ilişkilerinde huzur ve güven içinde olmalarını gözetmiştir. Bu da söz, hüküm, barış, şahitlik ve muamele gibi konularda -kim olursa olsun- adaletin bütün kuvvet ve keskinliğiyle uygulanmasından ibarettir.²⁷⁵ Bu bağlamda ayette: “*Daima adil davranın. Muhakkak ki Allah, adil davrananları sever.*”²⁷⁶ buyrulmaktadır. Bu ayette Yüce Allah kullarını bütün konularda adil olmaya, her hususta hakka riayet

²⁶⁶ Çanga, *Kuran-ı Kerim Lügatı*, 319.

²⁶⁷ Yeğın, *Yeni Lügat*, 5.

²⁶⁸ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 6.

²⁶⁹ el-İsfehânî, *El-Müfredât*, 680.

²⁷⁰ Şura, 42/17

²⁷¹ Rahman, 55/7-8

²⁷² İsfahani, *Ez-Zeri’a ila mekarimi’s-Şeri’a*, 263.

²⁷³ Oktay, *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai*, 295.

²⁷⁴ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur’an*, (çvr: M. Han Kayani vd.), İstanbul, 1991, III, 52.

²⁷⁵ el-Behiy, *Muhammed, İnanç ve Amelde Kur’ani Kavramlar*, trc. Ali Turgut, Yöneliş Yayınları, İst. Ocak 1995, 211.

²⁷⁶ Hucurat, 49/9

etmeye çağırmakta; “her hak sahibine hakkını vermeyi emretmekte, başkalarına saldırmaktan ve zulüm yapmaktan sakındırmaktadır.”²⁷⁷ Çünkü adalet, “Eşyayı kendilerine mahsus olan yerlerine koymaktır.”²⁷⁸

Adalet duygusunun İslam eğitiminde önemli bir yeri vardır. Bundan dolayıdır ki Kur’an’ın birçok ayetinde adalet konusu dikkat çekmektedir. Bir ayette: “*Şüphesiz Allah, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor.*”²⁷⁹ buyrulmaktadır. Bu ayetten anladığımız şudur: Her kim olursa olsun ona karşı adil davranmak görevimizdir. Duygularımız bizi hapsedebilir. Değer verdiğimiz kişiye karşı farklı, nefret ettiğimiz kişiye karşı daha farklı davranmak isteyebiliriz. Ancak adalet duygumuz gelişmiş ise hiç kimseye karşı farklı davranamayız. Yani başkalarının haklarıyla ilgili karar ve davranışımızda hislerimizin yeri yoktur. Şayet hislerimiz devreye girecekse adaletten tarafta yer almalıdır. Adaletsizlik keder ve acı, adaletli davranmak ise bize sevinç ve mutluluk vermelidir. Bu bilinç ve duygu bizde yer edinirse kâmil bir kul oluruz.

Adalet duygusu gelişmiş olan insanların kendi şahıslarında ve kendi çıkarları doğrultusunda adaleti gözetmeleri de doğru değildir. Evet, “*Hüküm Allah’ındır.*”²⁸⁰ *Sevgi Allah içindir, kin ve nefret de Allah adınadır.*”²⁸¹ demezse bu düsturları nazara almazsa adalet etmek isterken zulmeder. Bu doğrultuda cây-ı ibret bir hâdise şudur: Hz. Ali (r.a.) Bir zaman, bir kâfiri yere atmış. Kılıcını çekip keseceği zaman o kâfir Ali’nin yüzüne tükürmüş. Onu kesmemiş ve bırakmış,. O kâfir de demiş ki: "Neden beni kesmedin?" Ali: "Seni Allah için kesecektim. Fakat bana tükürdün, hiddete geldim. Nefsimin hissesi karıştığı için ihlâsım zedelendi. Onun için seni kesmedim." O kâfir karşılık olarak: "Beni çabuk kesmen için seni hiddete getirmektir niyetim. Madem dininiz bu derece sâfi ve hâlistir, o din haktır." dedi. “Yine hem medar-ı dikkat bir vakıa: Bir zaman bir hâkim, bir hırsızın elini kestiği vakit eser-i hiddet gösterdiği için ona dikkat eden âdil âmiri onu o vazifeden azletmiş. Çünkü şeriat namına, kanun-u ilahî hesabına kesse idi, nefsi ona acıyacak idi. Ve kalbi hiddet

²⁷⁷ Riyazü’s Salihin, 36-37.

²⁷⁸ H. Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 1983, 176.

²⁷⁹ Nisa, 4/58.

²⁸⁰ Mü’min, 40/12.

²⁸¹ Buhari, İman: 1; Ebu Davud, Sünne: 2; Müsned 5/146.

etmeyip merhamet de etmeyecek bir tarzda kesecekti. Demek nefesine o hükümden bir hisse çıkardığı için adaletle iş görmemiştir.”²⁸²

İnsan, gelişmiş bir adalet duygusuna sahip olması gerekir. O da sağlıklı bir duygu eğitimi ile olur. Bu eğitim de küçük yaştan itibaren çocuklara verilmelidir. Yani çocuk ailede bu hakkaniyet duygusunu öğrenmelidir. Çocukta adalet duygusu gelişmez ise ilerde insanlara haksızlık yapmaya çalışacaktır. Bu konuda çocuklarımıza Hz. Ömer’in adaletini aşılayabiliriz. Biz şunu biliyoruz ki Hz. Ömer’in adaleti, hayatımızın her alanında bizlere yol ve yön göstermektedir. Hz. Ömer herkese eşit davranır ve insanların haklarını korumaya gayret ederdi. Akrabalık ilişkileri bile onun adaletini etkilemezdi. “Fırat kıyısında bir deve helak olsa bundan kendimi sorumlu bilirim.” sözü meşhurdur. Hz. Ömer’in adalet konusundaki hassasiyetini özetler mahiyettedir. Dolayısıyla bu doğrultuda adalet duygumuzu eğittiğimizde, adil karar vermeye engel olacak tüm olumsuzlukları ortadan kaldırmış oluruz.

2.1.1.8. Sabır

Sabır; sözlükte, beklemek, kendini tutmak,²⁸³ din bir kavram olarak “bela ve musibete karşı şikâyet etmeyip Allah’a şükretmek,”²⁸⁴ “nefsi, akı ve şer’in gerektirdiği hususlar üzerinde veya onların onu hapsedmeyi gerektirdikleri hususlara karşı hapsedmek,”²⁸⁵ demektir.

Selametin ve başarının anahtarı sabırdır. Allah her an sabır ve şükürle mü’minleri imtihana tabi tutar, insanın hayatı musibetlere karşı sabır ve şükür gerektirici hadiselerle geçer. Yani İnsan musibetlerle denenir; Allah insanın imana gelmesi ve kendisini tanımasını için kişilere çok farklı nimetler verir; bazen onları darlıklarla imtihan eder, sonra bolluğa çıkarır; bazen de bolluktan darlığa düşürür. Hakiki mü’min her zaman şükreder; bu aynı zamanda sabrın en zirve mertebesidir.²⁸⁶

²⁸² Nursi, *Mektubat*, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2007, 307-308.

²⁸³ Çanga, *Kuran-ı Kerim Lügatü*, 276.

²⁸⁴ Yeğin, *Yeni Lügat*, 595.

²⁸⁵ İsfahani, *Ez-Zeri’a ila Mekarimi’s-Şeri’a (Erdemli Yol)*, 576.

²⁸⁶ Ünal, Ali, *Kur’an’da Temel Kavramlar*, Kırkambar Yayınları, İstanbul, Ocak, 1998, 445.

Peygamberliğin başından beri sabır, Allah tarafından yüce elçisi için istenip emredilmiştir. Zira sabır, başarının ve yenilmezliğin en başta gelen faktörüdür. Kur'an sabrın başarıdaki önemini pekiştirmek için mü'minleri muhatab olarak şu ilahi kelama yer verir:²⁸⁷ “Eğer sizden sabreden yirmi kişi olursa iki yüze galip gelirler.”²⁸⁸ Ayet, bu sabrı gösterdiklerinde Allah'ın yardım ve teyidi ile galip geleceklerini de vaat etmektedir.²⁸⁹ “Öyle ki sabırlı Müslümanların en zorlu durumlarında bile kâfirlerle aralarındaki oran, ikiye karşı bir kişidir.”²⁹⁰ Sabır, savaşa girmek için gerekli olan bir sıfattır. “Hangi savaş olursa olsun ister insanın kendi içinde giriştiği savaş olsun isterse muharebe meydanında düşmanla giriştiği savaş olsun mutlaka sabretmek gerekmektedir.”²⁹¹ Ayette: “Sabrediniz çünkü Allah sabırlılar ile beraberdir.”²⁹² buyrulmaktadır.

Sabır kavramı Kur'an'da yüz üç yerde geçmektedir.²⁹³ Sabrın geçtiği ayetlerin bazılarının içeriği şu şekildedir: “Diğer ahlaki faziletlere de kaynaklık etmesi sebebiyledir ki Kur'an'da müminlere ısrarla sabırlı olmaları emredilmiştir.”²⁹⁴ “Mümin bela ve musibetlere karşı sabırlı olduğu kadar dinin emirlerini yerine getirme ve yasaklarından kaçınma konusunda da sabırlı olmalıdır.”²⁹⁵ Ayrıca Hz. Eyyüb'ü, başına gelen belalara katlandığı için sabrından ötürü Cenab-ı Hak “O ne güzel kul.”²⁹⁶ buyurarak övmüştür. Demek ki Bediüzzaman Said Nursi'nin dediği gibi sabır üç türdür:

1-Masiyetten kendini çekmek sabırdır.

2-Musibetlere karşı sabırdır.

3-İbadet üzerine sabırdır.²⁹⁷

²⁸⁷ El-Behiy, *İnanç ve Amelde Kur'ani Kavramlar*, 242.

²⁸⁸ Enfal, 8/65.

²⁸⁹ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, II, 164.

²⁹⁰ Kutub, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur'an*, V, 142.

²⁹¹ Kutub, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur'an*, V, 111-112.

²⁹² Enfal, 8/46.

²⁹³ Bkz. Abdul Baki, *El-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 399-401.

²⁹⁴ Bkz. Keyf, 18/28.

²⁹⁵ Bkz. Bakara, 2/249; Meryem, 19/65.

²⁹⁶ Sad, 28/44.

²⁹⁷ Nursi Said, *Mektubat*, 320.

İnsan, yaşamın zorluklarına, zamanın musibetlerine, insanların eziyetleri ve düşmanlıklarına, Allah'a ibadet ve ona itaatte, şehvet ve reaksiyonlarına, iş ve üretime karşı sabretmeye tahammül etmeyi öğrense olgun, ideal, mükemmel, faal ve streslere karşı mukavemet edebilen, ruhi bunalımlardan emin bir şahsiyet sahibi olur.²⁹⁸ Aynı zamanda “sabreden mümin, başına gelen sıkıntılardan dolayı bir acı duymaz, aksine Allah'a olan yakınlığı daha da artar ve dolayısıyla neşesi, heyecanı ve şevki daha da yükselir.”²⁹⁹

Hem her yıl ayrı bir imtihandan geçeri. Ailemizle, işimizle, paramızla veya sağlığımızla ilgili bir sorun üzerinden kader bizi sınar. Kaderin imtihanlarına sabretmeyen, kozasından çıkamadan ölür.³⁰⁰ Mevlana der ki “Her zorluğa, her zahmete kızar, kinlenirsen, cilalanmadan nasıl ayna olacaksın?”³⁰¹ Çünkü sabırsızlık belaya düşürebilir, belaya düşeni de iyice içine batırır. Hz. Eyüp (as) şiddetli hastalığına yıllarca sabretti ve samimi bir duasıyla hastalığı sonlandı.³⁰² Demek ki biri bizim sabır duygumuzu sınıyor. Kaderin eğitiminden kaçınılmaz. Eğer yüce Allah'ın sonsuz merhameti bizi acımızın içerisinde bırakmışsa ve biz de buna sabredersek, Allah tarafından kurtuluşa çağrılıyoruz demektir. Gazali şöyle der: “Kim ki Allah'ın (c.c) azabından kurtulup sevap ve rahmetine nail olmak isterse nefsinin dünyanın heva ve hevesinden men etsin ve dünyanın meşakkat ve musibetlerine sabretsin.”³⁰³ Çünkü ayeti kerimede yüce Allah: “*Allah sabredenleri sever.*”³⁰⁴ buyurmaktadır.

Anne-babanın çocuklarına sabrı öğretmelerinin en etkili yolu, hadiseler karşısında aktif sabır ortaya koymaları ve çocuğun bu olaylara şahit olmasıdır. Aksi takdirde hiçbir çocuk “sabırlı ol”, demekle sabrı öğrenmez. Mesela sabah işe giderken alelacele hazırlanan bir annenin ödevlerini telaşla yapan çocuğuna “Acele etme.”, demesi pek fayda sağlamayacaktır. Aslolan sabrı geciktirmek değil, doğanın hızına uymaktır. Modern hayatın dayattığı, “acele et ki, tuttuğunu koparasın.” ikazı çok da doğru değildir. “Çünkü tabiatın hızına uymayan insan, bunun bedelini

²⁹⁸ M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, Fecr Yayınları, Ank. Kasım 1998, 261.

²⁹⁹ Cavit Yalçın, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Vural Yayıncılık, İstanbul, Haziran 1995, 72.

³⁰⁰ Bozdağ, *Ruhsal Zeka*, 268.

³⁰¹ Mevlana, *Mesnevi*, I, 239.

³⁰² Bozdağ, *Ruhsal Zeka*, 269.

³⁰³ Gazali, *Kalplerin Keşfi*, 11.

³⁰⁴ Al-i İmran 3/146.

arkasından koştuklarını kaybetmekle öder. Yararıyla baktığımız zaman çocuğun dokuz ayda doğduğunu görürüz. Demek ki sabretmek doğal olmanın gereğidir.”³⁰⁵

Sabır eğitimi çıplak olarak verilmemelidir. Özellikle çocuklara sabır eğitimi vermek zor bir eğitim işidir. Çünkü çocuk psikolojisi acelecidir. Sabır eğitimi çıplak olarak verdiğimizde müthiş bir direnişle karşılaşırız. Bu sebeple sabır hem çocuklarda hem de büyüklerde başka işlerle harmanlanmalıdır. Bunu Osmanlılarda olduğu gibi bir sanat dalı olan ebru sanatı ile sabır eğitimi verilebilir. Çünkü sanat; genel olarak dikkatli ve teferruatlı, bir çalışma gerektirir. Sabır eğitimi de zaten budur. Aynı zamanda açlık hissi de insana duygusal sabrı öğretmektedir. Açlığın terbiye edici yönü ise en çok Ramazan ayında görülmektedir. Çünkü hadis-i şerifte "*Oruç sabrın yarısıdır.*"³⁰⁶ şeklinde buyrulmaktadır. Bu hadis-i şerif ile orucun insana sabretmeyi öğrettiğini anlıyoruz. Bu istikamette sabır duygusunu yoğurursak, selamete erenlerden olmaya engel kalmayacaktır.

2.1.1.9. Sorumluluk

Sorumluluk; kişinin kendi davranışlarını muhasebe etme veya kendi yetki alanına giren davranışlarından hesap verme durumunda bulunma, mesuliyet³⁰⁷ manasına gelmektedir.

Sorumluluk duygusu, “kişinin hedef piramidini belirlemede ve hedefleri gerçekleştirmesinde kilit duygulardan biridir. Hedef piramidi, hayatımızdaki işlerin önem ve önceliklerini tayin etmemize yarar.” İnsan hayatının söz konusu olduğu konularda kendimizi mesul hissederek de bazı basit şeyler karşısında bu duygumuzu elekten geçirmemiz gerekebilir. Mesela halının eğri durması, havlunun ters asılması gibi ufak meselelerde toleranslı olmak yaşamımızı kolaylaştırır. İnsan eğer vakti varsa bunlarla ilgilenmelidir. Ancak bunlara verebileceğinden fazla vakit ayırırsa sorumluluğu yanlış yerde kullanmış ve asıl işlerini ihmal etmiş olabilir.³⁰⁸

³⁰⁵ Tarhan, *Duyguların Dili*, 131.

³⁰⁶ İbn Mace, Sıyam, 44.

³⁰⁷ Topaloğlu & Ayverdi, *Türkçe Sözlük*, 967.

³⁰⁸ Tarhan, *Duyguların Dili*, 113.

Ahlak âlimlerine göre dünyadaki varlıklar arasında sorumluluk duygusunu taşıyan yalnız insandır. Çünkü akıl ve iradeye sahip olan insan kendine has inancı ve yaşama tarzıyla bir şahsiyettir. Bu sebeple “insandan dini, ahlaki, içtimai ve hukuki bakımdan doğru yolu seçmesi istenir ve insan bu hususlarda sorumlu tutulur.”³⁰⁹ Bu hususta Kur’an-ı Kerim’de yüce Rabbimiz şöyle buyurur: “*O (Allah) yaptığından sorumlu değildir. Onlar ise sorumlu tutulacaklardır.*”³¹⁰ Yani Allah, yarattıklarına yaptıklarından soracaktır. Yine başka bir âyette Allah: “*Rabbin hakkı için onların hepsini hesaba çekeceğiz, yaptıklarından soracağız.*”³¹¹ buyurur. Bu ayetlerden anlıyoruz ki insan sorumluluk duygusunu taşımaktadır ve bu ayetler ışığında bu duygusunu eğitmesi gerekmektedir.

İnsana gerçek sorumluluk duygusunu eğitmeyi kazandıran vahy kurumu olmuştur. Bu konuda bize sorumluluk hissi uyandıran ayetlerden birisinde Yüce Allah: “*İçinizdekileri açığa vursanız da gizli tutsanız da Allah onunla sizi hesaba çeker.*”³¹² Yine şu ayetlerde Rabbimiz: “*Artık her kim zerre kadar hayır işlemişse onu görecektir. Kim de zerre kadar şer işlemişse onu görecektir.*”³¹³ buyurmaktadır.

İşte bu zerre ya da bu kadar ağırlıktaki iyilik veya kötülük o gün gelir onu yapanlar görür ve karşılığını da alır. O zaman "insanoğlu" iyilik olsun kötülük olsun, yaptığı hiçbir şeyi küçük görmez. "Bu küçüktür hesap ve tartıya gelmez" demez. Gerçek şu ki yeryüzü bu terazinin mü'minin kalbinden başka bir yerde henüz eşini ve benzerini görmemiştir.” “Onun benzeri sadece zerre ağırlığınca iyilik veya kötülük için ürperen mü'min kalbidir.”³¹⁴ Dolayısıyla duyguların kaynağı olarak kabul edilen kalpte gerçek sorumluluk duygusunu taşıyan ve bunun bilincinde olan mü'min kazançlı olandır.

İnsana gerçek sorumluluk duygusunu eğitmeyi kazandıran Hz. Muhammed’in (asm) sözleri de olmuştur. Hz. Peygamber şöyle buyurur: “*Hepiniz çobansınız, hepiniz güttüğünüz sürüden sorumlusunuz. Devlet reisi de bir çobandır ve sürüsünden sorumludur. Erkek ailesinin çobanıdır ve sürüsünden sorumludur.*”

³⁰⁹ İslam Ansiklopedisi, 2004, XXXVII, 380.

³¹⁰ Enbiya, 21/23.

³¹¹ Hicr, 92/93.

³¹² Bakara, 2/248.

³¹³ Zilzal, 99/7-8.

³¹⁴ Bkz. Kutub, *Fi Zilali'l-Kur'an*, X, 541.

*Kadın; kocasının, evinin çobanıdır ve sürüsünden sorumludur. Hizmetkâr, efendisinin malının çobanıdır; o da sürüsünden sorumludur. Netice itibariyle hepimiz çobansınız ve güttüğünüz sürüden sorumlusunuz.*³¹⁵ “Peygamber Efendimiz sorumlu olan kimseyle sorumlu olduğu şeyleri çoban-sürü benzetmesiyle anlatmıştır. Çoban saflığı ve samimiyeti temsil eder. O, güttüğü koyunlara derin bir şefkat ve merhamet besler. Koyunlarını en güzel otlaklarda yaymaya çalışır. Sulama zamanı gelince onları sular. Dinlenme zamanı eğlek yerine götürüp yatırır. Kurda, kuşa kaptırmaz. Onların hastalanmamasına dikkat eder. Hasta olanlara da özel ihtimam gösterir.”³¹⁶

Günümüze baktığımızda birilerinin bir makam ve mevkiye geldikleri zaman böyle bir tereddüt ve endişe taşımadıklarını görüyoruz. Ancak bu mevkinin getirisinin peşine düşer, götürüsünü aklına bile getiremezler. Demek ki o makamda nasıl menfaat yönlendirmesi yapabilirim, neleri nasıl elde ederim gibi düşüncelerle fırsatı ganimet bilme halleri onları alıp götürüyor; sorumluluk duygusuna sahip olduklarının farkında olmadıkları için sorumluluğu hayale bile getirmiyorlar.

Çocuklarda sorumluluk duygusunun eğitimi küçük yaşlardan başlamaktadır. Ancak istenilen bir sorumluluk duygusu oluşmuyor. Çünkü ebeveynler, “çocuktur” diyerek çocuğun bütün sorumluluklarını yüklenirler. Yemeğinden giyimine, ev ödevlerine, arkadaş seçimine kadar çocuk adına her şeye anne baba karar verir. Bu doğrultuda hareket eden çocuk kıymetli, uymayan çocuk değersizdir. Ancak anne baba çocuğun her işlerini onun adına yaparsa çocuk, kendi işini kendi yapmak istemez, çünkü çocuğun öz güveni kaybolur. Dolayısıyla çocuk başarıma duygusunu almadığından kendine güven ve sorumluluk duygularını elde edemez. O zaman çocuklarımızın gelecekte sorumluluk duygusuna sahip bir birey olmasını istiyorsak ileriki yaşları beklemeden çocuğa, küçük yaştan itibaren sorumluluk bilincini geliştirmek için fırsat vermeliyiz. Çünkü yaratılan insanlar sorumlu olduğu için sorumluluk duygumuzu geliştirip eğitmemiz gerekir

³¹⁵ Buhari Buhârî, Cum`a 11, İstikrâz 20, İtk 17, 19, Vesâyâ 9, Nikâh 81, 90, Ahkâm 1; Müslim, İmâre 20, Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, İmâre 1, 13; Tirmizî, Cihâd, 27.

³¹⁶ Riyazü’s-Salihîn, V, 24.

2.1.2. OLUMSUZ DUYGULAR

İç dünyamızda sadece bizi doğruya, güzele yönlendiren duygular yoktur. Bizi kötülöklere sevk eden, hayırdan uzaklaştıran, bu yüzden de beğenilmeyen duygularımız da vardır. “Nasıl olumlu duygularımızın uyandırılıp geliştirilmeleri gerekiyorsa bunların da bastırılıp susturulması gerekir. Aksi halde bizi iyiye, güzele ve doğruya yönelten duygularımızdan uzaklaşır; kötü duygularımızın esiri haline gelebiliriz.”³¹⁷

Huzursuz eden, kimin içinde yer etmiş ise onu mutsuz kılan kötü duygular... Öncelikle ruhsal yönden sonra da bedensel rahatsızlıklara neden olabilecek derecede yorucu duygular “kötü” yani “olumsuz” duygular... Sevgi odaklı duygular gibi, bu duygular da doğuştan yapımızda bulunurlar. Nedir bu duygular? Kin, nefret, intikam, haset, kıskançlık, kötü zan, büyüklenme vs. Bunlar huzur içinde bir yaşam sürmeye engel olan, hayatın tadını kaçıran, öncelikle de sahibine zarar veren duygulardır. Mutlu olmak isteyen kimse, bu duyguları iyi tanıyıp bunlardan arınabildiği kadar arınmalı kaçabildiği kadar kaçmalıdır. Çünkü kinimiz, “kin duyduğumuz kişiden önce bizi perişan eder. Nefretimiz bizi yıkar. İntikam ateşi; düşmanımızdan önce bizi yakar, kül eder.”³¹⁸

Hislerimizi değiştirdiğimizde hayatımızdaki her şeyi değiştirmiş oluruz. Negatif duygulardan kurtulmak belki mümkün değildir ama hissettiğimiz sevginin seviyesini arttırdığımızda olumsuz duyguların sesi bastırılmış olur. Hissettiğimiz negatif duyguların hepsi, sevgiyi engeller. Öfke, üzüntü, kıskançlık vs. gibi tüm negatif duyguları değiştirmenin yolu, daha fazla sevgi duymaktır.

Kur'an, negatif duygularımızı yok edecek bir sistem kurmuştur. Örneğin sevgiyi öldüren nedir? Affetmemek. Kur'an onu hemen ayetlerle ezer. “*Onlar, bollukta ve darlıkta infak ederler. Öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah Muhsinleri (iyilik edenleri) sever.*”³¹⁹ Başka nedir sevgiyi öldüren?.. Cehalet. Kur'an bu kez onun üstüne gider. “*Rahmanın kulları o kimselerdir ki yeryüzünde tevazu ile*

³¹⁷ Yaşar Fersahoğlu, vd, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2012, 119.

³¹⁸ Kalyoncu, *Mutluluk için Duygu Eğitim*, 50-51.

³¹⁹ Al-i İmran, 3/134.

yürürler. Ve cahiller kendilerine laf attığı zaman ‘selam’ derler (geçerler).”³²⁰
“Bilgisizler kendilerine kötülükle takılıp tecâvüz ettiği zaman onlara bunun bir misliyle mukabele etmezler, aksine onları affedip bağışlarlar, sâdece hayır söylerler.”³²¹ Yani Allah, sevgisizliği ortadan kaldıracak birçok önlem yaratmıştır

Eğitilmiş duygularımızı aklın süzgecinden geçirerek uygun yerlerde kullandığımızda ondan istifade eder. Ancak duygularımızı aklın kontrolünde değil de nefsin ve şeytanın kontrolünde kullandığımız zaman netice olarak olumsuz sonuçlarla karşılaşırız. Sahip olduğumuz her bir duygunun kendine has bir kıymeti vardır. Duygularımızın farkında olmamız, onları yönetmemizi kolaylaştırır. Olumsuz duyguların kontrolü, kişinin hatalı davranışlarını engeller ve olumlu sonuçlar ortaya çıkarır.

Olumlu düşünmeyi öğrenirsek duygu ve düşüncelerimizi kontrol altına almış oluruz. İlk olarak zihni kontrol altına almamız gerekir. Zihnimizi kontrol edebilmek için “duygularım ve davranışlarım benim kontrolümdedir.” düşüncesine inanmalıyız. O durumlarda sık sık bunu tekrar etmeliyiz. Düşünce ve duygularımızı olumsuz duygu anında, istediğimiz zaman kontrol edebileceğimizin mümkün olduğunu düşünmeliyiz. Eğer basit bir olay karşısında bile olumsuz duygu yaşıyorsak kendimize: “Bunu ben önemsiyorum, ben büyütüyorum”, demeliyiz.

Kıskançlık, kin, yalnızlık, korku, gibi pek çok duyguyu sevmediğimiz için onları kötü duygular olarak isimlendiririz. Hoş olmayan bir duygu içine girdiğimizde de bu duygunun olumlu yönünü araştırmadan, olumsuz yönden sorgulayarak kendimizi daha da kötü bir ruh haline sokarız. Halbuki bundan kurtulmanın yolları vardır. Yeter ki öğrenmek isteyelim. İlahi mesajları dikkate alalım. Çünkü Duygularımız da birer öğrenme aracıdır. Duygularımızı olumlu bir şekilde kullanırsak onların bize hizmet ettiğinin farkına varırız. Şimdi de olumsuz olarak görüldüğü halde aslında eğitmekle olumluya çevrilebileceğimiz, bizde mevcut olan bazı olumsuz duygular olarak gördüğümüz bencillik, kibir, kıskançlık, nefret gibi duygularımızın üzerinde duralım.

³²⁰ Furkan, 25/63

³²¹ Bkz. İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Muhtasar* (Kur'an-ı Kerim Tefsiri), Hz: Bekir Karlıoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1990, III, 1685.

2.1.2.1. Bencillik

Bencillik; “benlik, kendine güvenmek, gurur, hodbinlik, sadece kendine taraftarlık, her yaptığı işi kendinden bilmek”³²², kendini beğenmek, enaniyet³²³ herkesi ve her şeyi kendi çıkarı için kullanma isteği ve kendini her şeyin amacı olarak kabul etme eğilimi³²⁴ anlamlarında kullanılmıştır.

Kur’an’da, hadiste ve diğer İslami kaynaklarda enaniyeti yeren pek çok ifade bulunmaktadır. Mesela müşriklere, “Allah’ın size rızık olarak verdiği şeylerden yoksullara infak edin”, denildiğinde onların “Allah’ın geçimini sağlayabileceği kimseleri biz mi besleyeceğiz?”³²⁵ demeleri kınanır. Bu ayeti, “Allah’a kullukla yetinmeyip ona eş ve ortak aramak hatta sahip olduğu imkânları başkalarıyla paylaşmaktan kaçınmaktır”, şeklinde özetlemek mümkündür.³²⁶ Yine Firavun’un çılgınca bir bencillik duygusuyla halkına, “Ben sizin en yüce tanrınızım”³²⁷ demesi, “Karun’un azgınlıktan kaçınması ve insanlara ihsanda bulunması yönündeki tavsiyelere karşılık elindeki bütün imkânları kendi bilgisiyle kavuştuğunu iddia etmesi”³²⁸ ayetlerde ifade edilen bencillik duygusunun örnekleridir.

“Kur’an ve İslam ahlakına dair kaynaklarda enaniyet duygusundan kaynaklanan bencil eğilimler yanlış ve kötü kabul edilmiş; bunların yerine alçak gönüllülük, sevgi, dostluk, yardımlaşma ve dayanışma gibi erdemlerin geliştirilmesi istenmiştir.”³²⁹

İman etmek üzere Medine’ye gelen bazı Araplar hakkında inen aşağıdaki ayette bu duygu sahibi insanların dini yaşantılarında da istikrar sahibi olmadıklarını vurgulamaktadır.³³⁰ “İnsanlardan kimi de Allah’a kenarından ibadet eder. Eğer kendisine bir hayır dokunursa gönlü onunla hoş olur ve eğer başına bir fitne gelirse

³²² Abdullah Yeğin, vd., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, Sebat Yayıncılık, İstanbul, Ekim 2006, 226.

³²³ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 251.

³²⁴ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 148.

³²⁵ Yasin, 36/47.

³²⁶ Diyanet Tefsiri, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, IV, 500.

³²⁷ Naziat, 79/24.

³²⁸ Bkz. Kasas, 28/76-79.

³²⁹ İslam Ansiklopedisi, XI, 170.

³³⁰ en-Nisaburi Ebu’l-Hasen Ali ibni Ahmed Vahidi, *Esbabu’n-Nuzul*, (Tahk: el-Buğa Mustafa Diyeb) Daru İbn Kesir, Dımaşk-Beyrut 1988, 257; Zemahşeri, Mahmudibn Ömer, *El-Keşşaf an Hakaiki Gevamidi’t-Tenzil*, Beyrut-Lübnan, Daru’l-Kibabi’l-Arabi, 1987, III, 146-147.

yüzüstü dönüverir. O dünyayı da kaybetmiştir, ahireti de. İşte bu, apaçık hüsrânın ta kendisidir.”³³¹

Bu ayet, “bencil insanların dini yaşantılarında büyük sıkıntı ve ıstırap içinde olduklarını belirtmektedir.”³³² “Bu da aşırı bencilliğin büyük bir ruh hastalığı olduğunu göstermektedir.”³³³

“Bu duygunun bir tezahürü olan mala düşkünlük, onu elde etme noktasında gösterilen zaaf, toplumun çekirdeği olan bireyi mahvettiği gibi kozmik (evrende genel düzen) emanetleri evrensel boyutlara yüceltecek olan toplumu da çökerten bir illet haline gelir.”³³⁴ Bu tür bir zaaf, aynı zamanda gizli bir şirk olarak mütalaa edilmektedir.³³⁵ Yine aynı şekilde İçinde yaşadığımız çağda kendi çıkarını büyük topluluğun çıkarından önde tutan insan, kendini dürüst olmak mecburiyetinde hissetmemeye başlar. Çünkü dürüst olmak; bırakın kişiye bir şey kazandırmayı, ona yeni sorumluluklar yükler.³³⁶ Bu da bencillik duygusunun kontrol altına alınmadığında kötü saptamalara götüreceğini göstermektedir.

Netice olarak bu bencillik duygusundan kurtulmak için ilk önce insan; ihtiyaca muhtaç biri olduğunu, kainatta tek varlık olmadığını, düşünmelidir. Aynı şekilde empati yaparak yani kendini unutmadan kendini başkasının yerine koyarak hareket etmek de önemli bir noktadır. Kişi bu düşünceyi kendisine mal edip geliştirirse bu bencillik duygusundan büyük ihtimalle kurtulur. Bencil duygulardan uzak çocuk yetiştirmek için de doğru model olmak, paylaşma duygusunu ve paylaşımcı ruhu yaşayarak göstermek, hissettirmek ve aynı zamanda sevgi, ilgi ve değer vererek bu duygu olumsuzken olumlu bir duruma getirebilir.

³³¹ Hacc, 22/11

³³² Zemahşeri, *El-Keşşaf an Hakaiki Ğevamidi't-Tenzil*, III, 146.

³³³ Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2001, 177.

³³⁴ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut, İstanbul, 1993, 351.

³³⁵ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1990, IV, 24.

³³⁶ Tarhan, *Kendinizle Barışık Olmak Duyguların Eğitimi*, 102.

2.1.2.2. Öfke

Sözlükte öfke; haksızlık, incinme, karşı koyma vb. duyguların doğurduğu, insanı saldırganlığa götürebilen şiddetli duygu, hiddet, hışım, gazap, tehevür olarak tarif edilmektedir.³³⁷

“Kur’an’da öfke ve kızgınlığı doğrudan ifade eden kelimeler gazap ve gayzdır. Ancak esef, gıllzet ve şiddet kelimeleri de asıl anlamları yanında tali bir şekilde öfke anlamını da içermektedir.”³³⁸

Gadab, “kızılana zarar verme iradesi”³³⁹ ve “intikam alma hissi”³⁴⁰ ile “tesirini yüze yansıttığı”³⁴¹ şiddetli kızgınlık ve öfke olarak tarif edilmektedir.³⁴² Gayz ise “gadab gibi öfke anlamına gelse de öfkeden daha büyük”³⁴³ “sırf kalpte olan öfke ve hışım şeklinde oluşan bir duygudur.”³⁴⁴ Gazap, “Allah’a isnad edilen bir duygu olduğu halde gayz, yalnızca kullara isnad edilen bir duygudur.”³⁴⁵ Yine öfke diye çevirdiğimiz gayz kelimesi terim olarak “hoşlanılmadık bir şeye karşı insanın duyduğu heyecan” anlamına gelir. Gazabın aslı olduğu kabul edilir. “Gazap intikam iradesini doğurduğu ve gayri ihtiyari olarak yüzde ve diğer azalarda belirtileri görüldüğü halde gayz sadece kalpte olan bir duygudur.”³⁴⁶

İnsan psikolojisi ile ilgili araştırma yapanlar öfkeyi “kısa süreli delilik” şeklinde tanımlamaktadırlar. Çünkü “öfke akıl kontrolünün belli bir müddet yok olmasıdır.”³⁴⁷ İnsanın öfkesini kontrol edebilmesinin yolu, öfkeyi eyleme

³³⁷ Topaloğlu & Ayverdi, *Türkçe Sözlük*, 824.

³³⁸ Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, 113-114.

³³⁹ Ebu’l-Beka, Eyyubibn Musa el-Hüseyni el-Kefevi, *Külliyat Mu’cemunfi’l- Mustalahatve’l-Furuki’l-Luğavi*, (tahk: Adnan Derviş- Muhammed Mısri) 2. Bsk, Müessesetü’r-Risale, Beyrut, 1993, 671.

³⁴⁰ İsfehani, *Müfredat Fi Garibi’l-Kur’an* (Tahk: Muhammed Seyyid Geylani), Daru’l-Ma’rife, Beyrut, tsz., 361-362; İbnManzur, *Lisanü’l-Arab*, X, 78-80.

³⁴¹ İsfehani, *Müfredat Fi Garibi’l-Kur’an*, 361; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşriyat, 1979, II, 1176-1177.

³⁴² Ebu’l-Hüseyn Zekeriyya İbn Faris, *Mu’cemu Mekayisi’l-Luğ*, (Tahk: Abdüsselam Muhammed Harun), Darü’l-Ceyl, Beyrut, 1991, IV, 428.

³⁴³ İsfehani, *Müfredat Fi Garibi’l-Kur’an*, İbnManzur, *Lisanü’l-Arab*, X, 158.

³⁴⁴ Tahir Ahmed Zavi, *Tertibu’l-Kamusi’l-Muhit ala Tarikati’l-Misbahi’l-Münir ve Esasi’l-Belğ* (Firuzabadi) İsa el-Babi el-Helebi ve Şurekauhu, 1971, III, 434; İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, X, 158; Karahisari, Ahteri Mustafa b. Şemsuddin, *Ahteri Kebir*, Meral Yayınları, İstanbul, trz., 25.

³⁴⁵ Yazır, Eser Neşriyat, 1979, II, 1177.

³⁴⁶ Diyanet Tefsiri, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, (Hayrettin Karaman, vd.) Diyanet Yayınları, Ank. 2007, I, 672-673.

³⁴⁷ Tarhan, *Duyguların Dili*, 182.

dönüştürmemekten geçer. “Bunu yenmenin en güzel yöntemi, sorunu ertelemektir. Şu anda çok kızgınım o yüzden bu konuda karar vermemeliyim, diyebilen ve hiddetlendiği konuyu, sakinleşeceğini ve doğru düşüneceğini öngördüğü saate kadar erteleyebilen, ortamı değiştiren insan duygularını dengelemekte zorluk çekmez.” Kişinin öfkelenildiği bir meselede sağlıklı bir şekilde karar verebilmek için sakinleşip kendine zaman ayırması en sağlıklıdır.³⁴⁸

İnsan herhangi bir sebeple hiddetlendiği zaman ona düşen kendine hakim olmak, hiddetine kapılarak yanlış bir iş yapmamaktır. Bu da gazap ortaya çıkınca ilim ve amel ile tedavi edilebilir. Mesela şeytan kendisine: “Bu adam seni hiç beğenmiyor, küçümsüyor, hakir görüyor, korkak sanıyor ve seni herkesin gözünde küçük düşürmek istiyor.” diye vesvese verebilir. Bu durumda insan kendi kendine: “Bugünkü rezaletten kaçınıyorsun da yarın mahşer yerindeki rezalete aldırış etmiyorsun?” demeli ve ne zaman hiddetini yenerse Allah’u Teala’nın da kendisini affedeceğini hatırlamalıdır.³⁴⁹

Öfke; “aklı giderir, zayıflatır. Akıl zayıfladığı zaman şeytanın vesvesesi akla hücum eder. İnsan her zaman öfkelenirse küçük çocuğun topla oynadığı gibi şeytan da onunla oynar.”³⁵⁰ Çünkü “ifrat mertebesi, insanda mevcut olan şuuru yok etmekte ve kontrolü kaybettirmektedir.”³⁵¹ Bir hadiste bu hususa dikkat çekilmektedir: “*Öfke ve gazap, şeytandandır; şeytan ise ateşten yaratılmıştır. Ateş ise ancak su ile söndürülür.*”³⁵²

Kur’an’da öfkenin ifade edildiği ayetlere bakıldığında “Hz. Musa’nın kavmine karşı öfkesi dört yerde, Hz. Yunus’un öfkesi bir yerde işlenirken, Allah’ın öfkesine on sekiz yerde temas edildiği görülür.”³⁵³ Bir ayete: “*Kim sabreder ve affederse işte bu elbette azmedilecek güzel işlerdendir.*”³⁵⁴ Bu ayet; mü’minleri öfke duygularını kontrol etmeye davet etmekte ve bunun karşılığında cennet va’d etmektedir.

³⁴⁸ Tarhan, *Duyguların Dili*, 185.

³⁴⁹ Havva, *İslam’da Nefis Tezkiyesi*, 284-285.

³⁵⁰ Gazali, *Kalplerin Keşfi*, trc. Ömer Dönmez, Hisar Yayınevi, İstanbul, 2011, 83.

³⁵¹ Montaigne, *Denemeler*, 7. Bsk. (trc: Sebahattin Eyyüboğlu) Cem Yayınevi, İstanbul, 1977, 262.

Altıntaş, “*Psikoloji Sözlüğü Üzerine Deneme*”, Ankara, Ü.İ.F.D. Ankara Ü. Basımevi, Ankara, 1989, N:31, 60.

³⁵² Ahmed ibn Hanbel, *Müsned*, 2. Bsk. Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, IV, 226.

³⁵³ Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, 117.

³⁵⁴ Şura, 42/43.

Öfkeye kapılan birinin yapması gereken; ilk olarak öfkelenildiği kimsenin elinin altında olduğunu, onu o anda cezalandırmasının şart olmadığını, bunu sakinleştiğinde de yapabileceğini düşünmesidir.³⁵⁵ Kalyoncu: “Öfkelenme durumunda yapılacak en iyi şey, hiçbir şey yapmamaktır. Aynı zamanda empati ve güven duygusu size iyi bir sığınak olabilir. Bu duyguların yumuşattığı zeminde, siz karşınızdaki ile daha sakin konuşabilirsiniz.” der.³⁵⁶ Kınalızade: “Nefsi temizlemek, aklın irşadını kabul etmek, dinin gereklerine uymak ve hikmet yoluna ulaşmak gibi yollarla öfkenin sebebi ortadan kaldırılınca kişinin öfkesi de kaybolur.” der. Buda ona göre öfke hastalığını tedavi etmeye yöneliktir. Ona göre bir kişi adaletin şartlarına uyar, ifrat ve tefrite yönelmekten kendini alıkoyarsa tedavi ona kolay gelir. Yani öfkeli zamanda nefsin arzularına hakim olmak, sabır ve sükunet göstermek olduğunu ifade eder.³⁵⁷

Birçok fayda için verilmiş olan bu fitri duygunun akla hakim olmadan dindirilerek i'tidalini muhafaza etmek mümkündür. Zaten Kur'an'ın bu mevzuda bizden istediği de budur. “*Öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah iyilik edenleri sever.*”³⁵⁸ Ayetteki “ğayz” nefsin, şeref gibi manevi, mal gibi maddi haklarından bir hakkı çiğnediği zaman duymuş olduğu elemdir ki onu intikama yöneltir. Kim intikama davet eden öfkeye uyar, adaletle hareket edemez, hakla yetinmez, haddi aşar. Bundan dolayı öfkeyi yenmek takvadan sayılmıştır.³⁵⁹ Çünkü “İnsanlarla muamelelerinde öfkelerinin te'siri olmaz. Bilakis insanlara kötülükleri dokunmaz. Bunu yaparken de Allah katında bir ecir ve mükâfat umarlar.”³⁶⁰ Aynı zamanda onlar, öfkelerinin gereğini yapmaya güçleri varken, öfkelerini tutarlar.³⁶¹ Seyyid Kutub da şöyle der: “Bu ayeti kerime muttakîlerin ruhlarındaki bu yenilmiş öfkenin ulaşması gereken sonucunu göstermekte ve bunun affetme, hoşgörü ve serbestlik olduğunu bildirmektedir.”³⁶²

³⁵⁵ İsfahani, *Ez-Zeri'a ila mekarimi's-Şeri'a*, 260.

³⁵⁶ Bkz. Kalyoncu, *Mutluluk için Duygu Eğitim*, 119-121.

³⁵⁷ Bkz. Oktay, *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai*, 235-244.

³⁵⁸ Al-i İmran, 3/134

³⁵⁹ Menar Tefsiri, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim*, Şeyh Muhammed Abduh, Muhammed Reşit Rıza, Ekin Yayınları, İstanbul, Temmuz, 2011, IV, 73.

³⁶⁰ Bkz. İbn Kesir, *Muhtasar*, I, 318.

³⁶¹ Beydavi, *Muhtasar, Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, I, 431.

³⁶² Kutub, *Fi Zilali'l-Kur'an*, II, 186

Mü'minlere karşı öfkeyi yutmak ve yumuşak davranmak lazımdır. "Müslüman kişinin portresi daima öfkede yavaş, sükûnette ise süratli olmaktır."³⁶³ Diğer tarafta ise Kur'an, İslam'ın yayılmasına engel olan kâfirlere karşı da şiddet göstermeye çağırılmaktadır. Bu şiddet de Allah ve onun çağrısının yayılması yolunda olmak üzere öfkeden desteğini almaktadır. Kur'an, Hz. Peygamber (s.a.v) ve onunla beraber olan mü'minlerin niteliklerinin anlatımı sadedinde şunu dile getirmektedir: "Muhammed Allah'ın elçisidir. Onun yanında bulunanlar; kâfirlere karşı katı, birbirlerine karşı merhametlidirler."³⁶⁴ buyurmaktadır.³⁶⁵ Yani bu, sosyal insan olmanın şartıdır. Buna göre hareket etmeyen, bu şekilde davranmayanların çok kısa bir zaman içerisinde toplumla olan bağları kopacaktır. Bundan dolayı öfkemizi yerli yerinde kullanmamız gerekir.

Özgürlük ve bağımsızlık duyguları gelişmekte olan bir çocuk engellendiğinde veya haksızlığa uğradığını düşündüğünde engelleyen güce karşı öfke ve düşmanlık geliştirir.³⁶⁶ Mesela bu çocuğa karşı övgü cimrisi olmak, insanı hoşlanmadığı durumlarla karşı karşıya getirebilir. Bu da öfkeyi çoğaltır. Yani takdir etmeyi bilen kimseler ilişkilerinde öfke duygusunu azaltmayı başarabilirler.³⁶⁷ Aynı zamanda İnsan öfkeyi yenmek için öfkeyi ortaya çıkaran sebeplerden de uzak durması gerekir. Öfkenin tamamen ortadan kaldırmakta mümkün değildir. Çünkü öfke duygusu insanla birlikte yaratılmıştır. Üstelik dini, namusu, vatani korumak gerektiğinde gazap duygusuna ihtiyaç duyulacağı için bu duygunun tamamen yok edilmesi doğru değildir. Bir çobanın sürüsünü yırtıcı hayvanlardan korumak için köpek beslemesi herkes tarafından nasıl tabii görülürse öfke de ancak kutsi ve manevi değerlerin korunması halinde hoş görülebilir.³⁶⁸

Öfkenin taşınması ve genel olarak kuvvetli reaksiyonlar esnasında insan, sıhhatli düşünce yetisini kaybedeceğinden ötürü insanın öfke anında sonradan pişman olacağı fiilleri yapmaktan kaçınması lazımdır. Nitekim aynı şekilde öfkesini nasıl kontrol altına almasının gerekli olduğunu da bilmelidir. Bundan Allah'ın

³⁶³ Havva, *El Mustahlis fi Tezkiyeti'l-Enfus*, Daru's-Selam, 1988, 231.

³⁶⁴ Fetih, 48/29.

³⁶⁵ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 66.

³⁶⁶ Tarhan, *Kendinizle Barışık Olmak Duyguların Eğitimi*, 102.

³⁶⁷ Tarhan, *Duyguların Dili*, 187.

³⁶⁸ Riyazü's-Salihin, 581-582.

insanlara öfke reaksiyonlarını egemenlik altına alma, öfkeyi yutma hususundaki tavsiyesinin hikmeti ortaya çıkmaktadır.³⁶⁹

Sonuç olarak öfke, geçerli bir sebebi olmadığı zaman en kötü huylardan biri olarak ortaya çıkar. Çünkü insan öfke anında şeytanın tuzağına düşmüş olur. Şeytan o kimseye her kötülüğü yaptırabilir. Zira öfkesini yenemeyen ve duygularına hâkim olamayan kimseler sarhoş olmuş adam gibidir. Şeytan o kimseleri istediği gibi parmağında oynatır. Ancak insan öfkesine hâkim olursa kendisini öfkeye teşvik eden şeytanı yenmiş ve “...Yiğit, öfkelendiği sırada kendine hâkim olan kimsedir.”³⁷⁰ Hadisinin düsturuyla hareket eder. Burada açıklamaya çalıştığımız ayet ve hadisler doğrultusunda insan kendisine bir yol çizerse öfke duygusuna hâkim olur ve bu duygusunu en güzel şekilde eğitmiş olur.

2.1.2.3. Hased (Kıskançlık)

Hased (kıskançlık), insanın değer verdiği kimseleri koruma saikiyle hissettiği öfke,³⁷¹ çekememezlik, kıskanmak³⁷² “Allah'ın bazı kullarına verdiği nimete karşı kişinin içten tepki göstermesi ve o nimetin onun elinden alınmasını dilemektir.”³⁷³

Kıskançlık, eğitilmesine ihtiyaç duyulan bir duygudur. Ateşin odunu yaktığı gibi kıskançlık da insanı yer, bitirir. Kıskanç bir insan, zengin birini gördüğünde, onu haksız yere “bencil, cimri, kimseyi düşünmeyen birisi” olarak değerlendirebilir. Dolayısıyla kıskançlık duygusunu iyi yönde kullanmak mümkündür. Mesela “eşini kıskanan birisi, kendisinde kıskançlık duygusunu uyandıran kişinin aleyhinde konuşmak yerine, eşiyile ilişkisini daha iyi hale getirmeye kafa yorarsa, kıskançlık duygusunu doğru yönetmiş olur.” “Bu tür kıskançlık, insanı gelişmeye sevk eder. Fakat yıkıcı kıskançlıkta, kişi kıskandıklarına karşı saldırgan davranır. Aklı devre dışı kalır; korku, kaygı ve üzüntü duyguları artar. Aklını doğru şekilde kullanmaya

³⁶⁹ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 64.

³⁷⁰ Buhari, Edeb, 76; Müslim, Birr, 107,108.

³⁷¹ İsfahani, *Ez-Zeri'a ila mekarimi's-Şeri'a*, 260.

³⁷² Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, 329.

³⁷³ Kutub, *Fi Zilali'l-Kur'an*, X, 610.

başaran insanlar, kıskançlığı fırsat haline dönüştürüp durumu kendi lehlerine çevirebilirler.”³⁷⁴

Kıskançlık, normal seyirde kaldığı zaman iyidir. “Nitekim insanlar, namus ve din gibi yüksek değerlerini kıskanma duygusunu ile müdafaa ederler.” Yani kıskançlık, islam dininin istediği hususları ifa etmek, yasakladığı konularda da şiddetle kaçınma duygusudur.³⁷⁵ Bu duygu ile baş etmenin en iyi yollardan biri olan, kişinin kendi yaşamında bardağın dolu tarafını görmeye çalışmasıdır.³⁷⁶

Kur’an’da, Yahudilerin Mü’minleri küfre döndürme yönündeki isteklerini onların nefislerindeki hasede bağlamak suretiyle hasedin temelde bir duygu ve niyet meselesi olduğu şöyle vurgulanmış: “*Kitap ehline birçoğu, hak kendilerine açıkça görüldükten sonra, içlerindeki kıskançlıktan ötürü sizi, imanınızdan sonra küfre döndürmek isterler.*”³⁷⁷ Bu ayette, hased edenler “İslâm dininin hak din olduğuna her yönüyle, hatta ellerindeki kitap uyarınca bile vâkıf oldukları halde, yine de kıskançlıklarından dolayı insanları imanından caydırmaya çalışırlar.”³⁷⁸ Çünkü kıskançlık, Müslümanlara karşı Yahudilerin ruhlarından taşan iğrenç bir duygudur. Onların bütün desiseleri, yaptıkları tüm düşmanlıklar bu duygudan kaynaklanmaktadır. Kur’an-ı Kerim bu kötü duygularını iyi tanıyanlar ve bundan uzak dursunlar diye Müslümanların gözleri önüne seriyor.³⁷⁹

Başka ayetlere baktığımızda yine aynı zümrenin “Allah tarafından Müslümanlara bahşedilen başarıları kıskanması da haset kavramıyla ifade olunmuştur.”³⁸⁰ Ayrıca “haset ettiği zaman hasetçinin şerrinden Allah’a sığınılması gerektiği belirtilmiştir.”³⁸¹ Yani “Kişi hasedini izhar ve bunun gereğiyle amel etmese hased ettiği kimseye bir zarar gelmez ancak kendi kendine zarar verir, çünkü haset ettiği kimsenin sürur duymasından gam ve keder duyar.”³⁸² dolayısıyla haset etmenin kötü bir duygu olduğu ve bundan kaçınılması gerektiği bilinmelidir. Kişi hem hased edenden hem de hased duygusuna kapıldığı zaman, “*ve hâsed ettiği zaman hâsidin*

³⁷⁴ Tarhan, *Duyguların Dili*, 177-178.

³⁷⁵ Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, 99-100.

³⁷⁶ Bridge, *Duyguların Eğitimi*, 30.

³⁷⁷ Bakara, 2/109.

³⁷⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, 459-460.

³⁷⁹ Kutub, *Fi Zilali’l-Kur’an*, I, 157.

³⁸⁰ Bkz. Nisa, 4/54.

³⁸¹ Bkz. Felak, 113/5.

³⁸² Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, IV, 795.

şerrinden”³⁸³ ayetine göre hareket edip Allah’a sığınırsa bu duygusunu ıslah etmiş olur.

Haset, kişiyi haset edilene düşmanlık ve acı vermeye itebilmektedir. Bundan dolayı Kabil, kardeşi Habil’i öldürmüştü; Hz. Yusuf’un (a.s.) kardeşleri Yusuf’u (a.s.) kuyuya atmıştır. Hâsedin, nefret, düşmanlık ve acı vermeye yeltendirmesi sebebiyle Allah bizden, hased bulunanların şerri konusunda istiaze (Allah’a sığınma) bulunmayı istemektedir.³⁸⁴ “*De ki: Haset ettiğin zaman hasetçinin şerrinden Allah’a sığınırım.*”³⁸⁵

İnsan, kıskançlık duygularını tevazu göstererek ortadan kaldırabilir. “Eğer kendisini kıskanan kişiyle mecburi bir yakın ilişkisi varsa onun kıskançlık damarını okşayacak davranışlardan kaçınması gerekir.” Belki onunla kendi kusurlarını, eksiklerini paylaşması faydalı olabilir. Eğer alçakgönüllü olduğunu hissettirebilirse muhatabının kişiliğini değilse bile davranışlarını sevmesini ve kendisi hakkında iyi niyetler beslemesini sağlayabilir.³⁸⁶

Bediüzzaman Sait Nursi hasedin çaresini şöyle dile getiriyor: “Hâsid adam, hased ettiği şeylerin akıbetini düşünsün. Ta anlasın ki rakibinde olan dünyevi hüsün ve kuvvet ve mertebe ve servet, fanidir, muvakkattir. Faidesi az, zahmeti çoktur. Eğer uhrevi meziyetler ise zaten onlarda hased olamaz. Eğer onlarda dahi hased yapsa, ya kendisi riyakardır; ahiret malını dünyada mahvetmek ister. Veyahut mahsudu riyakar zanneder, haksızlık eder, zulmeder. Hem ona gelen musibetlerden memnun ve nimetlerden mahzun olup kader ve rahmet-i ilahiyeye, onun hakkında ettiği iyiliklerden küsüyor. Adeta kaderi tenkid ve rahmete itiraz ediyor. Kaderi tenkid eden, başını örse vurur, kırar. Rahmete itiraz eden, rahmetten mahrum kalır.”³⁸⁷

Sosyal ve psikoloji zararları olan ve şeytani bir duygu olan haset inancımızda haram kılınmış, gıpta ve hayır gibi konularda yarışmaya teşvik edilmiştir. “İnsanlar, yaratılıştan haset duygusunu taşımalarına rağmen bu duygusunu aklın ve dinin

³⁸³ Felak, 113/5.

³⁸⁴ Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, 82-83.

³⁸⁵ Felak, 113/5.

³⁸⁶ Tarhan, *Duyguların Dili*, 182.

³⁸⁷ Nursi, *Mektubat*, 305.

buyruklarına uyarak baskı altında tutabilirler, onun etkisine maruz kalmaktan kendilerini koruyabilirler.”³⁸⁸ Gazali de şöyle der: “Kişi hasedin arzularının aksini yapmakla hasedini tahakküm altına alabilir. Mesela hasedi, hasmını zemmi isterse o, aksine olarak onu övmeli; kibretmesini isterse tevazu göstermeli, adamdan özür dilemeli; şayet vermemeye teklif ederse vermeğe gayret etmelidir. Bunun zoraki böyle yapmasını fark eden mahsud (hased edilen) memnun kalır ve onu sevmeye başlar, bu suretle karşılıklı muhabbet başlar ve hased hastalığı kaybolur.”³⁸⁹

2.1.2.4. Gurur (Büyükleme)

Gurur, aldanmak demektir. İstilahta ise İnsanın pek hoş bir şey buldum zannıyla keyiflenip sonra onun pek fena bir şey olduğunu anlayarak müteallim (elem duygusu) olması,³⁹⁰ ve boş şeylere güvenerek aldanma, boş şeylerle böbürlenme³⁹¹ anlamına gelmektedir.

Kur’an’da dünya hayatının aldatıcı bir metadan ibaret olduğu³⁹² ifade edilerek geçici olanın sürekli olana (ahiret) tercih edilmemesi öğütlenmektedir. Ayrıca “insanların inkârâ sapmaları ve sonuçta azaba uğratılmalarında dünya hayatına aldanıp onunla avunmalarının büyük etkisi bulunduğu”³⁹³, “cinlerin de insanlar gibi dünyaya aldanarak kâfir olabileceği”³⁹⁴ haber verilmektedir.

Kur’an; insanı, şeytanın aldatmasına karşı: “İşte böylece biz, her peygambere *ins ve cin şeytanlarını düşman kıldık. Bunlar aldatmak (gurur) için birbirlerine yaldızlı laflar fısıldarlar.*”³⁹⁵ Şeklinde nasıl uyarıyorsa dünyaya karşıda şöyle uyarılmaktadır: “O halde sakın dünya hayatı sizi aldatmasın ve sakın o çok aldatıcı (şeytan) da sizi Allah hakkında aldatmasın.”³⁹⁶ Dünya hayatının aldatması demek, onun yaşantısından başka bir yaşamı kabul etmemektir.³⁹⁷ Allah hakkında aldanmak

³⁸⁸ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 235-236.

³⁸⁹ Gazali, *İhyauUlumi’d-din*, Huzur Yayınevi, III, 445.

³⁹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, 1474.

³⁹¹ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 339.

³⁹² Bkz. Al-i İmran, 3/185, Hadid, 57/20.

³⁹³ Bkz. A’raf, 7/51, Casiye, 45/35.

³⁹⁴ Bkz. En’am, 6/130.

³⁹⁵ En’am, 6/112.

³⁹⁶ Lokman, 31/33.

³⁹⁷ Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, VIII, 348.

ise “Allah mağfîret edicidir, rahmet edicidir şeklinde bir telakki olup, kişinin yapması lazım gelen vazifeleri bir tarafa bırakmasıdır.”³⁹⁸ “Ancak en ideal davranış tarzı Müslümanlar arasında büyük kabul gören korku ile ümit arası bir ruh hali içinde olmaktır.”³⁹⁹

Bu bilgiler ışığında denebilir ki: “Eğitimciler, eğittikleri kimseleri böyle bir komplekse sokmamak için onlara kendi gerçeklerini yani dünya hayatındaki yer ve durumlarını, güç ve kuvvetlerini, Allah ve onun gönderdikleriyle olması gereken ilişkilerini çok iyi anlatmalı; bu ilişkiler zincirini kırarak olan en önemli faktörlerden birinin, insanın, kendini büyük görme kompleksinin olduğunu bildirmeli, onları bu doğrultuda eğitmelidirler.”⁴⁰⁰ Yani “eğitimden yoksun olan insanlar, yeteneklerinin ne olduğunu kestiremedikleri gibi yeteneklerinin gücünü de tayin edemezler.”⁴⁰¹ Çünkü üstünlük duygusunun egemen olduğu kimseler gerçekçi olamazlar. Bu tür insanlar, başkalarının yargılarına hiç aldırılmazlar.⁴⁰² Aynı zamanda başkalarının değerini kabul etmeyi kendi kişiliklerine bir hakaret gibi algırlar.⁴⁰³

İnsan sosyal bir varlıktır, mutlaka vermeyi öğrenerek büyütülmeliyiz. Narsist yapıdaki kişilere kesinlikle tevazu göstermemeliyiz. Aksi takdirde artık onlara hiçbir şekilde etki edemeyiz. Açık ve kararlı bir şekilde davranışlarını onaylamadığımızı hissettirmeliyiz. Özsever özelliklerini gördüğümüz çocuğun her hareketini onaylamaya devam edersek çocuk evin küçük hükümdarı olur. İleri yaşlarda anne babasını silkelemeye başlar.⁴⁰⁴ Ayrıca “gururlu insanlara istedikleri her şeyin kendi menfaatlerine olmadığını anlatıp bencil ve kendini beğenmiş tutumlarının benlik değerlerini azalttığını ifade edilirse bundan etkilenirler.”⁴⁰⁵ Gururdan kurtulmanın esasları ise akıl, marifet ve ilimdir.⁴⁰⁶

İnsana düşen vazife, bütün muvaffakiyetlerin ancak Allah’ın lütfu ile olduğunu bilmektir. Ondandır da dünya sevgisi, riya ve kötü huylardan herhangi birine bilmeyerek düşebilmek ve her an bir değişikliğe ve Allah’ın mekrine uğramak

³⁹⁸ Abdul Baki, *El-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 467.

³⁹⁹ Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, 183.

⁴⁰⁰ Fersahoğlu & Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 129.

⁴⁰¹ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Yayın Dağıtım, Ankara, 1996, 27.

⁴⁰² Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, 101.

⁴⁰³ Adler Alferd, *İnsanı Tanıma Sanatı*, Çev: Şelale Başar, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985, 156.

⁴⁰⁴ Tarhan, *Kendinizle Barışık Olmak Duyguların Eğitimi*, 108.

⁴⁰⁵ Tarhan, *Duyguların Dili*, 156.

⁴⁰⁶ Havva, *İslam'da Nefis Tezkiyesi*, 274.

korkusunu taşımaktır. Bu öyle bir korku ve öyle bir tehlikedir ki sırat köprüsünü geçinceye kadar kimse bundan emin olamaz.⁴⁰⁷ Çünkü yüce Allah, kalplerinde tekebbür duygusu olan ve ahiret inancından mahrum kişileri sevmediğini Kur'an'ın farklı ayetlerinde vurgulamıştır: "...O, büyüklük taslayanları asla sevmez."⁴⁰⁸

Resülullah da buyurdular ki: "*Kıyamet günü, mütekebbirler küçük karıncalar gibi haşrolunurlar. Onları her yönden zillet bürümüşür. Cehennemde Bûles denen bir hapishaneye sevk edilirler. Ateşlerin ateşi onları bürür. Cehennem ehlinin irinleri kendilerine içecek olarak verilir. Bu içeceğe tînetu'l-habâl denir.*"⁴⁰⁹ Dolayısıyla bu duruma düşmemek için gurur duygusunun zararlı bir duygu olduğunu bilip bu duygunun ahiretimizi harap etmesine müsaade etmemeliyiz. Aynı zamanda gurur, sâlih ve muttaki bir Müslüman'da bulunmaması gereken kötü bir duygudur.

2.1.2.5. Zulüm

Dilimizde her hususta haksızlık etmek olarak ifade edilen zulüm,⁴¹⁰ "haddini tecavüz ederek bir şeyi bulunması lazım gelen yere değil de başka bir yere koymak anlamında kullanılmaktadır."⁴¹¹ Çünkü adaletten az veya çok sapma "zulüm" olarak bilinmiştir.⁴¹²

Adalet, nasıl ki bir şeyi lâyük olduğu yere koymak anlamına geliyorsa zulüm de bir şeyi lâyük olduğu yere koymamak anlamına gelmektedir. Başka bir ifade ile zulüm, bir şeyi lâyük olmadığı bir yere koymak demektir.⁴¹³ Bu ise hakka tecavüzdür, hakkı gasp etmektir, haksızlıktır.⁴¹⁴

⁴⁰⁷ Gazali, *İhyau Ulumi'd-din*, III, 878.

⁴⁰⁸ Nahl, 16/23.

⁴⁰⁹ Tirmizi, Kıyamet, 48.

⁴¹⁰ Veli Ulutürk, *Kur'ana Göre Zulüm Kavramı*, İstişare Yayınları, Kayseri, 1993, 10; Türkçe Sözlük, II, 1678.

⁴¹¹ Ebü'l-Beka, *Külliyat Mu'cemunfi'l-Mustalahatve'l-Furuki'l-Luğavi*, 594; Cürcâni, *Kitabü't-Ta'rifat*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, tsz, 144; Karahisari, Ahteri Mustafa b. Şemsuddin, Ahteri Kebir (Baskıya hazırlayanlar: İ. İlhami Ulaş, Abdulkadir Dedeoğlu), Meral Yayınevi, İstanbul, tsz, 290; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 322.

⁴¹² İsfahani, *Ez-Zeri'a ila mekarimi's-Şeri'a*, 268.

⁴¹³ İbrahim Enis ve vd, *El-Mu'cemu'l-vasit*, Kahire 1972, 577.

⁴¹⁴ M. Said Şimşek, -Taceddin Uzun, *Arapça-Türkçe Deyimler, Kalp ifadeler, Atasözleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, 268.

“Bir insanda hem adalet duygusunun, hem zulüm duygusunun bir arada bulunması imkânsızdır. Adalet duygusunun bulunduğu yerde zulüm duygusu, zulüm duygusunun bulunduğu yerde de adalet duygusu barınmaz. Bu itibarla din eğitimcilerinin insanlarda bir taraftan adalet duygusunu geliştirirken bir taraftan da zulüm duygusunu susturup kontrol altına almaları gerekir.”⁴¹⁵ Çünkü insanların en zalimi, kendine zulmedendir. Sonra ailesine zulmedendir. Sonra bütün insanlara zulmedendir. En üstünü ise bütün insanlara adil davranandır. Sonra kendi yakınlarına adil davranandır. Sonra da kendine karşı adil davranandır.⁴¹⁶

Zulüm, büyük oranda kalp mühürlenmesine sebebiyet vermektedir. “*Allah her mütekebbir zorbanın kalbini mühürler.*”⁴¹⁷ ayetinde bu zaafın, kalbin mühürlenmesine sebebiyet verdiğini görmekteyiz.⁴¹⁸ Çünkü zalimlik bir küfür sıfatıdır. “Kur’an, zalimliğe karşı müsamahasız davranmaktadır. Mümin kişinin kalbi ise zulümden uzak, iman nuru vasıtasıyla merhamet kesp etmiştir.” “*Ve ona uyanların kalplerine bir şefkat ve merhamet koyduk.*”⁴¹⁹ ifadesi, mü’minin kalbinin şefkat ve merhamet duygularıyla bezenmiş olmasının gerekli olduğunu vurgulamaktadır. “Müslümanların kalplerindeki bu samimi şefkatten dolayı tarihin her döneminde insanlar yığın yığın İslam’a girmiş ve İslam, çok kısa bir zamanda geniş kıtalara hâkim olmuştur.”⁴²⁰

Kur’an, mü’minlerin, aralarındaki muamele hususunda lütfkâr olarak nitelenmektedir. “... (Mü’minler) Kendi aralarında merhametlidirler...”⁴²¹ Bununla birlikte içlerinde birilerinin zina gibi bir zulüm eyleminde bulunduğu bu gibi kişilere cezasının tatbikatında, acınlmaması gerektiğini emretmektedir: “... *Allah’ın emrini uygulamada o ikisine karşı sizi acıma duygusu kaplamasın!*”⁴²² Zaten bu gibi kimselere merhamet etmek, tabiat itibarıyla da büyük zulümdür.⁴²³ Şirazi’nin de

⁴¹⁵ Fersahoğlu & Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, Çamlıca Yayınları, 119.

⁴¹⁶ İsfahani, *Ez-Zeri’a ıla mekarimi’s-Şeri’a*, 269.

⁴¹⁷ Mü’min, 40/35.

⁴¹⁸ Mustafa Gelayini, *Camiü’l-Durusi’l-Arabi*, Beyrut, tsz. I, 198.

⁴¹⁹ Hadid, 57/27.

⁴²⁰ T.W Arnod. *İntişar-ı İslam*, (Trc. Hasan Gündüzer), 2. Bsk., Akçağ Yayınları, Ankara, 1982, 218, 248, 252.

⁴²¹ Fetih, 48/29.

⁴²² Nur, 24/2.

⁴²³ Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, 236.

dediği gibi “Kötülere merhamet etmek, iyilere zulümdür; zalimleri affetmek, iyilerin hakkına tecavüzdür.”⁴²⁴

Kur'an-ı Kerim'de Allah şöyle buyurmaktadır: “*Doğrusu şirk, elbette çok büyük bir zulümdür.*”⁴²⁵ “Bu ayette söz konusu olan zulüm kelimesinden şirk kastedildiği anlaşılmaktadır.”⁴²⁶ “Dolayısıyla şirke düşen insanların hikmet ve akıl yönünden ne kadar zavallı olduklarına ve ahmaklık içinde bulduklarına işaret edilerek şirkin çirkinliği dile getirilmiştir.”⁴²⁷ Çünkü şirk, bütün nimetler kendisinden gelenle kendisinden hiçbir nimet gelmeyişi eşit kılmaktır.⁴²⁸ Buna göre Allah'ın hakkını vermemek en büyük zulümdür. Çünkü Allah'ın hakkını vermeyen kişiler, onun yarattıklarının hakkını vermeye hiç yanaşmazlar.

Hz. Muhammed de (s.a.s) İslam dininde zulmün yerinin olmadığını ve insanın insana zulmetmesini yasaklamış olduğunu belirtmiştir. “*Mazlumun (zulme uğramış kimse) duasından sakınınız. Çünkü onunla Allah arasında perde yoktur.*”⁴²⁹, diyerek zulmün ne kadar zararlı ve kötü olduğuna işaret etmiştir. Resulullah (s.a.s) veda hutbesinde de sık sık zulümden sakınmayı emretmiştir.⁴³⁰ Peygamberimizin hadislerinde belirtilen zulüm, insanın insana yaptığı zulümdür ki yüce Allah bunun peşini bırakmayacaktır. Ne zamana kadar? haklının hakkını haksızdan alıncaya kadar.⁴³¹ Bu doğrultuda Allah yetimlerin hakkını gaspetme ile ilgili olarak şöyle uyarılmaktadır: “*Haksızlıkla (zulmen) yetimlerin mallarını yiyenler şüphesiz, karınlarına ancak ateş takınmış olurlar, zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir.*”⁴³²

Sonuç olarak, Allah'ın emirlerini dinlemeyen, zulümde ısrar eden insanlar, insanın yaratılış gayesinin dışına çıkarak zalimlerden olurlar. Onun için ayetlere baktığımızda genel olarak yüce Allah zulmü yasaklamıştır. Bu doğrultuda hareket edip imâna gelen ve ibadet edenler mutluluğa ve başarıya ulaşmışlardır. Bu davete

⁴²⁴ Sadi Şirazi, Gülistan-i Sadi, *Be İtmamı Muhammed Ali Feruği, Müessesetü'l-İntişiratu Emir Kebir*, Tahran, H: 1365, 172.

⁴²⁵ Lokman, 31/13.

⁴²⁶ İbn Kesir, *Tefsiru'r-Kur'ani'l-Azim*, Beyrut 1969, II, 153.

⁴²⁷ Es-Sabuni, *Safvetu't-Tefasir*, 1987, II, 429.

⁴²⁸ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, III, 517.

⁴²⁹ Buhari, Cihad, 180.

⁴³⁰ Ahmet Zeki Safve, *Cemheratu Hutebi'l-Arab*, Mısır, 1962, I, 155.

⁴³¹ Abdurrauf el-Münavi, *Feyzü'l-Kadir*, Mısır, 1938, IV, 295.

⁴³² Nisa, 4/10.

icabet etmeyen karşı gelenler ise zalimlerden olmuşlardır. Bundan dolayı zulüm duygusuna engel olmak için adalet duygumuzu devreye koymamız gerekiyor. Çünkü adalet, aydınlığı getirirken zulüm ise karanlığı getirip nuru ortadan kaldırır.

2.1.2.6. Cimrilik

Cimri kelimesi sözlükte, hasis, parasını hiçbir şekilde harcamak istemeyen, eli sıkı ve pinti gibi anlamlara gelmekte olup Farsçadan Türkçemize geçmiştir.⁴³³ Kur’ân ve sünnette, genellikle “buhl” ve “şuh” kelimeleriyle ifade edilmektedir.⁴³⁴ Gazâlî’ye göre “Allah’ın verdiği malı, yaratılış gayesi için harcamaktan kaçınarak elde tutmak cimrilik; yaratılış gayesinin dışında kullanmak israf; yaratılış gayesine uygun olarak harcamak da cömertliktir.”⁴³⁵

Cimrilik, “nefsin bencil bir tutkusudur. Bu tutku insanı Allah yolunda infak etmekten alıkoyar ve insanın arınmasını engeller. Böylece insanın, nefsinde bulunan bu bencil duyguyu -cimriliği- yenemezse nefsinin arındırması da mümkün olamaz. Çünkü gerçek kurtuluş, insanın nefsinin kötü arzularından temizlemesiyle mümkündür.”⁴³⁶ Şu ayet, insanın nefsindeki bu bencil duyguyu çok çarpıcı bir şekilde ifade etmektedir: “*De ki Rabbimin rahmet hazinelerine siz sahip olsaydınız tükenir korkusuyla yine de cimrilik ederiniz. Hakikaten insan çok cimridir.*”⁴³⁷

Kur’ân’da Hakk’ı inkâr eden kâfirlerin durumları anlatılırken genellikle “*Onlar, gösteriş yaparlar ve hayra mani olurlar.*”⁴³⁸ Yani onlar, son derece cimri oldukları gibi başkalarının yapacağı hayra da engel olurlar denilmektedir. Oysaki “İslam, bu duygunun fertte ruhi bir dengesizlik haline gelmemesi için, zekât gibi zorlayıcı yaptırımlarla kişiyi cömertliğe alıştırmakla tatavvu denilen tasadduk, hibe, vakf, hediye gibi öngördüğü hayırlarla da bu duygunun fertlerde köreltilmesi

⁴³³ İbrahim Olgun, Cemşit Dravşan, *Türkçe Farsça Sözlük*, İran 1350, 40; Şükün, Ziya, *Farsça Türkçe Lügat*, (Ferhengi Ziya), M.E.B. İstanbul, 1984, I, 659.

⁴³⁴ İsfahanî, *Müfredat*, Beyrut, 1992, 109; 446; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, 1990, II, 496; XI, 47.

⁴³⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmiddin*, Beyrut, tsz. III, 63.

⁴³⁶ Bkz. Şems, 91/9.

⁴³⁷ İsrâ, 17/100.

⁴³⁸ Mâûn, 107/6-7.

suretiyle nefisleri tezkiye cihetine gittiğini söylemek mümkündür.”⁴³⁹ Nitekim Kur’an’da: “*O ki malını arınmak için verir.*”⁴⁴⁰ buyrulmaktadır.

Kur’an-ı Kerim’de cimrilikle ilgili şu ayetlerde Allah şöyle buyrulmaktadır: “*Kendisine hayır dokundu mu cimrilik eder.*”⁴⁴¹, yani insanın tabiatında bulunan cibilli durumdur.⁴⁴² Başka bir ayette: “*Nefisler cimriliğe eğilimli yaratılmıştır.*”⁴⁴³ Yani cimrilik her zaman nefislerde vardır. Malda cimrilik söz konusu olduğu gibi duygularda da cimrilik mevcuttur.⁴⁴⁴ “Şayet bu duygu insanın fiillerine hâkim olursa o durumda insanı iyiliklerden alıkoymaya sebep olur.”⁴⁴⁵

Yüce Allah, bu ayetlerde cimrilik duygusunun insanın fitratında var olan bir duygu olduğunu belirtmektedir. Ancak insanın bu duyguyu yararlı mecralarda kullanması gerekir. Çünkü cimrilik, imtihan için ve değişik hikmetler için konulmuştur ve onunla mücadele ile insan terakki eder.⁴⁴⁶

Allah Resulü (s.a.s.) ise; “*Cimrilikten sakının çünkü cimrilik sizden öncekileri helâk etmiş; onları birbirlerinin kanlarını dökmeye, haramı helâl görmeye yönlendirmiştir...*”⁴⁴⁷ buyurmaktadır. Peygamberimiz bir defasında ashabına: “*Size cehennem ehlini haber vereyim mi?*” buyurdular. Ashab: “*Evet ya Rasulallah!*” dedi. Hz. Peygamber: “*Kaba, cimri ve kibirli kimselerdir.*”⁴⁴⁸ buyurdu. Görüldüğü gibi cehennem ızdırabına götüren yanlışlardan biri de cimriliktir. Dolayısıyla inançlı insanlar cimrilikten uzak durmalıdır.

İslâm dininde cömertlik övülürken cimrilik de yerilmiştir. Bir hadisinde de Peygamberimiz: “*İki haslet vardır ki bunlar mü’minde toplanmaz. Bunlar: cimrilik ve kötü ahlâktır.*”⁴⁴⁹ şeklinde buyurmaktadır. Önceki milletlerin helâk olma sebeplerinden biri de cimriliktir. Nitekim yukarıdaki hadiste de ifade edildiği gibi cimrilik onları kan dökmeye ve helâli haram saymaya sevk etmiştir.

⁴³⁹ Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, 109.

⁴⁴⁰ Leyl, 92/18.

⁴⁴¹ Mearic, 70/21.

⁴⁴² Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, IV, 508.

⁴⁴³ Nisa, 4/128.

⁴⁴⁴ Kutub, *Fi Zilali’l-Kur’an*, III, 88.

⁴⁴⁵ Kurtubî, *El-Câmiu Liahkami’l-Kur’ân*, V, 406.

⁴⁴⁶ Soysaldı, “Tedavi Edilmesi Gereken Bir Hastalık: Cimrilik”, 62.

⁴⁴⁷ Müslim, Birr, 56.

⁴⁴⁸ Buharî, Edeb, 61; Eyman, 9.

⁴⁴⁹ Tirmizî, Zühd, 8.

Cimrilikten kurtulmanın yolunu Peygamberimiz şöyle dile getirmektedir: “Zekâtını veren, misafire ziyafet çeken ve bir felaket anında başkalarına yardımda bulunan cimrilikten kurtulur.”⁴⁵⁰ İbn Münzir de Hz. Ali’nin (r.a.) “Malının zekâtını veren nefsinin cimriliğinden korunmuş olur.”⁴⁵¹ dediğini rivayet etmiştir. Nitekim Kur’ân ve hadislerde devamlı zekât ve sadakanın emredilmesi, insanda bulunan mal biriktirme hırsının cimriliğe dönüşmesini önlemek içindir. Bu sebepten cimrilikten kurtulmak için yüce Allah’ın emrettiği malının zekatını vermektir. Çünkü insan malının zekatını vermediğinde olumsuz neticesini düşünürse cömertliğin kendisi ve malı için daha olumlu sonuçlar doğuracağını farkına varır.

İslâm âlimleri, cimriliği kalbî hastalıklardan biri olarak kabul etmekte ve bu hastalığın ancak ilim ve amel yoluyla tedavi edilebileceğini söylemektedirler. İnsan, cömertlik yaparak cimrilikten kurtulur. Yani rızkın Allah’tan olduğuna inanmak, küçük yaşlardan başlayarak cömertliğe alışmak gerekir.⁴⁵²

Gazâlî, cimriliğin tedavisi hususunda şunları söylemektedir: “Cimrilik, fakirlikten korkma ve tül-i emelden kurtulmanın çarelerinden biri de cimrilerin durumlarını, herkesin onlardan nefret ettiğini düşünmektir. Cimrinin kendisi dahi cimrilerden hoşlanmaz. Cimrileri seven hiçbir cimri yoktur. Cimri insan bunu düşünürse kendisinin de diğer cimriler gibi insanlar tarafından ağır, berbat görüldüğünü, kendisinden hoşlanılmadığını anlar.”⁴⁵³

Ayrıca mal edinmenin amacını düşünerek de kalbi cimrilik hastalığından kurtarmak mümkündür. Zira mal, ihtiyacı karşılamak içindir. İhtiyacı kadar malı aldıktan sonra gerisini, ahireti kazanmaya harcamak gerekir. “Mü’min, basiret nuruyla ahiret için mal harcamanın malı elde tutmaktan hayırlı olduğunu anlarsa yüreğinde malı Allah yolunda harcama arzusu ağır basar.”⁴⁵⁴ Sürekli ahireti düşünmek, dünya malı için sürekli çalışan insanların da sonuçta ölümü tattıkları, öldüklerinde mallarının neticesinin ne olduğunu düşünmek de aynı zamanda insanı cimrilik yapmaktan alıkoyar.

⁴⁵⁰ Buharî, Mezalim, 8.

⁴⁵¹ Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Süyuti, Ed-Dürü’l-Mensur et-Tefsir bi’l-Me’sur, Beyrut, tsz. VIII, 110.

⁴⁵² Soysaldı, “Tedavi Edilmesi Gereken Bir Hastalık: Cimrilik”, 65.

⁴⁵³ Gazâlî, **İhyâu Ulûmiddin**, Beyrut, tsz. III, 578.

⁴⁵⁴ Ateş, **İslâm Tasavvufu**, Yeni Ufuklar Neşriyat, 2005, 323.

Neticede “Kur’ân, birçok yerde insanın bu bencil duygudan kurtulmasını, bunun yerine cömertlik duygusunu geliştirerek iyilikte bulunmasını ve nefsin cimrilliğini yenen kimsenin kurtulacağını, ehl-i necat olacağını her vesile ile öğütlemektedir.” Ayet-i Kerime’de: “*Kim nefsinin cimriliğinden korunursa işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.*”⁴⁵⁵ buyurmaktadır. Bu ayette “insanın içindeki cimrilik duygusunun ayrılmaz bir bela, bir musibet olduğunu gösteriyor. Kendini bu cimrilikten kurtaran, korunan kimse mutlu ve huzurludur. Hiç kuşkusuz bu musibetten kurtulmak Allah’ın bir lütfudur.”⁴⁵⁶ Yani kendi malı konusunda cimrilik eden kimse, yüce Allah’ın ona lütfettiği malda cimrilik etmektedir. Dolayısıyla başka birine ait bir malla cimrilik edip de kendisini ebedi azaptan kurtarmayan kimseden daha cahili olabilir mi?⁴⁵⁷ Böyle değil ise o zaman yapmamız gereken şudur: Ayet ve hadisler doğrultusunda cömertlik duygumuzu harekete geçirip cimrilik duygumuza gem vurmaktır.

2.1.2.7. Kibir

Kibir; “büyüklük, ululuk taslamak”,⁴⁵⁸ “bir insanın yalnız kendisini beğenerek diğerlerinden üstün görmesi, yalnız kendisine ait olan meziyetleri takdir etmesidir.”⁴⁵⁹

Kibir, cahiliye Arapları ile adeta özdeşleşmiş bir kelimedir. “Çünkü Araplar, kız çocuklarını başkasına hanım yapma, hizmetine verme utancından ötürü onları diri diri gömecek kadar mütekebbirdiler.”⁴⁶⁰ “Bu sıfat, Araplarda o kadar ileri bir boyutta idi ki birisinin ayakkabısı ayağından çıksa veya kedisinden bir şey yere düşse, zillet olacağı gerekçesiyle eğilip yerden almazdı; küçüklük olacağı gerekçesiyle yere doğru eğilmeyi asla gururlarına yediremezlerdi.”⁴⁶¹ Dolayısıyla kibir; din duygusunu yok

⁴⁵⁵ Teğabün, 64/16.

⁴⁵⁶ Kutub, *Fi Zilali'l-Kur'an*, X, 33.

⁴⁵⁷ İsfahani, *Ez-Zeri'a ila mekarimi's-Şeri'a*, 308.

⁴⁵⁸ İbnY'a'kub, Mecdüddin Muhammed Firuzabadi, *El-Kamusü'l-Muhit*, (tahk: Muhammed Naim el-Irksusi), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1993, 602; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XII, 15.

⁴⁵⁹ İsfahani, *Müfredat Fi Garibil'l-Kur'an*, 421.

⁴⁶⁰ İbn Kesir Ebül-Fida İsmail el-Kureyşi, *Tefsirü'l-Kur'an'il-Azim*, Çağrı Yayınları, İst. 1986, III, 243-244; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, 1979, VIII, 5604.

⁴⁶¹ el-Haris Ebu Abdillah el-Haris ibn Esed Muhasibi, *Er-Riaye, Li-Hukukillahi*, Beyrut-Lübnan, Daru'l-Kutubi'l-İlmi, tsz. 379.

eden, kişiliği öldüren, şahsiyeti bozan bir hastalıktır.⁴⁶² Bu hasta eden olumsuz kibir duygusundan kurtulma yolu ise İslam'dır. Çünkü "İslam, va'z ettiği prensipleriyle Arap cahiliyesinin bu baş döndürücü gurur ve kibirlere öldürücü bir darbe indirmiştir."⁴⁶³

İslam, prensiplerinde kibrin zıttı tevazuyu esas tutmuştur. Nitekim "İslam'ın ilk dönemlerinde insanlar, hür-köle ayrımı yapılmaksızın dinin direği sayılan namazla emir olunmuş ve toplu halde kılınması istenilmiştir. Ayrıca içinde rükû etmek, alını yere koymak suretiyle secdeye varmak gibi rükunların bulunması da Arapların bu duygularını kesip atmıştır."⁴⁶⁴ Bundan dolayı gerek toplu olarak hür-köle birlikte namaz kılmak gerekse ferdi olarak kılınsa dahi içinde yerlere baş koymak gibi bir eylem olan namaz ibadeti bir bakıma kibri insan ruhundan izole etmeye matuftur.⁴⁶⁵

İslam'ın, kibri şeytani bir özellik olduğundan yasakladığını biliyoruz. Ayrıca birçok inanç sistemi de dünyadaki İnsanlar arasındaki ayrıcalıkları, kişilerin birbirlerine göre üstün taraflarını ve farklılıkları ortaya çıkardığı için kibir duygusunun çirkinliğini göstermeye çalışmıştır. Dolayısıyla insan yaradılışı gereği bu duygu ile donanmış bir şekilde hareket etmeye devam etmişse de bu duyguyu İslam ahlakıyla terbiye etmek de mühim mesuliyetlerimizdendir.

Hız. Adem'in (a.s) kıssasına baktığımızda küfür ve inkârın en önemli sebebinin kibir olduğunu görmekteyiz. Nitekim kibrinden dolayı isyan eden şeytandan sonra inkâr ve isyan edenlerin çoğu yine kibir nedeniyle isyan etmişlerdir. Mü'min ise kibrinden uzak olduğu gibi izzetine de sahip çıkar. Yani Mü'min gerektiği yerde tevazulu olduğunu gösterir, gerektiği yerde de izzet ve onurlu olduğunu belirtir. Nitekim Kur'an'da Allah: "*Muhammed Allah'ın resûlüdür. Onunla beraber olanlar kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler.*"⁴⁶⁶ buyurmaktadır.

Bu âyetlerden anlıyoruz ki müslümanın müslümana kibirli davranması haramdır. Bu yüzden mü'min; kafiye izzetini gösterip, onurunu korusa da din

⁴⁶² Abdullah Nasuh Ulvan, *İslam Davetçilerine*, (trc: Merdan Güneş), Revza Yayınları, tsz. 65.

⁴⁶³ Toshihiko İzutsu, "*Kur'an'da Allah ve İnsan*," (trc. Süleyman Ateş), Kevser Yayınları, Ankara, tsz. 193.

⁴⁶⁴ Havva, *El Mustahlis fi Tezkiyeti'l-Enfus*, 207.

⁴⁶⁵ Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, 246.

⁴⁶⁶ Fetih, 29/48.

kardeşine şefkat, merhamet, ve alçakgönüllü olması gerekir. Yani Mü'min olan kişi kibre karşı, kibirle karşılık vermemelidir.

Kur'an, büyük oranda mal çokluğu ve övünmenin kibirlenmeye sebebiyet verdiğini ifade eder.⁴⁶⁷ Bunun için insana düşen görev, kendisinde bulunan her şeyin Allah'a ait olduğu bilincine varıp ve kibir hastalığından kurtulmaktır. Aynı şekilde Sahip olduğumuz malın da bir imtihan neticesi olarak bize verildiğini idrak etmeliyiz. Karun gibi davrandığımızda sonucun ne olacağını bilip bu şuurla hareket etmemiz gerekir.

Aşağıdaki ayetler, olumsuz duygularımızdan olan kibir duygumuza nasıl engel olacağımız konusunda bize rehber olmaktadır.

-*"Küçümseyerek insanlardan yüzünü çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, böbürlenene ve kibirlenenleri sevmez."*⁴⁶⁸

-*"Yürüyüşünde mutedil ol. Sesini de alçalt. Çünkü seslerin en çirkini, (avaz avaz bağırarak) elbette merkeplerin sesidir."*⁴⁶⁹

-*"Yeryüzünde çalınmış yürüme! Çünkü sen asla yeri yaramazsın ve boyca da dağlara varamazsın."*⁴⁷⁰

Benliğin kibirli karanlık yüzü dokuz başlı ejderha gibi acımasız olduğundan⁴⁷¹ Hz. Muhammed (s.a.s), kibrin karşıtı olan tevâzuyu överken kibri zemmetmiştir. Hz. Peygamber bir hutbelerinde şöyle buyurmuştur: "*Allah azze ve celle bana şöyle vahyetti: Mütevâzı olun, öyle mütevâzı olun kibriniz diğerine karşı övünme de bile bulunmasın.*"⁴⁷² diğer bir hadisinde: "*Kalbinde zerre kadar kibir bulunan cennete giremez.*"⁴⁷³ şeklindeki sözleriyle gerçek bir mü'minin zayıf ve aciz bir varlık olduğunu bilip hem Allah'a hem de insanlara karşı kibir duygusunu taşımadan hareket etmesi gerektiğini ifade etmektedir.

⁴⁶⁷ Ebu Suud Muhammed ibn el-İmadi, *İrşadü'l-Akli's-Selim ila Mezaye'l-Kur'an'i'l-Kerim*, Daru İhyai Turasi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, tsz. IX, 40.; Zemahşeri, *El-Keşşaf an Hakaiki Ğavamidi't-Tenzil*, II. 690; Havva Said, *El Mustahlis fi Tezkiyeti'l-Enfus*, 203.

⁴⁶⁸ Lokman, 31/18.

⁴⁶⁹ Lokman, 31/19.

⁴⁷⁰ İsra, 17/37.

⁴⁷¹ Bozdağ, *Sevgi Zekası*, 62.

⁴⁷² İbn Mâce, Zühhd, 16.

⁴⁷³ Müslim, İman, 147-149; Ebu Davud, Libas, 26; Tirmizi, Birr, 61.

Kibri kökünden tamamen atmanın çaresi ilim, irfan ve ameldir. Tam şifa, bunları uygulamakla sağlanır. İlim, nefsi ve Rabbi bilmektir. Kibri izale için bu iki şey iyi bilinmelidir. Kul kendisini bildiği zaman her şeyden kadi (uzak) ve her şeyden mahrum olduğunu anlar. Bu anlayışın da ona yaraşan tevazudur. Kul Rabbini de bildiği takdirde kibriyalık ve azametini yalnız O'nun şanı olduğunu idrak eder, anlar. Kibrin ameli cihetten tedavisine gelince, Allah için ve bütün insanlar için tevazu göstermektir. Bu da Peygamber efendimiz için ve diğer salihlerin hallerinden hikâye ettiğimiz gibi onların gösterdikleri tevazu ahlakına devamla mümkündür.⁴⁷⁴

2.1.2.8. Kin

Kin; kendisine yapılan bir şeyi hazmedemekten doğan devamlı düşmanlık, garaz, buğz,⁴⁷⁵ gizli düşmanlık, adavet,⁴⁷⁶ öç almayı amaçlayan gizli düşmanlık,⁴⁷⁷ sevginin zıddı olan kerahet, hoşlanmama demektir.⁴⁷⁸

Kin duygusu, öç almayı amaçlayan düşmanlık duygusudur. İnsan zarar gördüğü birine karşı düşmanlık duysa bile ondan öç almayı düşüneyebilir. Bu takdirde kin duygusu söz konusu değildir. Ama intikam almak istediği noktada kin duygusundan bahsedebiliriz. Bu duygu kişide kötülük yapma, hakkını alma dürtüsü uyandırır. “Kin duygusu, kültürlerin aktarımları ve kişisel eğitimle beslenebileceği gibi yine aynı dinamiklerin etkisiyle bu duygunun azalması da mümkündür.”⁴⁷⁹

Kur`an, mü`minleri kin ve benzeri kötü huylara karşı uyarır, onları kinin zıddı olan bağışlayıcılığa yönlendirir. “Hz. Ebû Bekir`in, Hz. Aişe`ye atılan iftiraya katılan akrabalarından Mıstah`a bir daha yardım etmeyeceğine yemin etmesi üzerine gelen âyette bağışlamanın önem ve üstünlüğüne dikkat çekilerek” şöyle buyrulur: “İçinizden fazilet ve servet sahibi kimseler yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere (kendi mallarından bir şey) vermeyeceklerine dair yemin etmesinler. Onları affetsinler, vazgeçip iyi muamelede bulunsunlar. Allah`ın sizi bağışlamasını

⁴⁷⁴ Havva, *İslam`da Nefis Tezkiyesi*, 250-251.

⁴⁷⁵ Topaloğlu & Ayverdi, *Türkçe Sözlük*, 621.

⁴⁷⁶ Yeğin, *Yeni Lügat*, 340.

⁴⁷⁷ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 2, 873.

⁴⁷⁸ Çanga, *Kuran-ı Kerim Lügatı*, 90.

⁴⁷⁹ Tarhan, *Duyguların Dili*, 190.

sevmez misiniz?”⁴⁸⁰ Hz. Ebu Bekir, “Evet severim ya Rab.” dedi ve infakına devam etti. Bu nedenle en doğrusu, insan kızdığı adama yine de eski samimiyetini devam ettirmeli hatta şeytanı körletmek için daha fazla iyilikte bulunulmalıdır. İşte bu, siddıklar makamı ve mukarreblerin amellerindendir.⁴⁸¹

Başkalarına buğz edip düşmanlık beslemek, “İslam ahlakıyla bağdaşmayan bir davranıştır. Kur’an’da mü’minlerin birbirleriyle kardeş oldukları ilan edilmiştir.”⁴⁸² “Bu kardeşliğin gereği olarak Müslüman toplumda aslolan kural; sevginin, barışın, yardımlaşmanın ve birliğin olmasıdır.”⁴⁸³ çeşitli vesilelerle kardeşlik duygularını ortadan kaldıracak davranışlardan uzaklaşmaları konusunda Hz. Peygamber de mü’minleri uyarmıştır: “*Birbirinize buğz etmeyiniz, birbirinize haset etmeyiniz, birbirinize sırt çevirmeyiniz. Ey Allah’ın kulları kardeş olunuz...*”⁴⁸⁴ buyurmak suretiyle kin duygusuna vesile olacak her türlü davranıştan uzak olup, kin duygusuna hakim olmamız gerektiğini ifade etmektedir.

Allah’a itaat eden, yaşamlarını Allah’ın emirleri doğrultusunda tertip eden Müslümanlar genel olarak kin ve benzeri duygulardan korunacaklar, uzak kalacaklardır. Kur’an, Müslümanları şeytanın hilelerine gelmemeleri için uyarır: “*Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak ister...*”⁴⁸⁵ İçki, insanın aklını başından alır. “Çoğunlukla içkinin arkadaşı olan kumar ise insanın gönlünde bin bir çeşit kin ve hüsrana duygusu bırakır. Çünkü kumarda kaybeden kişi, gözlerinin önünde malını elinden alana ister istemez kin besleyecektir. Malını bir ganimet olarak alıp götürən kumarcıya, kaybeden adam elbette ki kahrolacaktır.”⁴⁸⁶

Bir Müslüman’ın bir başka Müslüman’a buğzetmesi, her şeyden önce kardeşlik kavramına ve duygusuna ters düşer. “Ancak buğz, tamamen dini kaygılar sebebiyle ve Allah rızası için olursa o zaman sakıncalı olmaktan çıkar ve olumlu bir anlam kazanır.” Nitekim efendimiz: “*Amellerin en üstünü Allah için sevmek, Allah*

⁴⁸⁰ Nur, 24/22.

⁴⁸¹ Havva, *İslam’da Nefis Tezkiyesi*, 294.

⁴⁸² Bkz. Hucurat, 49/10.

⁴⁸³ Kutub, *Fi Zilali’l-Kur’an*, IX, 326.

⁴⁸⁴ Buhari, Edeb, 57, 58, 62; Müslim, Birr, 23, 24-28, 30-32; Ebu Davud, Edeb 47; Tirmizi, Birr, 24; İbiMace, Dua, 5.

⁴⁸⁵ Maide, 5/91.

⁴⁸⁶ Kutub, *Fi Zilali’l-Kur’an*, III, 380.

için buğzetmek, kin tutmaktır."⁴⁸⁷ buyurmuştur. "Bu yüzden Müslümanların sevgisi de kin ve nefreti de İslam ile sınırlıdır, öyle olmak zorundadır. Bu çerçevenin dışında kalan kişisel birtakım gerekçelerle Müslümanların birbirlerine buğzetmeleri, kin ve nefret duymaları nehyedilmiş ve yasaklanmıştır."⁴⁸⁸

Nefsin mahiyetinde yer alan duyguların, arzuların hayra yönlendirilmesi, nefsin öldürülmesinden, yani büsbütün sesini kesmekten çok daha faydalıdır.⁴⁸⁹ Bu da nefsin arzularına olumlu bir yol bulmak, nefsi hayırlı şeylere yönlendirmekle olur. Çünkü insanın bu kin duygusunu yok etmesi zor bir durumdur. Fakat bu duyguyu doğru yola yönlendirmek insanın elindedir. Kişi bu duyguyu hem günahlara hem nefesine hem de şeytana yöneltebilir. Çünkü insan kin duygusunu eğitmediği zaman nefesine değil de mümin kardeşine karşı kullanır. Bu da olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına sebebiyet verecektir.

Yüce Allah mümin kardeşlerimiz hakkında kin beslememek için nasıl dua etmemiz gerektiğini şöyle beyan eder: "*Ya Rabbena, bizi ve bizden önce iman eden kardeşlerimizi bağışla ve iman edenlere karşı kalplerimizde bir kin bırakma!*"⁴⁹⁰ İbn Kesir bu ayet için şöyle der: "Bunlar da fakir olup fey malına hak kazanan üçüncü zümredir. Birinci zümre muhacirler, sonra Ansar sonra da iyilikle onlara tabi olanlardır. Onlara iyilikle tabi olanlar, iyi yollarını izleyip güzel niteliklerini benimseyenler, gizli ve açık, onlar için dua edenlerdir."⁴⁹¹ Yani burada kin duygularını eğitmeye çalışan, sağlam bir zümre örneği söz konusudur.

Diğer bir âyette de cahillere uyulmaması, af yolunun tutulması emredilir.⁴⁹² Bu, Rasulullah'a (s.a.v) güzel ahlakı emreden bir ayettir.⁴⁹³ İbn Kesir şöyle der: "Bu mana, bu konuda söylenen sözlerin en meşhurdur." Cebrail'in (a.s.) Rasulullah'a (s.a.v.) söylediği şu söz bunu destekler: "Allah, sana zulmedenin affetmeni, sana vermeyene vermeni ve sana gelmeyene gitmeni emreder."⁴⁹⁴ Kurtubi de şöyle der:

⁴⁸⁷ Ebu Davud, Sünnet, 2.

⁴⁸⁸ Riyazü's Salihin, 558-559.

⁴⁸⁹ Bkz. Nursi, *Mektubat*, Envar Neş. İstanbul, 1993, 33-34.

⁴⁹⁰ Haşr, 59/10.

⁴⁹¹ Bkz. İbn Kesir, *Muhtasar*, V, 2546.

⁴⁹² Bkz. A'raf, 7/199.

⁴⁹³ Muhammed Ali Sabuni, *Safvetü't- Tefasir*, (Trc. veThr. Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz), Ensar Neşriyat, Mayıs, 2010, II, 372.

⁴⁹⁴ Bkz. İbn Kesir, *Muhtasar*, II, 826-827 Et-Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b.Cerir, *Camiu'l-Beyanfi Tefsiru'l-Kur'an*, Kahire, Dar'ıHicr,1987, IX, 105.

“Bu, her ne kadar Peygamber’e (s.a.v.) hitap ise de Allah’ın bütün mahlûkata edep öğretmesidir.”⁴⁹⁵ Yani, onlarla mücadeleye girişme, onların yaptıklarının aynısıyla mukabelede bulunma.⁴⁹⁶ demektir.

Kin duygusu, “kötülüğe kapı araladığı için İslâm dini bu huyun karakter haline gelmesini istemez, onun panzehri olan bağışlamaya teşvik eder. Ayrıca kin, kötü bir duygu olduğu kadar birçok istenmeyen tutum ve davranışın da başlıca sebebidir. İslâm dini, insanî ilişkilerde aile ya da sosyal ilişkileri zedeleyen, ahlaki zaafiyete sebep olan hastalıklardan olan kin besleme gibi olumsuz yıkıcı davranışları yasaklar. Kur’an’ı Kerim’e göre kinin beslendiği ana kaynak azgınlık ve sapkınlık”⁴⁹⁷ olup bu da Müslümana yakışmayan bir davranıştır. Allah’ın emirlerine boyun eğen, hayatlarını Allah’ın emirleri doğrultusunda düzenleyen Müslümanlar netice olarak kin ve benzeri duygulardan korunur ve bunlardan uzak dururlar.

Mü’min, iman eden kimselere karşı kalbinde hiçbir kin kalmayacak kadar tertemiz bir kalp ister. İmanın gereği de zaten budur. “İşte bu iman, müminleri hem birbirine bağlar hem de onları yüce bir hedefe doğru götürür. Bu hedef de Allah rızasıdır. Bunun için Müslüman, öteki Müslüman kardeşlerine buğz edemez, kin tutamaz, sırt çeviremez.” Çünkü “Buğz, nefreti, nefret de düşmanlığı doğurur; sevgi ve dostluğu da yok eder.”⁴⁹⁸

İnsan ahiret hesabından kurtulmak istiyorsa kalbinde kin duygusunu beslememeli ve bu olumsuz duygudan kurtulmalıdır. Bu duygudan kurtulmanın yolu da maneviyatı güçlendirmek, Kur’an’ı iyi anlamak ve Peygamberimizin (s.a.v.) örneğini kendi hayatına uygulamaktır. Zira insanın sevgisi de kini de “Allah için” olmalıdır. Bu şekilde kin duygusunu eğiten bir kimse, diğer insanlar için iyilik ve mutluluk ister. Bu tür bir kişinin kalbinde, başka bir Müslüman için de kin duygusuna yer yoktur.

Netice olarak, kin duygusu gibi dinî hayatımızı tahrip eden kötü hasletlerden Allah’a sığınmalıyız. Aynı şekilde insan dünyada ve ahirette sağlıklı bir şekilde

⁴⁹⁵ Kurtubi, Ebi Abdullah Muhammed Bin Ahmet Bin Ebi Bekir, *El-Cami liAhkamil Kur’an*, Lübnan, Müessesetu’r-Risale, 2006, VII, 347.

⁴⁹⁶ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, II, 115.

⁴⁹⁷ Bkz. Mâide, 5/14-64.

⁴⁹⁸ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 74.

hayatını sürdürmek istiyorsa kalbinde bulunan kin duygusunu atıp, insanların yaptığı kusurlara karşı affedici olmalıdır. Çünkü kin şeytandandır. İnsanları affetmekse, Peygamberlerin ve evliyaların ahlâkıdır. Herhangi bir kişi, birisine kin duyduğu zaman ona bir zarar vermez. Kin güden kişi ancak kendisine zarar verir. Mademki kişi kin duygusuyla kendisine zarar veriyorsa o zaman insanın hem dünyasına hem ahiretine zarar veren bu duyguyu eğiterek içimizden söküp atması gerekmektedir.

2.1.2.9. Hırs

Sözlükte “bir şeyi şiddetle arzu etme, ona aşırı derecede tutkun olma, şiddetli olan ve sonu gelmeyen istek, taşkın arzu, aç gözlülük”,⁴⁹⁹ arzu edilen bir şeye karşı iradenin şiddetle yönelmesi⁵⁰⁰ anlamındadır.

Hırs duygusu mezmum ve mezmum olmayan şeklinde iki kısma ayrılabilir. Mezmum hırs, Allah’tan uzaklaştıran her türlü şeye karşı gösterilen aşırı bir sevgidir. Bu, insanı mutsuz eden ve yerilen bir hırs çeşididir. Bir hadiste: “*İnsanın mal ve şeref hususunda olan hırsının dine verdiği zarar, koyun sürüsüne dalan iki aç kurdun verdiği zarar kadar değildir.*”⁵⁰¹ şeklinde ifade edilmektedir.

Mezmum olmayan hırs ise “dinin emrettiği şeylerle birlikte iyi şeyleri yapmak, Allah’a ibadet etmek gibi hususlarda, elden imkân gider korkusuyla oluşan faydalı hırs çeşidindedir.”⁵⁰² “Çünkü bu tür hırs, insanın yaratılış gayesini yerine getirmek hususunda olan bir azmi göstermektedir. Bu ise, münafese (iyilikte yarışma) gibi birçok ayette amir olan husus olup övülmektedir.”⁵⁰³ Peygamberimiz de iyilik peşinde koşan bir kişiye: “*Allah hırsını arttırsın.*”⁵⁰⁴ diye dua etmiştir.⁵⁰⁵

⁴⁹⁹ İbn Manzur, Ebü'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Bulak 1299-1308, Beyrut, tsz., (Daru Sadır), “hrş” md.

⁵⁰⁰ İsfehani, *Müfredat Fi Garibil'l-Kur'an*, 113; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, III. 120; İbn Cevzi, el-Bağdadi Cemalüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman, *Telbisü İblis*, Müessesü Kutubi'l-Sekafiyye, Beyrut-Lübnan, 1992, 28.

⁵⁰¹ Hambel, *Müsned*, III, 456-460.

⁵⁰² İbn Cevzi, *Telbisü İblis*, 28.

⁵⁰³ Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, 173, 174, 175.

⁵⁰⁴ Buhari, Ezan, 116, Ebu Davud, Salat, 100, Müsned, V, 39.

⁵⁰⁵ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 255.

Olumsuz hırs, “daima nimetlerin kaybına sebebiyet verir. Bu, dünyanın değişmez yasasıdır. Çünkü hırs, kişinin basiretini yok etmekte ve onu sağırlandırmaktadır.”⁵⁰⁶ Bu sebepten ötürü “kişi mantıktan mahrum kalmak suretiyle hata yapmakta ve maksadına ulaşamamaktadır. Nitekim, Âdem ve Havva’nın (a.s.) ölümsüzlük hırsı, kendilerini cennetten mahrum etmiştir.”⁵⁰⁷

Kur’an’da yerilen hırs çeşidinden olan yaşamaya karşı hırs hususunda, Yahudilerin çok ileri bir boyutta haris oldukları şöyle belirtilmektedir: “*Andolsun, sen onların hayata, bütün insanlardan hatta Allah’a ortak koşanlardan bile daha hırslı olduklarını görürsün. Onların her biri bin yıl yaşamak ister.*”⁵⁰⁸ Şu halde, hayata bu kadar şiddetle haris olan kimselerden ölümü temenni etmek mümkün olur mu? Elbette ölmeyi arzu etmezler.⁵⁰⁹ “Çünkü Yahudilerin dünya hırsına bu derece kapılmalarının temelinde, iddia ettiklerinin aksine, ahirete imanlarının zayıflığı bulunmaktadır.”⁵¹⁰ Yani dünyaya hırs etmek Yahudiliğin bir özelliğidir. Bundan dolayı hırs duygumuzu dünyaya meyilli değil de ilimde ve ibadette göstermemiz gerekir.

Hız. Peygamber de bu doyumsuzluğun asıl sebebini şu hadisiyle ortaya çıkarmaktadır: “*İnsan ihtiyarlasa bile onun iki duygusu hep genç kalır: Biri çok kazanma hırsı, öteki çok yaşama arzusudur.*”⁵¹¹ İnsanın çok kazanma duygusu kişiyi yaratılış amacından uzaklaştırmadığı ve ölçülü olduğu sürece faydalı olabilir. Ancak bu duyguyu olumsuz yönden kullanıldığında insana zarar verebilir.

Zengin olabilmek hususunda kişide çok kazanma isteği bulunmalıdır. Ancak bu çok kazanma duygusu kişiye ahireti unutturuyorsa dünya sevgisi onun gönlüne el koyuyorsa, bu duygu tehlikeli bir duruma gelmiş demektir. “Ancak insan, nefsi ve bitip tükenmeyen hırsı esir alıp da insana insani özelliklerini kaybettirince yeniden

⁵⁰⁶ Havva, *El Mustahlis fi Tezkiyeti'l-Enfus*, 138.

⁵⁰⁷ Gazali, *İhyau Ulumi'd-din* (Darü'l-Ma'rife), Beyrut, 1402-1403/1982-83, III, 184.

⁵⁰⁸ Bakara, 2/96.

⁵⁰⁹ Mehmed Vehbi, *Hulasat'ül Beyan Fi Tefsir'il Kur'an* (Büyük Kur'an Tefsiri), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, I, II, 181.

⁵¹⁰ Diyanet Tefsiri, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, I, 159.

⁵¹¹ Buhari, Rikak 5; Müslim, Zekat, 115.

kendine gelebilmesinin yegâne yolu Allah'a dönmesi ve O'ndan yardım istemesidir.”⁵¹²

Ahlâk ve tasavvuf kitaplarında hırsın, dinî, ahlâkî ve psikolojik zararları üzerinde durulmuş; herhangi bir şeyi şiddetle arzu etmenin o konudaki ilâhî takdiri etkilemeyeceği belirtilmiştir. Özellikle: “*İnsanoğlunun iki vadi dolusu altını olsa mutlaka bir üçüncüsünü ister, onun gözünü ancak toprak doyurur, tövbe edenlerin tövbesini Allah kabul eder.*”⁵¹³ mealindeki hadis insanın haris ve tamahkâr bir tabiatla yaratıldığına delil olarak gösterilmiş, bu duygunun dizginlenmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

Gazâlî, şeytanın kalpleri etkileme vasıtalarından biri olarak gördüğü haset ve hırsın insanların gözlerini, kör; gönüllerini, duyarsız hale getireceğini söyler ve bu fikrini: “*Senin bir şeye olan aşırı sevgin gözünü, kör eder; kulağını da sağırlandırır.*”⁵¹⁴ mealindeki hadisle delillendirir.⁵¹⁵

Yukarıda anlatılanlardan hareketle olumlu karşılanmayan hırs, her konuda zararlı ve insanları genel olarak yanlışlara götürmektedir. Eğitilmiş bir hırs duygusunun ise insanı büyük nimetlere ulaştırdığını söyleyebiliriz. Bundan dolayı Kur'an ve sünnete baktığımızda aşırı hırs duygusunu düzenleyici ve önleyici bir ahlak öğretisi ortaya koymuş olduğunu görmekteyiz. İşte bu doğrultuda hareket ederek olumsuz hırs duygusunun zararlı olduğunun bilincinde olup olumlu hırs duygusunu harekete geçirmek gerekir.

2.1.2.10. Riya (Gösteriş)

Riya; “Allah'tan başkasının hoşnutluğunu kazanma düşüncesiyle amelde ihlâsı terketme”⁵¹⁶, “Allah'a itaat eder görünerek kulların takdirini kazanmayı isteme”⁵¹⁷, “ibadeti Allah'tan başkası için yapma, ibadetleri kullanarak dünyevi çıkar

⁵¹² Riyazü's Salihin, I, 196-197.

⁵¹³ Buhârî, Rikâk, 10; Müslim, Zekât, 116, 119; Tirmizî, Menâkıb, 32.

⁵¹⁴ Hambel, *Müsned*, V, 94; Ebû Dâvûd, Edeb, 116.

⁵¹⁵ İslam Ansiklopedisi, XVII, 383.

⁵¹⁶ Cürcani, *Kitabü't-Ta'rifat*, 113; Zemâhşeri, *El-Keşşaf an Hakâiki Ğevamidi't-Tenzil*, IV. 805;

⁵¹⁷ Gazali, *İhyau Ulumi'd-din*, (Darü'l-Ma'rife), III, 297; A'ta Abdülkadir Ahmed, *Hazâ Helalün Ve Hazâ Haramün*, Beyrut-Lübnan, Darü'l-Kütübi'l-İlmî, 1985, 36.

peşinde olma; Allah'ın emrini yerine getirmek maksadıyla değil, insanlara gösteriş olsun diye iyilik yapma"⁵¹⁸, "insanların görmesi ve takdir etmesi için ibadeti açıktan yapma"⁵¹⁹ vb. şekillerde tanımlanmıştır.

Kişi, ibadetler vasıtasıyla kendisini iyi göstermekte ve bununla da insanların gönlünde bir yer tutmayı istemektedir.⁵²⁰ "İşte bu duygu, riyanın esasını teşkil etmektedir. Büyük oranda bu da fertte karakter bozulmasına sebebiyet veren, kötü tesiri yalnız ferde münhasır kalmayarak topluma da sıçrayan bir ruhî hastalık olarak addedilmektedir."⁵²¹

Riya duygusunun iki sebebi vardır: Birincisi imandaki zayıflık; ikincisi ise mal, mülk, makam ve şöhret gibi dünyalık hırsı.⁵²² Bunlardan uzak durursak riya duygumuzu köreltmüş oluruz. Yoksa Hz. Peygamberin dediği gibi: "*Ahirette, kahraman desinler diye savaşanların, cömert desinler diye infak edenlerin, âlim desinler diye ilim öğrenen ve öğretenlerin, güzel okuyor desinler diye Kur'an okuyanların yüzüstü cehenneme atılacaklarını*"⁵²³ bildirmiştir. Bu sebeple "riya duygusunu ancak ihlâs ehli tanıyabilir, ne kadar zararlı olduğunu da amellerini boşa çıkarmaktan korkan inâyet ehli kavrayabilir."⁵²⁴ Demek ki riyadan kurtulmanın kalbi zaafı aşarak ihlâsa erip imanın tadını tatmaya bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

Kur'an-ı Kerim de riyanın, yapılan ibadet ve güzel amellerin sevabını ortadan kaldırdığını haber vermektedir: "*O kimse gibi ki Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde, insanlara gösteriş olsun diye malını harcar.*"⁵²⁵ Yani infak ederken riya ile veren, bununla Allah rızasını ve ahiret sevabını murat etmeyen münafığın yaptığı gibi yapmayın.⁵²⁶ demektir.

⁵¹⁸ Kurtubi Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *El-Cami' li-ahkâmî'l-Kur'an*, (nşr. Ebu İshak İbrahim), Kahire, 1386-87/1966-67, V, 422; XX, 212.

⁵¹⁹ İbn Hacer el-Askalani, *Fethu'l-bari bi-şerhi Sahihî'i-Buhari*, (Sa'd), (Taha Abdurrauf Sa'd vd.), Kahire 1398/1978, XXIV, 130.

⁵²⁰ Gazali, *İhyau Ulumi'd-din*, (Darü'l-Ma'rife), III, 290.

⁵²¹ Halil Çiçek, *Edvâuna'lâ Sureti Mülk ve Yeliha Ba'du Cevânibi'd-Da'fi'l-İnsânî fi Erbei' Ay Min Sureti'l-Ankebut*, İstanbul, 1994, 63-64.

⁵²² Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 560.

⁵²³ Müslim, İmare, 152; Nesai, Cihad, 22; Müsned, 2/322.

⁵²⁴ Serrac, Ebu Nasr, *el-Lüma*, (nşr. Abdülhalim Mahmud-Taha Abdülbaki Sürur), Kahire, 1960, 29; Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfus*, (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1408/1987, 148-149.

⁵²⁵ Bakara, 2/264.

⁵²⁶ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, I, 324.

Allahü Teâla namazdaki riyayı ise uzak durulması gereken bir nifak alameti sayar ve buyurur ki: “*Onlar, namaza kalktıkları zaman tembel tembel kalkarlar, insanlara riya (gösteriş) yaparlar.*”⁵²⁷ Yani onlar, Allah rızası için değil; görsünler ve duysunlar, diye namaz kılarlar.⁵²⁸ Maksatları yalnızca gösteriştten, kendilerini Müslüman göstermekten ibaret olduğu için namaza sadece şekil yönünden katılmaktadır.⁵²⁹

Dolayısıyla kalbinde riya duygusu bulunan bir insanın, namazı inşa etmesi söz konusu değildir. Çünkü hastalık neredeyse önce tedaviye oradan başlanır. Kalpteki riya marazı, tövbe ve ihlas disipliniyle tashih edilmelidir. Ondan sonra mutmain bir kalp ile divan-ı ilahiye durulmalıdır ki ibadet ve namazdan umulan sonuç elde edilebilsin. Yoksa “*Yazıklar olsun!*”⁵³⁰ hitabına maruz kalırız.

Hz. Peygamber: “*Ümmetim için gizli şirk ve şehvetten kaygı duyuyorum.*” demiş. “*Sizden sonra da hâlâ şirk olacak mı?*” sorusuna: “*Evet, fakat güneşe, aya, taşta ve puta tapmak şeklinde olmayacak; insanlar ibadetlerini riya için yapacaklar.*”⁵³¹ cevabını vermiştir. Çünkü riya duygusu şeytanın bir tuzağıdır. Riya duygusunun şeytanın vesveseleriyle kalbe girmesini engellemek istiyorsak, nasıl ki bir kaleyi düşmandan muhafaza etmek için, kale kapılarını sağlamlaştırmak ve kale gediklerini kapatmakla mümkünse, riyanın kalbe giriş yollarını bilmek ve bu yolları kapatmakla kalbin korunması da mümkündür.

İnsanı riyakârlığa sürükleyen üç sebeptir; Övülmek zevki; yerilmek korkusu ve insanlardan bir şey ummaktır. “İnsan, riyakârlığın şu anda tatlı olmakla birlikte gelecekte acı olacağını anlarsa kolayca ondan vazgeçer.” Mesela balın tatlı bir şey olduğunu bilir, ona heves eder. Fakat içine zehir konulmuşsa hemen ondan vazgeçer. İşte zevkli sandığı riyakârlığın da ilerdeki zararlarını bilmekle riya duygusundan vazgeçebilir.⁵³²

Her durumda en önemli husus ihlâsın eksiksiz olmasıdır. “Şayet böyle bir tehlike yoksa başkasına örnek olup öncülük etmek için ameli açıktan yapmak

⁵²⁷ Nisa, 4/142.

⁵²⁸ Sabuni, *Safvetü't-tefasir*, II, 35.

⁵²⁹ Diyanet Tefsiri, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, II, 167.

⁵³⁰ Maun, 107/4.

⁵³¹ İbn Hambel, *Müsned*, IV, 124.

⁵³² Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, III, 670-671.

faziletlidir; gösteriş tehlikesinden kaygı duyulduğunda ise gizliliğin daha faziletli olduğunda ittifak edilmiştir.”⁵³³ Dolayısıyla riya duygusuna kapılmanın zararlı olduğunu bilip, amellerde riya duygusundan uzak bir şekilde hareket etmemiz gerekir.



⁵³³ Bkz. Muhâsibî, *Er-Riâye li-Huqūqillâh*, 208-213; Kurtubi, *El-Cami' li-Ahkami'l-Kur'an*, (nşr. Ebu İshak İbrahim), Kahire, 1386-87/1966-67, V, 422-424.

3. BÖLÜM

3.1. DUYGULARIN EĞİTİMİ

Duyguların eğitimi; insanın yaradılıştaki ayrıcalığının, onun konumunun, evrendeki yerinin belirlenmesini sağlıyor. Çünkü İnsan kendisine sorumluluk yüklenen bir varlıktır. Aynı zamanda içinde bulunduğu durumun ve yaptığı eylemin farkında olandır. Evrende kişinin bütün eylemlerini harekete geçiren ve yönlendiren en önemli unsur duygulardır. Çünkü bizi üzölmeye, sevinmeye, ağlamaya, sabretmeye yönlendiren şey bizde mevcut olan duygularımızdır. Bu duygular olmazsa cansız bir varlıktan farkımız kalmaz. Onun için aklımızı, zihnimizi, irademizi eğitime tabi tutarken aynı şekilde duygularımızı da eğitmeliyiz ve doğru tarafa yönlendirmeliyiz. Çünkü bizi harekete geçiren ve karar vermeye teşvik eden duygularımızdır.

Duyguların eğitimi genellikle ailede başlar. Çocukların duygusal zekası büyük oranda aile içinde gelişir ve bu süreç çevre etkisiyle devam eder. Anne baba küçük yaştan itibaren çocukla konuşmalı ve çocuğun kendi duygularını kontrol etmesine yardımcı olmalıdır. Çünkü duygularımız, ilerde ortaya çıkacak davranışlarımızı etkiler. Bu sebeple sosyal hayattaki başarılarımız için duygu kontrolü şarttır. Anne-baba, çocuğun olumlu davranışlarını yerinde ve zamanında takdir etmeli; olumsuz davranışlarına sebep olan duygularını da uygun bir ifadeyle eğitmelidir. Mesela çocuğumuzun sabır duygusunu eğitmek istiyorsak çocuğu oruç tutmaya teşvik edip neticede çocuğu takdir edersek çocukta bu davranış pekişecek ve çocuğun sabır duygusu gelişecektir.

Duyguların eğitimi için gündelik hayatta olayların içinde mutluluk aramayı, olumlu duygular geliştirmeyi, kişilerle bir paylaşım duygusu içinde olmayı ve bunun gerekliliğine inanmalıyız. Yaşantımızda nefes alıp veriyor olmamız, dostlarımızla karşılaşmamız, işlerimizin düzenli bir şekilde gitmesi olduğu gibi diğer taraftan hayatımızın seyri istediğimiz düzende gitmeyebilir. Çünkü bazen hüznlendiğimiz veya hoşlanmadığımız hadiseler yaşayabiliriz. Böyle zamanlarda da duygularımızı

sağlıklı bir şekilde yönlendirmeli ve duygularımızın belli sınırlar içinde gitmesine özen göstermeliyiz.⁵³⁴

Kur'ân insanın eğitiminde iki yönünü esas alır. “O, insanı eğitirken hem aklını hem duygularını tatmin etmeye çalışır.”⁵³⁵ “O sadece insan aklına yönelmez. Akla yer vermekle beraber duygulara da yönelen edebî bir karakter arzeder.”⁵³⁶ “Şer’î yol yalnız akla ve yalnız hisse hitap etmez...” diyen İsmail Hakkı İzmirli; “İslâm eğitim sisteminin hem akli hem hissi tatmin ettiğini, kafayı okşadığı gibi kalbi de okşadığını zikretmektedir. Ona göre bu eğitim anlayışı kalbe kafadan daha ziyade ağırlık vermiştir.”⁵³⁷

Kur'ân'ın hedefi insanlara sadece zihnî kavramlara dayanan inançlar ve fikir aşılacak değildir. Bu insan tabiatına da terstir. Kur'ân, "Anlaşılması, kavranması, muarızlarına karşı koyabilmesi ve hükmedebilmesi için akla dayandığı gibi insanın içinde yaşayabilmesi için de vicdana dayanmıştır.”⁵³⁸

Kur'ân'ın dünya görüşü iki pencereden aydınlanmaktadır: “Akıl ve gönül.” “İslâm eğitim duygusu yoğun bir eğitimidir.”⁵³⁹ “Bu, onun akli ihmâl ettiği anlamına da gelmemelidir.”⁵⁴⁰

Kur'ân, “inkârcı muârizlarıyla tartışırken mücerred zihnî mantık kurallarıyla tartışmamış, onların duygu dünyalarına da yönelmiştir.” Rahman sûresinde "*Artık Rabbinizin hangi nimetini yalanlayabilirsiniz*"⁵⁴¹ mealindeki bir âyetin “otuz bir defa tekrar edilmesi, insandaki vicdanî duyguların, özellikle minnet duygusunun hedef alındığını göstermektedir.”⁵⁴²

Geçmişe baktığımızda, Ebu Talip, yeğeni Hz. Peygamber'in (asm) Allah'ın gönderdiği peygamber olduğunu bildiği halde aklen değil duygusal davranarak ona

⁵³⁴ Milli Gazete, Erş. Tarihi, 22.10.2013: http://www.milligazete.com.tr/duygularin_egitimi/176513

⁵³⁵ Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân ilimlerine Giriş*, İstanbul, 1985, 159; Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985, 178.

⁵³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, *Kur'ân-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa, 1983, 104.

⁵³⁷ İsmail Hakkı İzmirli, *Muhassalul-kelâm ve'l-hikme*, İstanbul 1336 h. I, 47; Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul, 1985, 180.

⁵³⁸ Atay, *Kur'ân'a Göre İman Esasları*, 104.

⁵³⁹ Atay, *Kur'ân'a Göre İman Esasları*, 103.

⁵⁴⁰ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1998, 549.

⁵⁴¹ Rahman, 55/16.

⁵⁴² Kutup, *Kur'ân Araştırmaları*, çev; Akif Nuri, İstanbul, 1981, 104.

iman etmemiştir. Bu durum yalnız Ebû Talib için değil pek çok insanın hakikati inkârda ısrar etmeleri bilgisizliklerinden ziyade, duygularını ön plana çıkarmalarından kaynaklandığını söyleyebiliriz

Rasûlullah'tan Kur'ân'ı dinledikten sonra: "Allah'a yemin ederim ki daha önce böyle bir söz işitmiş değilim. Vallahi bu şiir değil, sihir değil ve kehânet değildir."⁵⁴³ diyen Utbe b. Rebia'nın imana gelmesini ne engellemiş olabilir? Ebû Cehil'in imansızlığı bilgisizliğinden mi kaynaklanmaktaydı? Kur'ân, İsrailoğulları'nın şahsında bu gerçeğe şöyle işaret ediyor: "*Onlara bu emirden (dinden) deliller vermiştik. Böyle iken ihtilâfa düşmeleri, sırf kendilerine ilim geldikten sonra birbirlerini çekememelerindendir...*"⁵⁴⁴ Ayette de çok açık olarak görülüyor ki hislerinin esiri olmuş insanlara bilgi ve belge fayda vermemektedir.⁵⁴⁵ Sırf düşmanlık ve hased duygularıyla böyle ihtilaf ettiler.⁵⁴⁶

Aşağıdaki âyetlerde hem aklın hem duyguların nasıl kamçılandığını görüyoruz: "*İnsanoğlu yiyeceğine bir baksın. Gerçekten suyu bol bol indirmekteyiz.*" "*Sonra yeryüzünü yarık yarık yarmakta ve orada tahıllar, üzüm, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, koca koca ağaçlı bahçeler, meyveler ve otlar bitirmekteyiz.*" "*(Bunlar) hem sizin hem de hayvanlarınız için yaşama vasıtalarıdır. O kulakları patlatıcı, gürültülü kıyamet kopup geldiğinde, işte o gün kişi kardeşinden, ana babasından, hanımından, oğullarından köşe bucak kaçır.*" "*O gün herkesin kendine yeter derdi vardır. O gün sevinçten parlayan, gülen, neşelenen birtakım yüzler olacaktır.*" "*O gün bazı yüzler ise solgun olacaktır; o yüzleri karanlık basacaktır, işte bunlardır kâfirler, Allah'ın buyruğundan çıkanlar.*"⁵⁴⁷

Said Ramazan el-Bûtî, bu âyetlerin "ilk kısmında akla, yaratıcının varlığının delillerinin gösterildiğini, aklın bu deliller yoluyla imana çağrıldığını; ikinci pasajda ise korku ve ümit duygularına hitap etmek suretiyle nefsin, aklın anlayışından ve

⁵⁴³ Ebu'lAlâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev: Muhammed Han Kâyânî ve ark. İstanbul, 1991, V, 172.

⁵⁴⁴ Casiye, 45/17.

⁵⁴⁵ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 550.

⁵⁴⁶ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, V, 155.

⁵⁴⁷ Abese, 80/24-42.

gerçeği hükümden etkilenmesini sağlayıp akıldan ayrılmaması ve ona karşı direnmemesi için etkin bir rol oynadığını”⁵⁴⁸ söylüyor.

Kur’ân, Hz. Muhammed'in (asm) misyonundan bahsederken de bilişsel ögeyle duygusal ögeye dikkat çekmektedir. Ahzab sûresinde şöyle buyrulmaktadır: "*Ey peygamber, biz seni şâhid, müjdecî, uyarıcı; Allah'ın izniyle O'na çağıran, nurlandıran (aydınlatan) bir ışık olarak göndermişizdir.*"⁵⁴⁹ Bu âyet-i kerimelerde “peygamberin müjdecî ve uyarıcı olması onun eğittiği kimselerin duygularına hitap edeceğini, aydınlatıcı bir ışık olması ise insan aklına hitap edeceğini göstermektedir.” Bu da bir dengedir.⁵⁵⁰

Sevgi duygusunun oldukça zengin bir dili vardır ve bunu ifade etmeyi öğrenmek de duyguların eğitimiyle gerçekleşir. İnsan Allah'a iman eder, onu sever ve bunu ibadete döker. Aynı şekilde ailesini, akrabalarını, mesleğini, çocuklarını, doğayı, sever ve bunları sevmekle kalmaz sevdiğinin de farkına varır ve bunu karşısındakine fark ettirir. Aslında fark ettirmek aynı zamanda yaratıcıya şükretmeyi, hayattan keyif almayı ve duyguları doğru yönlendirmeyi de beraberinde getirir.

Ayeti kerimede: "*Ve kalplerinin arasını sevgi ile birleştirdi. Yoksa yeryüzünde ne varsa hepsini harcasaydın, yine onların kalplerini birleştiremezdin. Fakat Allah, onların arasını sevgi ile birleştirdi.*"⁵⁵¹ şeklinde buyurarak, bu anlamda duygularımızın yönlendirilmesi, kontrol edilmesi gerektiğini ve başıboş olmadığını bilmek yaşantımızı kolaylaştıracaktır. İnsanlar duygularını kontrol etme mekanizmasından mahrum olduklarından, duygularını hem aklının hem de iradesinin önüne geçiriyor. Dolayısıyla içimizde yüzlerce duygu ve düşünce kırıntısı belirse de bu kırıntıların her birini aklın süzgecinden geçirdikten sonra, bu duyguları doğru bir şekilde yönlendirmek gerekir.

Bediüzzaman, duygu eğitiminde “insan fitratına en uygun olan ve duygu eğitiminde insanın dört temel duygusuna hitap eden dört ihtiyacı belirleyerek ortaya koyar.” Bu dört temel esasın da “acz, fakr, şefkat ve tefekkür” olduğunu ifade

⁵⁴⁸ Said Ramazan el-Buti, *Kur’ân Eğitiminin Eşsiz Metodu*, çev: Şükrü Özen, İstanbul, 1987, 66.

⁵⁴⁹ Ahzab, 33/45, 46.

⁵⁵⁰ Fersahoğlu, *Kur’an’da Zihin Eğitimi*, 551.

⁵⁵¹ Enfal, 8/63.

eder.”⁵⁵² Burada insanın nefsi konusunda aciz ve fakir olduğunu gösterirken, kalbi duyguları şefkatle ve aklî melekeleri ise tefekkür ile terbiye etmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır.

Bediüzzaman, duygu ve latifelerimizin ebedi olan bir hayata yönlendirilmesi için duygu eğitiminin gereğine işaret eder. Bu duyguların her birinin kendilerine göre de bir vazifeleri var olduğunu söyler. Bu duygular fitratlarına uygun bir şekilde yönlendirilmedikleri zaman sahiplerinin alçalmasına sebep olabilir. Bediüzzaman bu hususta önemli tespitleri var: “Evet, hakikî terakki ise insana verilen kalp, sır, ruh, akıl, hattâ hayal ve sair kuvvelerin hayat-ı ebediyeye yüzlerini çevirerek her biri kendine lâyük hususî bir vazife-i ubudiyetle meşgul olmaktadır. Yoksa ehl-i dalâletin terakki zannettikleri, hayat-ı dünyeviye bütün inceliklerine girmek ve zevklerinin her çeşitlerini, hattâ en süflîsini tatmak için bütün letâifini, kalp ve aklını nefsi emmâreye musahhar edip yardımcı verse, o terakki değil, sukuttur”⁵⁵³ der.

Bediüzzaman, eğitilmesi gereken başka duyguların da var olduğunu şöyle ifade eder: “Eğer insan yalnız bir kalpten ibaret olsaydı bütün mâsivâyı terk, hattâ esmâ ve sıfâtı dahi bırakmak, yalnız Cenâb-ı Hakk’ın zâtına rapt-ı kalb etmek lâzım gelirdi. Fakat insanın akıl, ruh, sır, nefis gibi pek çok vazifedar letâifi ve hasseleri vardır. İnsan-ı kâmil odur ki bütün o letâifi, kendilerine mahsus ayrı ayrı tarik-i ubudiyette hakikat cânibine sevk etmekle sahâbe gibi geniş bir dairede, zengin bir surette, kalp bir kumandan gibi letâif askerleriyle kahramanâne maksada yürüsün. Yoksa kalp, yalnız kendini kurtarmak için askerini bırakıp tek başına gitmek, medar-ı iftihar değil, belki netice-i ıztıradır.”⁵⁵⁴

Küreselleşen dünyamızda bireylerin akademik eğitime önem verilirken duyguların eğitiminin fazla dikkate alınmadığı görülmektedir. Bunun sonucunda da eğitimsiz duygularla hareket eden; ayıp tanımayan, haram bilmeyen; ahlaki boyutları aşan bireyler yetişmektedir. Dinimizin bize gösterdiği doğrultuda ise duygular, iradeye; irade, akla; akıl da imana tabi olmaktadır. Dolayısıyla duygularımız bu hiyerarşi doğrultusunda koordineli bir şekilde hareket etmektedir. Yoksa duygularımız bizi sonu görünmeyen farklı mecralara yönlendirebilir. Ancak bizler

⁵⁵² Nursi, *Sözler*, 438.

⁵⁵³ Nursi, *Sözler*, 291.

⁵⁵⁴ Nursi, *Sözler*, 456

daima duygularımızı iman, akıl ve irade süzgecinden geçirerek olumlu yönde kullanabiliriz

3.1.1. Olumlu Duyguların Uyandırılması

İnsan bu dünyaya tertemiz, bembeyaz bir sahife gibi gönderilmiş müstesna bir varlıktır. Duyguları iyi bir eğitimden geçiren, kişi iyi bir insan olabilir. Kişinin çocukluğu sırasında aldığı manevi eğitimin, yaşamı boyunca kendisinde derin etkiler bıraktığı bilinen bir gerçektir.⁵⁵⁵ İlk yıllarında verilmeyen bir duygu eğitimi olmazsa insanın canavarlaşması kaçınılmazdır. Çocuğun duygu yoğunluğu yaşadığı dönemleri bilerek çocuğun duyguları eğitilmelidir. Bebekten katili de eşkıyayı da yetiştiren biziz. İnsanların duygularını değiştiremeyenler, insanları ortadan kaldırmanın yollarını ararlar.⁵⁵⁶

Kur'ân ve sünnette, çocukların duygu eğitimi konusunda bize yol gösterecek temel esaslar ve ölçütler bulunmaktadır. Bu iki temel kaynaktaki bilgilerden hareketle İslâm âlimleri, çocuk haklarını, yetiştirme esaslarını ve ana-babanın çocuklara karşı görevlerini, belirlemeye çalışmışlardır. Dolayısıyla çocukların duygu yönünden eğitimi konusu önemli bir mevzudur.

Ana babaların çocuklarına iyi bir duygusal eğitim verebilmesi için, önce kendilerinin bu konuda eğitilmiş olmaları gerekir. “Çocuklar arasında ayrımcılık yapılması yahut çocuklara gerekli sevgi ve şefkatin gösterilmemesi veya aşırı ilgi, onlarda kıskançlık, nefret ve düşmanlık gibi bazı olumsuz duyguların artmasına sebep olabilir.”⁵⁵⁷

Hediyenin insan duygularını olumlu yönde etkilediği bilinmektedir. Hediyeleşme, yetişkinlerin birbirlerine karşı sevgi duygularını artırdığı gibi bu durumun bilhassa çocukluk döneminde çocuklarda etkisi daha fazladır. Çocuklar, kendilerine hediye veren kişileri çok severler ve unutmazlar.

⁵⁵⁵ Mehmet Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, Ankara, 1987, 5.

⁵⁵⁶ Tan, “Yoksullukla Mücadele Bağlamında Başkalarını Yaşatmak İçin Yaşamakta Duygusal Zekanın Rolü Üzerine Bir Deneme”, 8.

⁵⁵⁷ Kerim Yavuz, *Çocuk ve Din Eğitimi*, İstanbul, 1994, 71-72.

Hız. Peygamber'in sünnetinde çocuğun duygu eğitimi önemli bir yer tutar. "Rasûlullah (s.a.v.) çocukları sevip öpmüş, onlarla şakalaşmış, oynamış ve eğlenmiştir. Ayrıca kendilerine hediye vererek, yolculuk dönüşlerinde kendisini karşılamaya gelenleri bineğine alarak, getirilen turfanda meyve sebzeleri ikram ederek onların ruh ve gönül dünyalarını samimi duygularla beslemiştir."⁵⁵⁸

Kur'an'ın uyandırmak ve geliştirmek istediği önemli duyguların başında adalet duygusu gelmektedir. Çünkü "bu duygudan mahrum olanlar hakikatle ilgili yeterli bilgiye sahip olmalarına rağmen hakkı kabul etmeyebilirler." "Bu duyguya sahip olanlar ise bir şeyi lâıyk olduğu yere koymadıkları yani haklının hakkını vermedikleri zaman rahatsız olur, vicdan azabı çekerler."⁵⁵⁹ Allah Kur'an'da şöyle buyuruyor:

-*"Allah, size: Emâneti ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi..."*⁵⁶⁰ emrediyor.

- *"Ey inananlar, Allah için adaletle şahitlik edenler olun. Bir topluluğa karşı duyduğunuz kin, sizi adaletten saptırmasın. Adil davranın, takvaya yakışan budur"*⁵⁶¹ Bu âyette kötü olan kin duygusunun, adalet duygusunu gölgeleyebileceğine işaret etmektedir. Ayrıca inananlar bu duruma karşı uyarılmaktadır.

Kur'an'ın insanlarda uyandırmak istediği duygulardan biri de minnet ve şükran duygusudur. "Zira bu duygulardan mahrum olan insanlar, inkârcı ve nankör olmak durumuyla karşı karşıya bulunmaktadır. Kendisine bir gül verdiğiniz zaman teşekkür etmeyi bilmeyen insanlar, Allah'a nasıl şükrederler?" "Tavuk suyu içer, Allah'a bakar." diye bir atasözümüz vardır. Kur'an ister ki kendilerine iyilik yapılan insanlar bunu karşılıksız bırakmasınlar. Bundan dolayı "Allah'ın insanlara verdiği nimetlerden bahseder. Onlardan, bu nimetlerin karşılıksız bırakılmamasını ister."⁵⁶² Allah şöyle buyurur:

⁵⁵⁸ Bkz. Ebû Dâvûd, Hâtem, 8; İbn Mâce, Libâs, 40.

⁵⁵⁹ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 559.

⁵⁶⁰ Nisa, 4/58.

⁵⁶¹ Mâide: 5/8; ilgili âyetler, En'am: 6/152; A'râf: 7/29; Nahl: 16/90; Secde: 32/26; Zelzele: 99/7, 8; Şûra: 42/15; A'râf: 7/159; A'râf: 7/181; Enbiyâ: 21/47; Âl-i İmrân: 3/18.

⁵⁶² Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 560.

“O halde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?”⁵⁶³ “Bu soru karşısında insanın teslim olmak ve minnet duygularını ifade etmekten başka yapacağı bir iş var mıdır?” Yoktur. Yoktur ama "söze kulak veren", "aklını kullanan", "düşünen" insanlar için yoktur. Ama insanın bunlardan başka sıfatları da vardır: O “pek zâlim” ve “çok nankör” dür.⁵⁶⁴

Kur’ân âyetlerine baktığımızda insanlardan düşünmelerini, aklını kullanıp sayısız nimetlere karşı minnet duygusu içinde Allah'a şükretmesini istemektedir. Bu yüzden insanın doğasında bulunan olumlu ve yapıcı duygular daha küçük yaşlarda beslenip geliştirilmelidir.

Hz. Peygamber’in bu konudaki hassasiyetini, Enes b. Malik şöyle anlatıyor :
“Ben; çoluk çocuğuna, aile fertlerine, eli altındakilere Peygamber (s.a.v) kadar merhametli olan hiçbir kimse görmedim. O, oğlu İbrahim’in sütannesinin bulunduğu Mekke’nin yüksek taraflarındaki köye gider; sütannesinin eşi demirci olduğu için gittikleri ev bazen duman içinde olurdu, Peygamberimiz ise bu durumda bile İbrahim’i kucağına alır, öper sonra da geri dönerdi.”⁵⁶⁵

O, hizmetçi olarak çalışmak zorunda kalan kız çocuklarına ziyadesiyle şefkat gösterirdi. Bir defasında cebindeki on dirhem ile kendine bir gömlek aldı. Dışarıda bunu gören bir kız çocuğu böyle bir gömleğe ihtiyacı olduğunu söyleyince hemen gömleği ona verdi. Kendine tekrar bir gömlek aldı. Çıkınca ağlayan bir kız çocuğu daha gördü. Yanına varıp niçin ağladığını sordu. Kız çocuğu:

“Ev sahibi un almak için bana iki dirhem vermişti. Onu kaybettim bu yüzden ağlıyorum.” dedi. Hz. Peygamber cebindeki iki dirhemi de çıkarıp ona verdi. Kız yine ağlıyordu. Sordu, çocuk: “Eve geç kaldım, beni dövmelelerinden korkuyorum.” dedi. O, kızın elinden tutup kızını evine götürdü. Selâm verip kapıyı çaldı. Açmadılar. İkinci selamdan sonra kapı açılınca Hz. Peygamber neden açmadıklarını sordu. Ev sahipleri, “Senin geldiğini görünce selamının artmasını istedik, senin sesini daha çok işitmeyi arzu ettik. Canımız sana feda olsun, “Ya Rasulallah.” dediler. Ev sahibi

⁵⁶³ Rahman, 55/13.

⁵⁶⁴ Fersahoğlu, *Kur’an’da Zihin Eğitimi*, 561.

⁵⁶⁵ Bkz. Müslim, Fedail, 62.

Peygamberin gelişinden çok duygulanmıştı. Onun gelişi hürmetine, hizmetçisi cariyeye kızı azad etti ve hürriyetine kavuşturdu.⁵⁶⁶

Peygamberimiz (a.s.) insanın farklı hallerine saygılı olduğunu ve kişilerin duygularını olumsuz etkilerinden kurtarmaya çalıştığını biliyoruz. Onun örneklik yönü dikkate alındığı zaman Hz. Muhammed'in (a.s.) sabır, metanet ve yumuşaklıkla muhataplarının duygularını ifade etmelerine imkân tanıdığı ve bu duyguları olumlu yönlerde kullanılmaya fırsat verdiğini de biliyoruz. Günümüz insanları peygamberimizi örnek aldığında, sahip olduğu olumlu veya olumsuz duygularını en güzel şekilde eğitmiş olacaktır.

3.1.2. Kötü Duyguların Kontrol Edilmesi

Duygularımızı tanıyıp sonra da kontrol altına almamız yaşantımız için önemli bir konudur. Her duygunun temel bir iç sebebi olduğu muhakkaktır. Olumlu veya olumsuz olabilir. Temel sebebini bulup bu duyguları yüzleştirdiğimiz zaman, olumsuz duyguları olumluya çevirerek kontrol altına alabiliriz.

Kur'an; bir taraftan insanlarda iyi duygular oluştururken diğer taraftan bu iyi duygulara mani olacak kötü duyguları ıslah etmeye yada ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Çünkü zıt duygular birbirini engeller ve bir arada bulunmaları zordur. Mesela adaletle zulüm duygusunun bir arada bulunması mümkün değildir. Bu itibarla yüce Kur'an Kerim her halükârda zulmü yok etmeye çalışmaktadır. Zira her yerde zulüm karanlıktır, hakikatin inkârıdır, haksızlıktır, haklının feda edilmesidir. Allah, şöyle buyurmaktadır:

-“Ve vicdanları bunlara tam bir kanaat getirdiği halde, zulüm ve kibirlerinden (büyüklük duygusu) ötürü onları inkâr ettiler.”⁵⁶⁷

Bu âyet-i kerimede Hz. Musa'nın mucizelerine karşı inkârcıların ruh halleri tanıtılmaktadır. “Zira gerçeğe karşı üstünlük taşıyorlar. Basitçe, üstünlük

⁵⁶⁶ Hüseyin Algül, *Alemlere Rahmet, Hz. Muhammed (a.s.m)*, Diyanet Vakfı Yayınları, 19.

⁵⁶⁷ Neml, 27/14.

taslayışlarıyla hem gerçeğe hem de kendilerine zulmetmiş oluyorlardı.”⁵⁶⁸ Bu da onların eğitilmemiş olan kibir duygularına yenik düştüklerini göstermektedir.

Kur'ân'ın yok etmek istediği duygularda biri de gururdur. Kur'ân'da bu anlamda şöyle buyrulmaktadır: "*Ey insan! Kerim olan Rabb'ine karşı seni aldatan nedir?*"⁵⁶⁹

Boş şeylere güvenerek aldanma, boş şeylerle böbürlenme, kendini yüksek ve değerli tutma duygusu⁵⁷⁰ anlamında kullanılan gurur; "Kur'ân'a göre insan haysiyetinin sifira müncer olmasıyla sonuçlanan zillet, ne kadar istenmeyen bir hal ise gurur ve kibir de o denli istenmeyen bir duygudur. Kur'ân eğitiminden geçen bir mü'min ne zelil ve ne de mağrur veya mütekebbirdir. O, orta yolda yürüyen şahsiyet ve vekar sahibi bir kimsedir."⁵⁷¹

Büyüklik taslayan ilk yaratık şeytandır. O, bu kuruntusundan dolayı insana secde etmemiştir. Buradan anlıyoruz ki "kibir veya gurur, sahibinin bir şey öğrenmesini engellediği gibi görevini yerine getirmesini de engellemektedir." Halbuki "*Allah zengindir, siz ise fakirsiniz.*"⁵⁷² Yani müstağni olan, sadece Allah'tır. İnsan her zaman ihtiyaç sahibidir. Her bakımdan İnsanın bu hakikati kabul etmesi önem arz eder. Kur'ân; "kibrin, insanın birçok iyi işler yapmasını, özellikle inanmasını engellediği hususunda bilgiler vererek insanı uyarmakta ve onun kötü duygulardan uzaklaşmasını istemektedir."⁵⁷³ Yüce Allah ayetlerde şöyle buyruluyor:

- "*Ayetlerimiz okunduğu zaman, sanki onları işitmemiş, sanki kulaklarınızda bir ağırlık varmış gibi büyüklik taslayarak yüz çevirir.*" İşte onu, elem verici bir azabı müjdele!"⁵⁷⁴

- "*Büyüklik taslayanlar için cehennemde bir yer mi yok?*"⁵⁷⁵

- "*Doğrusu o, kibirlenenleri sevmez.*"⁵⁷⁶

⁵⁶⁸ Kutub, *Fi Zilali'l-Kur'an*, VI,164.

⁵⁶⁹ İnfitar, 82/6.

⁵⁷⁰ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 251.

⁵⁷¹ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 563.

⁵⁷² Muhammed, 47/38.

⁵⁷³ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 564.

⁵⁷⁴ Lokman, 31/7.

⁵⁷⁵ Zümer, 39/60.

3.1.3. Duyguların Yönlendirilmesi

İslâm dini duyguların yönlendirilmesine de terbiye sisteminde değer vermiştir. Çünkü insanlarda birbirine zıt birçok duygu vardır; Sevgi-nefret, ümit-korku, bencillik-cömertlik bunlardan bazılarıdır. Bu duyguların değer kazanması layık olan yere konulmasına bağlıdır. Yani kişi kimi sevmesi gerektiğini, kimden nefret etmesi gerektiğini bilmek durumundadır. Bu sebeptendir ki insanların iyi duygulara sahip olmasını isteyen yüce Allah, insandaki bu duyguların istikametini de Kur'ân-ı Kerîm de tayin etmiştir.

Duygularımız biraz da yönlerine göre değer kazanır. “Bir kardeşten bir kardeşe, bir dosttan bir dostta yöneltmesi hiç de hoş olmayan nefret, gadap ve büyüklük duygusu, düşmana yöneltildiğinde gayet mâkul ve masum bir duygu haline geliverir.” Cephede savaştığı düşmanını seven, ona acıyan bir insan düşünülemez. “Aynı siperde vatan savunması yapan arkadaşını sevmeyen bir insan düşünülemez gibi, tank ve toplarla ülkesi işgal edilen hiçbir insan, hiçbir millet; düşmanına, gül atarak cevap vermez.”⁵⁷⁷

Ayet-i Kerime’de şöyle buyrulmaktadır: “*Sizin dostunuz (veliniz) ancak Allah'tır; O'nun Rasulüdür ve iman edenlerdir.*”⁵⁷⁸ Allah Teala, burada dostluğa layık olanları bildirmiştir.⁵⁷⁹ Yani kafirlere dostluk etmek müminlere layık olmaz.⁵⁸⁰ Zira o mü'minler; huşu ve tevazu içerisinde namazlarını kılar, zekâtlarını verirler. İşte bu güzel vasıfları taşıyan mü'minler sizin dostlarınızdır.⁵⁸¹ demek istenmiştir. Dolayısıyla Kur'ân sevgi ve dostluk duygularını öncelikli olarak Allah'a, O'nun peygamberine ve O'na inanan mü'minlere yönlendirmektedir. O zaman insanın duygularını yönlendirirken kime, neyi, ne kadar vereceğini ayarlaması gerekiyor. Yani insan öncelikle kimi seveceğini, kimden nefret edeceğini; kimi ne kadar seveceğini, kimden ne kadar nefret edeceğini bilmek durumundadır.

⁵⁷⁶ Nahl, 16/23.

⁵⁷⁷ Fersahoğlu & Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 127.

⁵⁷⁸ Maide, 5/55.

⁵⁷⁹ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, I,645.

⁵⁸⁰ Konyalı, *Büyük Kur'an Tefsiri*, III, 1253.

⁵⁸¹ Sabuni, *Safvetü't-Tefasir*, II, 110.

Kur'ân, insan duygularını eğitirken o duyguların iyi yönlendirilmesini ister. “İnsan ne kadar iyi duygularla mücehhez olursa olsun onları amacına yönelik olarak kullanamıyorsa bir mânâ ifade etmez. Düşmanlarını seven, sevdiklerine söven bir insan normal değildir.”⁵⁸² Ayetlerde müminin duygularının yönlendirilmesiyle alakalı şöyle buyrulmaktadır:

-“*Muhammed Allah'ın elçisidir. Onun beraberinde bulunanlar, inkârcılara karşı sert, birbirlerine karşı merhametlidirler.*”⁵⁸³

Kur'ân'a göre dostlarını şaşırınlar yollarını da şaşırırlar. Allah'ı ve O'na inanan müminleri bırakarak şeytanı dost edinenler için şöyle buyrulmaktadır:

-“*O bir topluluğu doğru yola iletti. Bir topluluğa da dalalet hak oldu. Çünkü onlar şeytanları Allah'tan başka dostlar edindiler. Ve kendilerinin doğru yolda olduklarını sanıyorlar.*”⁵⁸⁴ Dolayısıyla insan için tek yol Allah'ı dost edinmektir. Çünkü bundan başka aydınlığa çıkmanın bir yolu yoktur. Şu da bir gerçektir:

-“*Allah, iman edenlerin dostudur; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin ise dostları azgın putlardır. Onları aydınlıktan karanlıklara sürüklerler.*”⁵⁸⁵

Yukarıdaki âyette, Allah'la dostluk kuranların üstün geleceği haber verilmektedir. “*Bilesiniz ki Allah'ın dostlarına korku yoktur.*”⁵⁸⁶ Bu âyette de Allah ile dostluk duygusunu kuranlar için korku duygusunun olmadığı ifade edilmektedir.

Kur'ân ayetlerine baktığımızda dostluk ve sevgi duygusunun hangi tarafa ve kimlere yönlendirilmesi gerektiğini bize haber vermekle birlikte ne tarafa ve kime yönlendirilemeyeceğini de bildirmektedir. Hud sûresinde şöyle buyrulmaktadır: “*Zulmedenlere meyletmeyin, sonra size ateş dokunur (Cehennemde yanarsınız). Sizin Allah'tan başka dostlarınız yoktur. Sonra (O'ndan da) yardım göremezsiniz.*”⁵⁸⁷ “Yani zalimlere velev azıcık olsun bir meyille meyletmek ve onlara iltifat etmek caiz

⁵⁸² Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 564.

⁵⁸³ Fetih, 48/29.

⁵⁸⁴ A'raf, 7/30.

⁵⁸⁵ Bakara, 2/257.

⁵⁸⁶ Yunus, 10/62.

⁵⁸⁷ Hud, 11/113.

olmadığı ve eğer azıcık bir meyille meyledilirse o meyil cehennem ateşine sebep olacağı ve o meyilden hasıl olacak azaptan Allah'tan gayrı kurtaracak bir dost bulunmayacaktır.”⁵⁸⁸ O zaman duygularımızı doğru tarafa yönlendirmeliyiz.

Kur'an'da dostluk ve sevginin Allah'tan sonra Rasûlullah'a ve ailesine yönlendirildiğini görüyoruz. Bununla ilgili olarak şöyle buyrulmaktadır: “*Peygamber, mü'minlere kendi canlarından daha yakındır. Eşleri de onların analarıdır...*”⁵⁸⁹ Hadiste de Peygamberimiz: “*Hayatım elinde olan Allah'a yemin ederim ki ben bir kimseye kendimden, servetinden ve çocuğundan daha sevgili olmadığım sürece o, gerçek manada inanmış olamaz.*”⁵⁹⁰ buyurmaktadır.

Kur'an'da ve sünnette peygamber sevgisinin bu kadar vurgulanmasının birçok sebep ve dayanağı vardır. Onu Allah sevmiştir, bu sebeple kendisine "habibullah" (Allah'ın sevgilisi) denilmiştir.⁵⁹¹ Böyle bir insana duygularımızı yönlendirmemiz gerekir.

Kur'an ve sünnete göre bir mü'min; Allah'tan ve peygamberden sonra mü'min kardeşini sevmeli, ona dost olmalı ve bütün olumlu duygularını ona yönlendirmelidir. Sevgi ve dostluk duygusunun Allah ve peygamberden sonra müminlere yönlendirildiğini gösteren aşağıdaki ayette Allah şöyle buyurmaktadır:

*-“Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar da birbirlerinin velîleri (dostları)'dir. Onlar iyiliği emreder, kötülükten alıkoşlar; namazı dosdoğru kılarlar, zekâtı verirler; Allah ve Rasûlüne itaat ederler. İşte onlara Allah rahmet edecektir. Şüphesiz, Allah azizdir; hikmet sahibidir.”*⁵⁹²

Duyguların yönlendirilmesi ile ilgili olarak insanın eğitiminde yer verilmelidir. Kişi, sevmesi gerekiyorsa kimi, neyi, ne kadar sevecek; nefret etmesi gerekecekse kimden, neden ve ne kadar nefret edeceği hususunda bilinçlendirilmelidir. İnsanlar; bunu anlamalı ve bu bilinç doğrultusunda çevresiyle irtibatlı olmalıdır. Böyle bir eğitimden geçmeyen insanlar bir duygu sapması yaşayabilirler. Çünkü insan sevmeyi öğrendiği gibi, nefret etmeyi de öğrenmelidir.

⁵⁸⁸ Konyalı, *Büyük Kur'an Tefsiri*, V-VI, 2441.

⁵⁸⁹ Ahzab, 33/6.

⁵⁹⁰ Müslim, İman, 69-70.

⁵⁹¹ Karaman, vd, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, IV, 368.

⁵⁹² Tevbe, 9/71.

Acımayı bildiği gibi buğzetmeyi de bilmelidir. Kişi Allah için sevmeli, Allah için nefret etmelidir. Çünkü bütün duygular Allah'ın sevgisinden, merhametinden, korkusundan ve ona dayanmasından beslenir.

3.1.4. Duyguların Dengelenmesi

Duyguların dengelenmesi, “onların her tür aşırıktan uzak bir itidal haliyle, duygular arasındaki ilişkileri ve aynı zamanda duygularla akıl arasındaki ilişkileri ifade eder.”⁵⁹³ Rasûlullah: “*Sevdiğinizi aşırı sevmeyiniz, kötilediğiniz kimseleri fazla kötülemeyiniz...*”⁵⁹⁴ buyururken insanın duygularındaki denge durumuna işaret etmiştir.

İnsanların hayatlarını inşa ederken en karmaşık ve problemlili boyutu duyguların dengelenmesidir ki ilahi metnin muhatabı olan Hz. Peygamber’i (s.a.v.) insanların inşasında en çok zorlayan ilahi mesajın kendisinin; “*Öyleyse, artık emredildiğin yönde, yanında yer alanlarla birlikte, doğru yolu tutun ve sizden hiçbiriniz gurura kapılıp da çizgiyi aşmayın...*”⁵⁹⁵ İlahi mesajda dikkat çeken husus; istikamet ve denge üzere bir hayat tarzının istenmesidir.

Bir başka ayette: “*Ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol, onların hevalarına uyma*”⁵⁹⁶ diyerek başkalarının duygularına, isteklerine, arzularına uyulmaması bunların istikamet üzere dengelenmesi istenmektedir ki Hz. Peygamber’i (s.a.v.) en çok düşündürülen husustur. “Bu emrin dehşetini ve etkisini ta derinden hissetmişti. Hatta O’nun, bu emre işaret ederek şöyle dediği rivayet edilmiştir.” “Beni, Hud Suresi ihtiyarlattı.”⁵⁹⁷ buyurmuştur. Hz. Peygamber’e (s.a.v.) peygamberlik hayatı boyunca, uygulanması bundan daha ağır ayet inmemiştir.⁵⁹⁸

Kur’ân’da inzâr ve tebşir, va’d ve vaîd gibi insan duygusunu etkileyen hususlar vardır. Bunlar bazen açık, bazen kapalı bir şekilde ifade edilirler. “Genel

⁵⁹³ Fersahoğlu, *Kur’an’da Zihin Eğitimi*, 566.

⁵⁹⁴ Tirmizi, Sünen, Birr, Sıla. B. 60 (Hadis no:1997)

⁵⁹⁵ Hud, 11/112.

⁵⁹⁶ Şura, 42/15.

⁵⁹⁷ Tirmizi, Tefsir, 56,57.

⁵⁹⁸ Tan Zeki, “*Yoksullukla Mücadele Bağlamında Başkalarını Yaşatmak İçin Yaşamakta Duygusal Zekanın Rolü Üzerine Bir Deneme*” 18.

olarak her tehdidin arkasından bir müjde veya her müjdenin arkasından bir tehdidin geldiği görülür.”⁵⁹⁹ Bu ise bir dengenin olduğunu gösterir. M. Kutup, duyguların dengelenmesi hususunda şunları ifade etmektedir: “Sağlıklı ruh yapısına sahip bulunan kimselerde bir duygunun diğerini ortadan kaldırması veya yenmesi söz konusu olmaz. Sosyal hedefler ekonomik hedeflerden, fikrî hedefler psikolojik hedeflerden ve manevî hayat ruhî hayattan ayrılmaz.”⁶⁰⁰ Sevinç, emel, istek, korku, endişe, esirgeme, beğenme, hayranlık ve kutsama gibi içgüdülerimizi harekete geçiren vicdanî unsurlardan biri veya birkaç tanesi ağırlık kazanır da denge bozulursa "kötülük kaynağı, helak sebebi" olabilir.⁶⁰¹

Korku ile ümit ayetlerine baktığımızda Allah'a karşı iyi bir kul olmanın vasfı; bu iki duygunun dengesini kurmaktır. “Korku halinde kulun Allah'tan ümidini kesmemesi, ümit halinde de Allah'ın gazabından emin olmaması gerektiği,” Kur'ân'ın âyetlerinde hassasiyetle bir denge sağlanmıştır. Ayetlere baktığımızda yalnız korkuyu veya yalnız ümidi konu alan bir ayete rastlamak mümkün değildir. Ayetlerde:

-“*Kullarıma haber ver ki ben, gerçekten benim bağışlayan, merhamet eden olduğumu, azabımın can yakıcı bir azap olduğun Ğafur-Rahim'im, bununla beraber azabım da çok elem verici bir azaptır.*”⁶⁰²

-“*Korkarak ve ümit ederek Rablerine dua ederler.*”⁶⁰³ şeklinde ümid ile korkuyu dengeleyen bir ifade söz konusudur. Bu durum Kur'ân'ın diğer ayetlerinde de görülmektedir. Örneğin; İyi ile kötü, müminle kâfir, cennetle cehennem art arda gelmektedir. Böylece insan, tek yönlü bir duygunun etkisinde kalmamış olur.

Denge sadece haz ile elem, ümitle korku arasında düşünülmemelidir. “Sevgi ile nefret, vakarla zillet ve benzerleri arasında da bu denge kuralı geçerlidir. Sevgi ile nefret arasında bir denge kuramayan insan kutsal kabul ettiği değerleri düşmanlarına karşı savunamaz. Veya sadece nefret yüklenerek herkesi düşman ilân etmek gibi bir çıkmaza düşebilir. Kendi kişiliğine saygı duyan insan dengeyi sağlamadığı takdirde

⁵⁹⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Diyanet Yayınları, Ankara, 1989, I, 14.

⁶⁰⁰ Muhammed Kutup, *İslâm Düşüncesinde Sanat*, çev: Akit Nuri, İstanbul, 1979. 151.

⁶⁰¹ Buti, *Kur'ân Eğitiminin Eşsiz Metodu*, 81.

⁶⁰² Hicr, 15/49, 50.

⁶⁰³ Secde, 32/16.

nefsini putlaştırabilir”⁶⁰⁴ Aşağıdaki ayet bu tarz insanları işaret etmektedir: "*Hevasını ilahı edineni gördün mü? Allah onu bir ilim üzerine saptırdı.*"⁶⁰⁵ Yani ilim üzerinde olduğu halde, duygularına uyan kişinin duygularının, bilgisine egemen olduğunu anlıyoruz.

İnsanlarda bulunan kötü duyguların terbiye edilmesi ve dengelenmesi hususunda ayrı bir yeri olanlardan biri de Muhammed Gazzalidir. O kötü duyguların öldürücü bir zehir olduğunu, insan beynini öldüren bir zillet ve rezalet olduğunu, bunların manevi hastalık olup tedavi edilmesi gerektiğini, “çünkü maddi hastalıklar dünya hayatımızı manevi hastalıklar da ebedi hayatımızı mahveder.” diyerek cimrilığın tedavi edilmesi gereken bir duygu olduğunu bir örnekle şöyle anlatır: “Basralı zengin bir cimriyi komşusu yemeğe davet eder ve misafirine yumurtalı, etli bir çorba pişirir. Cimri alabildiğine yer, o derece yer ki midesinden rahatsızlanarak kıvranmaya başlar. Nerede ise ölecek hale gelir. Doktor çağırırlar. Doktor gelir, muayene eder ve mideni temizlemek lazım, der. Adam: “Ne diyorsun? Yumurtalı, etli yemeği mi istifra edeceğim, ölürüm de bunu yapmam.” der.⁶⁰⁶

Oysa Mü'minler cimrilik yapmaz. Bu hususta ayet-i kerimede şöyle belirtilmektedir: “*Ve onlar harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler, ikisinin arasında orta bir yol tutarlar.*”⁶⁰⁷ Çünkü israf, haramlara harcamak; cimrilik ise farz olanı vermemektir.⁶⁰⁸ Kâmil manada mü'min olan, bu iki duygusu arasında bir denge kurandır.

Namazda okunan Fatiha süresinde dikkat çekilen hususlardan biri de insanların “istikamet”, “denge” üzere olmalarıdır. Dikkat çekilen bir husus da geçmiş toplulukların travma geçirmelerinin ve din adına insanlara sıkıntı yaşatmalarının temel sebebi duyguları ya ihmal etme, yok sayma veya dengede tutmama, tutamamadır. Burada dikkate sunulan, duyguları ihmal eden “zihniyetin” yanlışlığıdır.⁶⁰⁹

⁶⁰⁴ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 568.

⁶⁰⁵ Casiye, 45/23.

⁶⁰⁶ Gazzali, *İhyau'Ulumiddin*, III, 256.

⁶⁰⁷ Furkan, 25/67.

⁶⁰⁸ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, III, 295.

⁶⁰⁹ Tirmizi, Tefsir, 2; Açıklama için bkz. İslamoğlu Mustafa, *Yahudileşme Temayülü*, Düşün Yayıncılık, İstanbul. 2004, 302.

İnce ve nazik bir insan Kur'ân eğitiminden geçen bir insandır. “O; kaş yaparken göz çıkarmaz, iltifat edeyim derken hakaret etmez, el öpeyim derken ısırılmaz. O, balarısına benzer; başkalarını incittiği zaman önce kendisi ölür. Ehl-i dildir. Onun gönlü sevgi diyarıdır. Bütün yaratıkları mutlak sevgilinin hatıraları olarak kabul eder. Onun bu meziyetleri vekârını gölgelemez. O, kendi iç ve dış dünyasındaki değerlere karşı son derece hassastır. Onlara dil uzatılmasına müsaade etmez.”⁶¹⁰ Sahip olduğu duygular arasında denge kurmayı bilir ve ona göre hayatına yön verir.

3.1.4.1. Akıl-Duygu Dengesi

Akıl ve duygu dengesi dinimiz açısından çok önemli bir husustur. Hakikat yoluna çıkabilmemiz için gereken şeylerden biride, duygularımızın ve akıl yürütme melekelerimizi denge prensibine uygun hareket ettirmemizdir. Çünkü karar mekanizmasının belki de en önemli olan unsurları duygu ve akıl yönetimidir. Akıl ve duygu birbirini tamamlayan ve denge prensibine göre yönlendirilmeleri gereken melekelerdir.

Günlük hayatımızda fikir, tefekkür, nazar, istidlal, kıyas, mantık, zekâ ve zihin gibi değişik kavramlarla karşılaşırız. Bu kavramlar bizim akıl ve düşünce yönümüzü ifade eder. “Bir de duygu, heyecan, cezbe, vecd, vicdan, sevgi, aşk, nefret gibi kavramlarla karşılaşırız ki bunlar da his ve duygu yönümüzü ifade eder. Davranışlarımız bu iki yönümüzün yani zihinsel yönümüzle duygusal yönümüzün mahsulüdür.” Bunlar ne kadar güçlü ve dengeli ise davranışlarımızda o oranda tutarlı ve mükemmel olacaktır. “Sadece hisseden, duyan fakat düşünmeyen veya sadece düşünen fakat hissi ve duygusu olmayan veya çok az olan insan tiplerinin normal insanlarla ilgileri azdır.”⁶¹¹ “Şer’î yolun sadece akla veya sadece hisse hitap etmediğini, hem akla hem hislere yöneldiğini, kafayı okşadığı gibi kalbi de okşadığını biliriz.”⁶¹²

⁶¹⁰ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 570.

⁶¹¹ Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, 177.

⁶¹² Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, 180.

İnsan fitratını esas alan Kur'ân-ı Kerîm; “iman konusunda sadece akli esas almamış, aynı zamanda vicdanî duygulara da müracaat etmiştir.”⁶¹³ “Şüphesiz herhangi bir faaliyette yahut ıslah ameliyesinde bulunmak için hem akla hem vicdana ihtiyaç vardır. Çünkü birisi (akıl) plan, program yapar ve taslak hazırlar. İkincisi (vicdan) ise kişiyi uygulama ve tatbiki sevk eder. Biri diğèrinin yapacağı görevi yapmaz. Her ikisinin de görevlerini yapabilmeleri için birbirlerine karışmayacak şekilde aralarının ayırıp düzene koyulması gereklidir.”⁶¹⁴ Kur'ân'ın gayesi, “insanoğluna sadece zihnî kavramlara dayanan mücerred bir fikir ve inanç aşılacak olmayıp, onun vicdana da seslendiğini belirtmektedir.” “Kur'ân; anlaşılması, kavranılması, muarızlarına karşı koyabilmesi ve hükmedebilmesi için akla dayanmakta, insanın içinde yaşayabilmesi için de vicdana yönelmektedir.”⁶¹⁵

Kur'ân'da “*Ey peygamber, biz seni şahid, müjdecî, uyarıcı ve O'nun izniyle, Allah'a bir davetçi ve aydınlatan bir kandil olarak gönderdik.*”⁶¹⁶ Burada, Rasûlullah; “bir şahid, bir müjdecî, bir uyarıcı, bir davetçi ve ışık saçan bir lamba olarak gönderilmiştir.” “Kulun, Allah'ın buyruklarına uyup uymadıklarına tanıklık edecek, doğru yolda olanları Allah'ın kendilerine vereceği ödüllerle müjdeleyecek, hak yoldan ayrılanları Allah'ın azabıyla korkutacak, Allah'ın izniyle insanları Allah'a çağırarak ve ışık saçan bir lamba gibi onlara bilgi vererek aydınlatacağı söz konusudur.”⁶¹⁷ Görüldüğü gibi burada bir akıl ile duygu dengesi mevcuttur.

Duygular Allah'ın insanlara verdiği ve şükür isteyen nimetlerdir. Bu nimetlerden daha önemli bir nimet vardır ki o da o nimetlerin akılla sınanmasıdır. Yani akıl, duyguya hakim olmalıdır. Akıl duygunun önünde gidebilirse, onu yönetebilir. Duygunun peşinden giden akıl ise duygu tarafından yönlendirilir. Çünkü duygunun arkasından giden akıl, ona hakim olamaz, yönlendiremez, kendi kontrolüne alamaz. Bu açıdan duygu ve akıl dengesini sağlamak gerekir.

Müslüman dengeli davranandır. Denge ise ifrat ve tefritlerden uzak yaşamak ölçüsündedir. Kur'ân dengeli davranmayı sırat-ı müstakîm olarak ifade eder ve

⁶¹³ Bkz. Kutup, *Kur'ân Araştırmaları*, I, 103, 104.

⁶¹⁴ El-Buti, *Kur'an'a Göre Kur'an Eğitiminin Eşsiz Metodu*, 79.

⁶¹⁵ Atay, *İman Esasları*, Atay Yayınları, Ankara, tsz., 104.

⁶¹⁶ Ahzab, 33/45, 46.

⁶¹⁷ Fersahoğlu & Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 140.

ortaya koyar. Budan dolayı bir mesele olduğunda hemen bir karara varma yerine o olay üzerinde kafa yorarsak, başkalarıyla istişare edersek, bunlardan sonra bir karar verirsek, ondan sonra inşallah akıl ile duygu dengesini kurabiliriz.

Netice olarak insanları eğitmek, terbiye etmek üzere gönderilen peygamberde şunu görüyoruz: Onlar, insanları eğitirken onların akıl ve duygularını birlikte bir denge içinde eğitmiş ve tebliğ görevini yaparken de insanların hem akıllarına hem duygularına yönelmişlerdir. Günümüzde de aynı şeylerin geçerli olduğunu söyleyebiliriz. O halde insanları eğitmek için onların hem akıllarını hem duygularını dikkate almak gerekir. Budan dolayı akıl ile duygu dengesi için iyilik duygusunu da işlevsel hale getirmek gerekir.

3.1.4.2. Duygu-Duygu Dengesi

Duygu ile duygu dengesi, farklı duyguların birbirleriyle olan dengesini ifade eder. Sağlıklı bir psikolojiye sâhip kişide, bir duygunun diğerini ortadan kaldırması veya ona baskın gelmesi, duygular arasındaki dengeyi bozması söz konusudur. Dolayısıyla farklı duyguların birbiriyle de dengelenmesi gerekir. Kur'ân ayetlerine baktığımızda ayetler, sadece korku duygusundan ya da sadece ümit duygusundan bahsetmiyor. “Korkutma olan yerde ümîd, uyarının hemen arkasından mutlaka bir müjde vardır. Duygu dünyamız üzerinde etkili olan bu kavramlar dengeli bir şekilde kullanılmıştır. Cennet ehlinden bahseden âyetlerin hemen akabinde cehennem ehlinin tasviri (ya da tersi) bu hikmete binâendir. Duygular arasındaki bu dengenin sağlanmaması normal olmayan davranışların ortaya çıkmasına sebep olabilir.”⁶¹⁸

Ayetlerde inzâr, tebşir, va'd ve vaîd gibi kavramlar, bazen açık bazen kapalı bir şekilde karşımıza çıkabilir. Genellikle de arka arkaya gelirler. “Bir tehdidin arkasından bir müjdeyi, bir müjdenin arkasından bir tehdidi her zaman görmek mümkündür.”⁶¹⁹ Burada duygular arasında bir denge olduğunu görüyoruz. Aksi halde insanoğlunun ruh dünyası altüst olabilir. Çünkü bunlar bizim duygu dünyamızı etkileyen kavramlardır. Muhammed Kutup, duygu dengesine işaretlerle, sağlıklı bir ruh

⁶¹⁸ Fersahoğlu& Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 142.

⁶¹⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara Üniv. Yayınları, Ankara, 1998, I, 14.

yapısına sahip olanlardan olması gerekenler hakkında şunları söylemektedir: “Sağlıklı ruh yapısına sahip olan kimselerde bir duygunun diğerini ortadan kaldırması veya yenmesi söz konusu olamaz.”⁶²⁰

Said Ramazan el-Bûtî; “sevinç, emel, istek-korku, endişe, esirgeme ile beğenme, hayranlık, kutsama gibi içgüdülerimizi harekete geçiren vicdanî unsurlardan biri veya birkaçının ağırlık kazanması, dolayısıyla dengenin bozulması halinde bunların bir kötülük kaynağı, helak sebebi”⁶²¹ olabileceğini söylemektedir.

Kur’ân'da cennetlikleri ve cehennemliklerin amellerinden de bahsedilmesini Said Ramazan şu hikmete bağlamaktadır: “Mü'minlerin sıfatlarını düşünüp, onları kendi durumunla karşılaştırdığında kendini bu seviyeden aşağıda görürsün. Çünkü söylediğimiz gibi onlar, en büyük sıfatlarla ve en yüce salih amellerle bezenmişlerdir. Böylece onlardan biri olma ümidin gitgide azalmaya başlar. Cehennemliklerin özelliklerini düşünüp onların halini kendi halinle karşılaştırdığında da kendini onlardan üstün görürsün. Zira onlar, en kötü amellere batmışlardır. Bundan dolayı onlardan biri olmamayı ümit edersin. Artık kendi ölçülerinde bu iki grup arasında orta bir hal üzere kalırsın. Haz duygusu seni kamçılar, sana destek olur; elem duygusu ise korkutur. Çalışıp gayret ederek kâfirlerin durumundan üstün olmaya, mü'minlerin haline ulaşmaya bakarsın.”⁶²²

Duyguların dengelenmesiyle ilgili âyet-i kerîmede Allah şöyle buyurmaktadır: “...Korkarak ve ümit ederek Rablerine duâ ederler...”⁶²³ “Onun huzurunda durmakla, derin bir ürperti ile, korku ve ümit karışımı bir beklenti ile Rabb'lerine yönelerek anlamlı bir uğraşı içindedirler. Hem Allah'ın azabından korkarlar hem de rahmetini umarlar. Kızgınlığından korkar, hoşnutluğunu ümit ederler. Ona karşı gelmekten çekinirler, O'nun buyruklarına uymayı arzu ederler. Kur'an'ın ifade tarzı, vicdanlarda yer eden bu titrek ve içiçe duyguları bir tek fırça darbesi ile adeta elle tutulacak şekilde somutlaştırarak çiziyor.”⁶²⁴ Anlaşıldığı gibi burada korku ile ümit duygusunun dengesine şahit olmaktayız. Onun için, Allah'a

⁶²⁰ Kutup, *İnsan Düşüncesinde Sanat*, 151.

⁶²¹ El-Buti, *Kur'an Eğitiminin Eşsiz Metodu*, 82.

⁶²² El-Buti, *Kur'an Eğitiminin Eşsiz Metodu*, 85-86.

⁶²³ Secde,32/16.

⁶²⁴ Kutub, *Fi Zilali'l-Kur'an*, VIII, 259.

gönülden inanmış bir Müslüman, Allah'ın rahmeti karşısında ümitli; azabı karşısında da korku dengesiyle hayatını idame ettirmelidir.

Farklı iki duygunun dengelenmesi gerektiğini ile ilgili bu ayet-i kerimede Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: “*Şüphesiz biz seni Hak (Kur'ân) ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik...*”⁶²⁵ başka bir ayette ise “*Elini boynuna asıp bağlama, Onu büsbütün de açma.*”⁶²⁶ “Elin boynuna asılması” cimrilikten, “eli büsbütün açmak” ise savurganlıktan kinayedir. Ayet hem cimrilik hem de israfı yasaklar. Bu ikisinin ortası olan cömertliği ise emreder.⁶²⁷ Eğer bu duygular arasında bir denge kurulmaz ise “*Yoksa kınanmış ve pişmiş bir şekilde oturur kalırsın*”⁶²⁸ Yani yoksa cimrilikten dolayı kınanır, saçıp savurduğundan dolayı ise pişman olursun.⁶²⁹ Dolayısıyla İslam dini denge dini olduğundan her türlü ifrat ve tefritten (hatta hayır işlerinden bile) aşırı gitmekten men eder.

3.1.4.3. Bir Duygunun Kendi İçinde Dengelenmesi

Bir duygunun kendi içinde dengelenmesi, onun her türlü aşırılıktan (ifrat-tefrit) uzak olmasıdır.⁶³⁰ Örneğin sevgi duygusunu ele aldığımızda bu duyguda denge kurmak gerekir. İnsanları sevelim derken peygamber yerine koyarsak, peygamberleri sevelim derken ilahlaştırırsak, sevgi duygusunu aşırı ve dengeyi kurmadan tek taraflı kullanmak demektir. Yani kimi ne için, ne kadar sevmemiz gerektiği hususunda denge kurup, bilmemiz gerekir. Hz. Peygamber(s.a.v.) ümmetine aşırılıktan kaçınmaları tavsiye ederek şöyle der: “*Aşırı gidenler hep helak oldu, mahvoldular.*”⁶³¹ Hadiste bu duyguyu yanlış kullanmayı yasakladığını göstermektedir. Çünkü neticesi helak olmaktır.

⁶²⁵ Bakara, 2/119.

⁶²⁶ İsra, 17/29.

⁶²⁷ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, II, 641.

⁶²⁸ İsra, 17/29.

⁶²⁹ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, II, 641.

⁶³⁰ Fersahoğlu& Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 143.

⁶³¹ Bkz. Darımi, Mukaddime, 19; Müslim, İlim 7; Ebu Davut, Sünnet, 5; Müsned, 1/386; Açıklama için ayrıca, Bkz. MünaviZeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacülarifin b. Ali, *Feyzü'l-kadir şerhü'l-camü's-sagirminehadisi'l-beşiri'n-nezir*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006, VI, 459.

Bediuzzaman Sait Nursi'nin: "Fıtrat-ı beşeriyede cemale karşı bir muhabbet, kemale karşı perestiş etmek ve ihsana karşı sevmek vardır."⁶³² dediği gibi sevmek, insanın yaradılışında vardır. Ancak sevgi duygusu, insana verilen binlerce histen bir tanesidir. İnsan, her organı yerinde kullandığında, ondan verimli şekilde faydalandığında ve duygularını en güzel şekilde yerli yerinde kullandığında huzura ve saadete kavuşabilir. Buna göre insanda var olan sevgi duygusunun da yerinde kullanılması gerekir.

Şüphesiz sevgide ve nefrette aşırıya kaçmak iyi bir şey değildir. Ayette: "*Allah, haddi aşanları sevmez.*"⁶³³ buyrulmaktadır. Duyguların itidal üzerindeki hali dengeli olma durumudur. Böyle olduğu zaman kişiler isabetli kararlar verip dengeli davranabilirler.

İslâm terbiye sisteminde sevdiklerimizi "kehubbillah" değil, "lihubbillah" sevmek meşru kılınmıştır. İslâm'a göre "sevginin ölçüsünü kaçırmamak da bir başka esastır. Bu itibarla eğitime tabî tutulacak kimselere kimi, neyi, ne kadar ve ne için seveceklerini öğretmek gerekmektedir." Nitekim Rasûlullah: "*Sevdiğinizi aşırı sevmeyiniz; kötilediğiniz kimseleri fazla kötileyemezsiniz.*"⁶³⁴ buyurmuştur. "Çünkü öyle olur ki ileri derecede sevdiğiniz bir kimseyi putlaştırabileceğiniz gibi zamanla ondan nefret de edebilirsiniz. Keza aşırı derecede nefret ettiğiniz bir kimseyi zamanla sevebilirsiniz."⁶³⁵ Ayeti kerimede de: "*Umulur ki Allah, sizinle onlardan düşman olduğunuz kimseler arasında bir sevgi meydana getirir.*"⁶³⁶ buyrulmaktadır.

Aşırı duygular sahiplerine de zarar verir. "Aşırı duygular onların devamlı gergin yaşamalarına sebep olabileceği gibi, başkalarına karşı haksız davranmalarına da sebep olabilir. Bir kişi veya kavme aşırı derecede kin ve nefret besleyen insanlar, onların haklarına tecâvüz edebilirler." Bu sebepten olsa gerektir ki Allah, inananları şöyle uyarmaktadır: "*Ey inananlar, Allah için adaletle şahitlik edenler olun. Bir topluluğa karşı duyduğunuz kin, sizi adaletten saptırmasın. Âdil davranın, takvaya*

⁶³² Nursi, *Lem'alar*, 57.

⁶³³ Bakara, 2/190.

⁶³⁴ Tirmizî, Sünen, Birr, Sıla, 8.60 (Hadis no: 1997), Denge konusunda fazla bilgi için, bkz. Bayraklı, Bayraktar, *İslâm'da Eğitim*, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 1983, 154-159.

⁶³⁵ Fersahoğlu & Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 144.

⁶³⁶ Mümtehine, 60/7.

yakışan budur.”⁶³⁷ “İçindeki nefret duygusunu uç noktalara vardıran insan her an adaletten uzaklaşabilir.”⁶³⁸

Bediuzzaman Sait Nursi'nin: “İnsan, kâinatın en câmi' bir meyvesi olduğu için kâinatı istila edecek bir muhabbet o meyvenin çekirdeği olan kalbine derc edilmiştir. İşte şöyle nihayetsiz bir muhabbete lââyık olacak, nihayetsiz bir kemal sahibi olabilir.”⁶³⁹ söylediği gibi “Allah her bir eserini sevmekle birlikte bu sevgi ve merhametin odak noktası, en mükemmel eser olan insandır. Çünkü bütün ilâhî isimlerin aynası, tecelligâhı odur. Aynı zamanda, duyguların denge hali itidal halidir. İtidal ise istek ve tutkulara aşırıya gitmeme, ölçülü davranma halidir.”⁶⁴⁰ “Ancak bu denge halindeyken insanlar sağlıklı kararlar verebilir, sağlıklı davranabilirler.”⁶⁴¹ Dolayısıyla Allah tarafından insana verilmiş olan bu sevgi duygusunu dengeli kullanmak gerekir. Yani Allah'ı da seveceğiz peygamberi ve mü'minleri de sevmeliyiz. Ancak kimi, ne için seveceğiz ve ne kadar sevmemiz gerektiğini bilmemiz gerekir.

3.2. DİN DUYGUSUNUN KAYNAĞI VE GELİŞTİRİLMESİ

“Din duygusu, din kültürüne bağlı olarak sadece insanda meydana gelen duygu sentezlerinden biridir.”⁶⁴² “Bu duygu fitrîdir, doğuştan gelir. İnsanın herhangi bir etki ve tesir karşısında duygulanması veya duyarlık göstermesi fitri bir eğilim ve kabiliyet olduğu gibi dini duygu da insanın dini konular karşısında etkilenmesi ve duygulanması da fitridir.”⁶⁴³ İnsan, inanmaya meyilli yaratılmıştır. İnsan, varedildiğinden bu zamana kadar her an ve her mekânda yüce bir yaratılana inanma ihtiyacı duymuştur. Bu ihtiyaç, din duygusunun fitrattan geldiğini ortaya koymaktadır.

⁶³⁷ Maide, 5/8.

⁶³⁸ Fersahoğlu& Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 144.

⁶³⁹ Nursi, *Sözler*, 358.

⁶⁴⁰ Alaylıoğlu, Ruşen - A.Ferhan Oğuzkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, İnkılap ve Aka "ılım"md. 1976, 132.

⁶⁴¹ Fersahoğlu, Yaşar, *Duygu Eğitimi*, Marifet Yayınları, İstanbul, Haziran, 1998, 129-130.

⁶⁴² Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, I, 114.

⁶⁴³ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, 96.

Din duygusunun kaynağının insanın fitratında olduğu ile ilgili Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: "Hanif olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata yönel. Allah'ın yaratmasında hiçbir tebdil olmaz"⁶⁴⁴ "Fıtrattan murat, yaradılıştır."⁶⁴⁵ "Bu bağlamda, insanın doğru ile yanlış, gerçek ile sahte (düzmece) arasında ayırım yapabilmesine ve böylece Allah'ın varlığını ve birliğini kavrayabilmesine imkân veren, doğuştan edindiği sezgisel yeteneği ifade eder."⁶⁴⁶ Peygamberimiz bir hadisinde: "*Her çocuk, İslâm fıtrata üzerine dünyaya gelir. Bundan sonra anne ve babası Yahudi ise onu Yahudi, Hristiyan ise Hristiyan yapar.*"⁶⁴⁷ buyurarak bu hususu açıklamıştır.

Dinle ilgilenmek insan için bir gelişme basamağıdır ve kendiliğindedir. "İnsan bir çocuk da olsa nereden geldiğini, kime ait olduğunu düşünmekte ve bunu bir soru olarak kabul edip sorusuna cevap aramaktadır." "Bunu bilmek, onun için dayanılmaz ve vazgeçilmez bir duygudur."⁶⁴⁸ "Çok küçük yaşlardan itibaren kendisi, çevresi ve var olan her şeyin nereden geldiği, niçin var olduğu tarzında sorular soran insan; bu soruların cevaplarını ve çözümünü ise dinde bulmaktadır."⁶⁴⁹

Dinin şahsiyet üzerindeki etkisi, dini şuurun oluşmasına bağlı olarak davranışlarda kendini ortaya koymaktadır. "Dini şuur, din duygusuna dayalı olarak insanın daha çok bilişsel gelişimine bağlıdır. Doğuştan insanda var olan Allah'a inanma fikri, insan zekâsının gelişmesiyle şuurlaşır."⁶⁵⁰ "Çocuğun eşyayı kavrama, hatırlama ve hayal etme yeteneği arttıkça soyut değerlere de ilgisi belirlemektedir."⁶⁵¹

Din öğrenme yoluyla gelişir. "Çocuğun, lisan ve öz bilinç gibi birçok şeyi dinden önce öğrenmesi lazımdır. Bunun yanı sıra fizyolojik ve psişik fonksiyonların olgunlaşması, dini duygunun gelişimini önemli derecede etkiler. Dini bilgilerin ilk

⁶⁴⁴ Rûm, 30/30.

⁶⁴⁵ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, III, 494.

⁶⁴⁶ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çevr: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, Eylül, 1999, II, 826.

⁶⁴⁷ Buhârî, Cenâiz, 79, 80, 93; Müslim, Kader, 22-25.

⁶⁴⁸ Beyza Bilgin, "Okul Öncesi Çağı Çocuğunda Din Duygusu" *Din Öğretimi Dergisi*, 8-9, 1986, 21-29

⁶⁴⁹ Fersahoğlu & Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 48-49.

⁶⁵⁰ İ. Turgut Ulusoy, *Din Psikolojisi*, Hisar Cilt ve Yayınevi, İstanbul, 1970, 21.

⁶⁵¹ Bilgin, "Okul Öncesi Çağı Çocuğunda Din Duygusu", 12.

dönemlerde gelişip çoğalması, söz ve hareketler biçiminde mekanik olarak kendini gösterir. Bilgiler, derinliğine bir nüfuz olmadan öğrenilir.”⁶⁵²

Yukarıda belirtilen ve hadisin ifade ettiği önemli bir tespit var. Bu da insanın dini gelişiminde, fitri eğilim, anne-baba ve diğer çevre özelliklerinin karşılıklı etkileşiminin de önemli bir etmen olmasıdır.

Netice olarak insan fıtraten Rabbini tanımak, ona ibadet etmek ve teslim olmak şuuruyla yaratılmıştır. Dolayısıyla her çocuk inanmaya ihtiyaç duyan ve ibadet etmeye meyilli olarak yaratılır. Üstelik kendisini muhafaza edecek ve kendisine yardım edecek sınırsız bir varlığa ihtiyaç duyar. Onun için sığınacağı sonsuz bir yaratıcı Allah’tır. Aile ve çevresinde bu duygularını eğitmeye yönelik ortam bulan çocuk, eğitilmiş sağlam bir imanla doğru yola erişecektir.

3.3. KUR’AN’DA NEFİS TEZKİYESİ

Nefis; ruh, görüş, kötü göz, bir şeyin cevheri, hamiyet, işkence, arzu, kendisinde iradi hareket, his, “Allah tarafından insana üflenen ruh-ı Rahmani,”⁶⁵³ kötü huylar ve eğilimler, bizi delalete götüren güç⁶⁵⁴ “özülen güzel fiiller ile beğenilmeyen kötü fiilleri ihtiyari olarak meydana getiren”⁶⁵⁵, bir şeyin zatı, kendisi, ruh gibi anlamlarda da kullanılabilen; “nefis” kelimesi, en meşhur anlamıyla “insandaki kötü sıfatların toplamı”na verilen addır.⁶⁵⁶

Tezkiye ise sözlükte, temizlemek ve arıtmak anlamına gelir. “Tasavvufta; nefsi ona bulaşan kir ve pastan temizleyerek nefsi emmare mertebesinden nefsi mutmainne mertebesine çıkarmak, ruhu manevi kirlere arındırmak demektir.”⁶⁵⁷

⁶⁵² Clark, "Çocukluk Dönemi Dini",180.

⁶⁵³ Bkz. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvufî Terimler ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara, 2014,363.

⁶⁵⁴ Bkz. Robert Fraber, *Kalp, Nefs ve Ruh*, Çvr, İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayınları, İstanbul,tsz., 70.

⁶⁵⁵ Bkz. Oktay, *Kınaltzade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai*, 138.

⁶⁵⁶ Eren, *Nefis Terbiyesi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2004, 15.

⁶⁵⁷ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 662.

Kur'an'da: “*Nefsini kirleten hüsrana uğrar, nefsinin arıtan da felah bulur.*”⁶⁵⁸ buyrulmaktadır.

Nefis tezkiyesi de isteklere gem vurma, nefsi ıslah etme yolunda gösterilen çabadır.⁶⁵⁹ Yani doğuştan sahip olduğumuz iyi ve kötü duygularımızı kendi irademizle olumlu bir şekilde eğitmemizdir.

Mutasavvıflar nefsi çeşitli istiarelerle anlatmışlardır; meselâ “bazen saldırgan köpeğe, kurnaz tilkiye, pisboğaz domuza, iğrenç fareye, korkunç yılan ve ejderhaya, bazen Firavun’a ve Nemrud’a, bazen puta, bazen zindana, bazen cehenneme, bazen hak hukuk bilmeyen hırsıza, bazen cadıya, bazen da insanı baştan çıkararak kadına benzetmişlerdir.”⁶⁶⁰ “Temel tasavvufî anlayışlardan biri olan melâmet hareketi her hususta nefsi kınamayı, onun ayıplarından bahsetmeyi, başkalarını haklı veya mâzur, nefsi kusurlu görmeyi, Allah için nefse hasım olmayı esas alır.”⁶⁶¹

Mutasavvıflar nefsi insanın putu olarak görüyorlar; “*Hevâsını (nefsânî arzurlarını) tanrı edinen kimseyi görmedin mi?*” ayetinde⁶⁶² bu husus ifade edilmiştir. Hakk’a ulaşmak için nefis putunu kırmak icap eder. “...*Nefsini boş heveslerden menetmiş ise kuşkusuz onun varacağı yer cennettir.*”⁶⁶³ ayetlerde buna işaret edilmiştir. “Nefis kendini beğenir, kendine tapar, kendine hayrandır, bencildir, şımarıktır, kibirlidir. Toprakta yaratılmış olduğundan zayıf, çamurdan olması sebebiyle cimri; balçıktan olduğu için şehvetli, pişmiş topraktan olduğu için de cahildir. Zaaf, cimrilik, şehvet ve cehalet onun esas özellikleridir.”⁶⁶⁴

Bu dünyada yaşayan insanlar, hayatlarının son nefesine kadar sürekli nefisle imtihan olduklarından, hiçbir zaman “Artık, nefisle mücadele bitti; kurtuldum!” diyemezler. Bunun için “nefis terbiyesine de küçükten başlamalı ve ömür boyunca nefsi teskin edici Kur’anî haplar asla ihmal edilmemelidir.”⁶⁶⁵

⁶⁵⁸ Şems 91/9-10.

⁶⁵⁹ Topaloğlu & Ayverdi, *Türkçe Sözlük*, 791.

⁶⁶⁰ Kuşeyrî, *Er-Risâle*, (nşr. Abdülhalim Mahmud), Kahire 1966, 269; Hücvîrî, Ebu'l-Hasan Ali b. *Keşfü'l-mahcûb*, Tahran, 1338 hş.,244-245; Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 135, 368; II, 20, 60, 81; III, 27, 207, 260, 261, 331.

⁶⁶¹ Muhammed bin Hüseyin Sülemî, *Usûlü'l-Melâmetiyye*, Kahire, 1985, 151, 165, 167.

⁶⁶² Câsiye 45/23.

⁶⁶³ Nâziât 79/40, 41.

⁶⁶⁴ EbûTâlib el-Mekkî, *Keşfü'l-kulûb*, Kahire, 1961, I, 176, 177, 194.

⁶⁶⁵ Eren, *Nefis Terbiyesi*, 91.

Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de: “*Nefsini arıtan elbette kurtulmuştur. Onu kötülöklere daldıran ise ziyan etmiştir.*” buyurmaktadır.⁶⁶⁶ Yani, ilim ve amelle nefsinı arıtan felaha ermiştir. Cehaletle ve itaatten çıkarak nefsinı nakıs bırakan ve kemalatinın ortaya çıkmasına engel olan ise ziyan etmiştir.⁶⁶⁷ Dolayısıyla “nefsin kötölüklerden arıtılması” yâni iman eden şirkten uzaklaşır, takva sahibi olan günahlardan temizlenir ve salih amel yapanlar da bu temizliğinin artırılması şeklinde ifade edilebilir.

Peygamberimiz söyle buyurmaktadır: “*Akıllı kişi, nefesine hakim olan ve ölüm sonrası için çalışandır. Aciz kişi de nefsinı duygularına tabi kılan ve Allah'tan dileklerde bulunup duran (bunu yeterli gören) dir.*”⁶⁶⁸

“Nefse hakimiyet” ve “ölüm sonrası için gayret” “şeklinde belirlenmiş olan akıllılık göstergeleri, büyük ölçüde kamil yani etkili bir iman ile alakalıdır. Nefse hakimiyet, akılı hayata egemen kılmak demektir.”⁶⁶⁹

Başka bir hadiste te peygamberimiz şöyle buyurmaktadır: “*Cehennem, nefse hoş gelen şeylerle kuşatılmış; cennet ise nefsin istemediği şeylerle çepeçevre sarılmıştır.*”⁶⁷⁰

Bu hadisi şerif, nefse karşı verilecek mücadelenin önemini ortaya koymaktadır. Cehennem nefse cazip gelen haramlarla çepeçevre sarılmıştır. Eğer nefsin istekleri yerine getirilirse varılacak mekân cehennemdir. Cennet, ebedi mutluluk yurduudur. Gerçek mutluluğu kazanmak için geçici zorluklara katlanmak gerekir. İşte nefisle mücadele bu noktada önem arz etmektedir. Dolayısıyla nefse hâkim olup bu mücadelede galip gelmek gerekir.

İnsan, kendisine hücum eden bir canavar gördüğünde, sığınacak bir yer arar. “Heva ve hevesiyle, günahlara sürekli meyliyle insana saldıran nefis canavarına karşı melce ve sığınak, Cenab-ı Hakk'ın engin rahmeti, sonsuz kudretidir.” “Allah'a firar

⁶⁶⁶ Şems, 91/9-10.

⁶⁶⁷ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, IV, 690.

⁶⁶⁸ Tirmizi, Kıyamet, 25. Ayrıca bkz. İbnMace, Zühd, 31.

⁶⁶⁹ Riyazü'sSalihin, I, 315.

⁶⁷⁰ Buhari, Rikak, 28; Müslim, Cennet, 1. Ayrıca bkz. Ebu Davud, Sünnet, 22; Tirmizi, Cennet, 21; Nesai, Eyman, 3.

edin”⁶⁷¹ “ayetinin hükmünce, insan nefsin taşkınlıklarından Allah’a kaçmalı, kendini O’nun rahmet kucağına bırakmalıdır.”⁶⁷²

Öte yandan -ne kadar kötü olursa olsun- nefsi, ıslah ve terbiye edip disiplin altına almak ve eğitilmiş nefisten âhiret amelleri için yararlanmak mümkündür. “Aslında temiz olmayan köpeğin eğitilmiş olduğu takdirde tuttuğu av temiz ve helâl olması gibi eğitilmiş ve disiplin altına alınmış nefis de öyledir.”⁶⁷³ “Tasavvufta nefis terbiyesi şiddetli mücâhede ve meşakkatli riyâzet hayatıyla gerçekleştirilir. Bunun için nefsin arzularına uymamak, ondan gelebilecek tehlikelere karşı dikkatli ve uyanık olmak gerektiği sık sık vurgulanır. Nefsin gazap ve şehvet niteliğinden kaynaklanan olumsuzlukları kökten kazımanın ne mümkün ne de doğru olduğunu söyleyen Gazzâlî onun aklın ve vahyin denetim ve gözetimi altında tutulması gerektiğini belirtir.”⁶⁷⁴

Nefis terbiyesi hususunda özellikle Allah’ın kemaline unvan olan şu ilahi isimleri zikrederek nefse hakimiyet sağlanabilir: Rab, Nur, Latif, Kahhar, Sabur, Metin ve Kavi, Kadir, Kuddüs, Adl, Hakim. “İşte daha bunlar gibi diğer ilahi isimlerden medet alarak insan, nefisini terbiye edebilir; onu en ileri kemal noktalarına sevk edebilir.”⁶⁷⁵

Nefsin mahiyetinde yer alan duyguların, arzuların hayra yönlendirilmesi; nefsin öldürülmesinden, yani büsbütün sesini kesmekten çok daha faydalıdır.⁶⁷⁶ O zaman nefis terbiyesi, nefsin hoşuna giden her şeyden uzak kalmakla olabilir. Bunu dünyayı sevmeysek, hiç öfkelenmeysek, hırs göstermeysek ancak olumlu netice alırız. Dolayısıyla nefsin bitmeyen bu arzu ve isteklerine sağlıklı bir yol tespit etmek ve nefsi hayırlı ve güzel şeylere yönlendirmek gerekir.

Allah (c.c.), Kur’an’da nefsi, “huzura ermiş”, “kötülüğe çağırın” ve “paylayan” olmak üzere üç vasıfla tanıtır. Bunlar sırasıyla nefis-i mutmaine, nefis-i

⁶⁷¹ Zariyat 51/50.

⁶⁷² Eren, *Nefis Terbiyesi*, 118-119.

⁶⁷³ Hücvîrî, *Keşfü'l-ma'cûb*, 315.

⁶⁷⁴ Özcan vd., *İslam Ansiklopedisi*, XXXII, 528.

⁶⁷⁵ Bkz. Eren, *Nefis Terbiyesi*, 120-122.

⁶⁷⁶ Bkz. Nursi, *Mektubat*, 33-34.

emmare ve nefis-i levvamedir.⁶⁷⁷ Birçok Sûfi yazar Kur'an'daki referanslara dayalı olarak nefsin gelişiminin yedi farklı düzeyinden söz ederler.⁶⁷⁸

3.3.1. Nefs-i Emmare

Nefsin terbiyeden geçmemiş ham halidir. “Böyle bir nefis, şiddetle ve ısrarla kötülüğü emreder, günahlara dalmak ister. Ulvi şeylerden gafil, süfli şeylere ise müştaktır.”⁶⁷⁹

Allah, ondan bahsederken kötülüğe çokça çağırdığından kötülük onun alışkanlığı ve yaşam biçimi olduğundan “emmare” demiş, “amire” dememiştir. Allah ona acır ve onu kötülüğünden arındırırsa o zaman sahibini iyiliklere çağırır ve yönlendirir. Bu ise onun merhametinden değil, Allah'ın rahmetindedir. Kuşkusuz bu nefis, kendinden kötülüğe çağırıcıdır. Çünkü asıl olarak cahil ve zalim olarak yaratılmıştır. Adalet ve ilim, Rabbinin ilhamıyla ona sonradan gelen arızı şeylerdir. Allah ona doğru yolunu ilham etmezse cahillik ve zalimliği üzere kalabilir. Bu halinin gereği olan şeylere çağırabilir. Allah'ın mü'minlere fazlı ve rahmeti olmasaydı bir tek mü'min bile bu halden kurtulamazdı.⁶⁸⁰

Kur'an-ı Kerim'de “*Ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis şiddetle kötülüğü emreder. Ancak Rabbimin rahmet ettiği müstesna.*”⁶⁸¹ buyrulmaktadır. Yani Hz. Yusuf, böyle diyerek bununla muradının nefisini temize çıkarmak ve halini beğenmek olmayıp Allah'ın kendisine ihsan ettiği ismet (günahattan uzak kalmak) ve muvaffakiyeti ortaya koymak olduğuna tembihte bulundu. Çünkü nefis, cibilliyeti itibariyle şehvi şeylere meyillidir, onunla niyetlenir, onu içinden geçirir, onun kuvvelerini ve azalarını daima bunların peşinde kullanır. Ancak Rabbinin rahmetine mazhar kıldığı vakitte nefis kötülüğü emretmez. Ancak Allah'ın rahmetine mazhar kılıp da koruduğu nefisler, bu hükümden müstesnadır.⁶⁸²

⁶⁷⁷ İbn Kayyim El-Cevziyye, *Nefis Terbiyesi*, trc. Osman Arpaçukuru, Mehmet Ali Kara, AlimYücer, Polen Yayınları, İstanbul, Şubat 2015, 95.

⁶⁷⁸ Robert Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, çevr. İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayınları, İstanbul, tsz., 71.

⁶⁷⁹ Eren, *Nefis Terbiyesi*, 81.

⁶⁸⁰ El-Cevziyye, *Nefis Terbiyesi*, 98-99.

⁶⁸¹ Yusuf 12/53

⁶⁸² Bkz. Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, II, 420-421.

Kendimizi kontrol etmeyi ve zalim nefsin bu aşamasından kaçmayı öğrenmeliyiz. Negatif huylarımızı pozitif yöne dönüştürmeliyiz. Cimriliği cömertliğe, öfkeyi hoşgörüye ve korkuyu ümide dönüştürmeliyiz. Ayrıca mutlaka kalbimizi kötülüklerden arındırmalıyız.

Kalbimizi arındırmanın bir yolu dünyadan istiğna ve zikrullahtır. Bu kalbin nurlarını dışarıya çıkarır ve bizi nefsin işleyişinden haberdar eder. Kalp ayrıca şefkat ve hizmetle açılır.⁶⁸³ Şeyh Nurbahşi'n-Neccar şunları yazmaktadır:

“İlgiyi sürekli Allah’a (c.c) çevirmek Allah’ı (c.c) zikretmeye sevk eder, bu da kişinin bilincindeki diğer şeylerin idrakine varma uyanıklığını sağlayarak nefsin arzularının zamanla unutulmasına yol açar. İlgiyi sürekli Allah’a (c.c) çevirmek müridin nefsi sıfatlarının zamanla ilahi sıfatlara dönüşmesini sağlar.”⁶⁸⁴ Fadiman ve Frager de şunu söylemektedir:

Benlik, alt benlik ve ruh arasında sürekli bir mücadele verir. “Bu mücadele yaşam boyu sürecektir. Burada sorulması gereken soru kimin, kimi eğiteceğidir. Kim, kimin sahibi olacaktır? Eğer ruh sahip olursa o zaman siz bir mümin yani hakikate ulaşan bir kişi olursunuz. Eğer alt benlik ruhun sahibi haline gelirse siz hakikati inkâr eden kişi olursunuz.”⁶⁸⁵

3.3.2. Nefs-i Levvame

Sözlükte “kınayıcı nefis” anlamına gelen nefis-i levvame tasavvufta; “kalbin nuru ile bir parça nurlanmış, o nur ölçüsünde uyanıklık kazanmış”⁶⁸⁶, yaptığı hatalardan, işlediği günahlardan pişmanlık duyan nefis demektir.⁶⁸⁷

Bu nefis, kıyamet günü dünyada iken yaptığı kötülüklerden ve elindeki imkan ve fırsatları en iyi şekilde değerlendirmedeğinden dolayı pişmanlık duyar. “Levvame sıfatını alan nefis; yaptığı kötü işlerin farkındadır, gafletten bir nebze sıyrılmıştır.

⁶⁸³ Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, çvr. İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayınları, İstanbul, tsz., 83.

⁶⁸⁴ Nurbaksh, *J.The Psychology of Sufism*, “New York: Khaniqahi Nimatullahi Publications”1992, 50.

⁶⁸⁵ James Fadiman & Robert Frager, *Essential Sufism*, San Fransisko: Harper San Fransico, 1997, 21.

⁶⁸⁶ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 524.

⁶⁸⁷ Eren, *Nefs Terbiyesi*, 81.

Yeterince olgunlaşmadığı için kötülükleri işlemeye devam eder. Ancak bununla birlikte nefisini hesaba çeker ve yaptığı kötülüklerden tövbe eder.”⁶⁸⁸

“Bu mertebedeki nefis, hata ve günahlarını görerek bunlardan rahatsız olur, tövbe ve istiğfar ile kurtulmaya çalışır. Bu makamda acı ve yakıcı gözyaşı vardır. Kişi, kabz ve bast hallerini yaşar. Yani zaman zaman daralıp sıkılır, zaman zaman ise manen müferrah olur.”⁶⁸⁹

Ayet-i Kerime’de: “*Hayır, yemin ederim o nefis-i levvame’ye.*”⁶⁹⁰ buyrulmaktadır. Yani, nefis-i levvame’den murat, takvada ihmali bulunan kimseleri kusurlarından dolayı kıyamet gününde kınayan nefistir. Veya her ne kadar taate gayret içinde olsa bile daima kendini kınayan nefistir.⁶⁹¹ Ya da insanın kendi kusurlarının ve eksiklerinin farkında oluşunu ifade eder.⁶⁹²

Kınayan (pişman) nefis kalbin nuru ile aydınlanan nefistir. “Allah’ı (c.c) zikretme, kötülüğü emreden nefiste yerleşirse tıpkı karanlık bir evdeki lambaya benzer ve bu noktada nefis kınamaya başlar. Çünkü evin pislikler, köpekler, domuzlar, kaplanlar, panterler, eşekler, filler kısacası kusurlu olan her şeyle dolu olduğu dikkatini çeker. Bunları gözlemledikten sonra pisliği ve hayvanların vahşi mevcudiyetini evden uzaklaştırmak için çaba göstermeye başlar. Sonunda bu şeylere üstün gelip onları atana kadar bu çabalara zikrullah ve pişmanlık eşlik eder.”⁶⁹³

“Bu aşamanın hakimi hala dünyevi zeka (akl-ı meaş)’dır ve başbakanı hala egoizm ya da ben aşkıdır. Ancak sıfatları nefis-i emmarenin vasıflarından daha yumuşaktır. Bu vasıflar: manevi gurur, ikiyüzlülük, inanç katılığı, alkol ya da uyuşturuculara güvenme, baştan çıkarıcılık ve dünyevi hazlar peşinde koşmaya düşkünlüktür.”⁶⁹⁴ Doğrusu ise bunlardan uzak durup nefisine hakim olmaktır.

⁶⁸⁸ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 524.

⁶⁸⁹ Eren, *Nefis Terbiyesi*, 81.

⁶⁹⁰ Kıyame 75/2.

⁶⁹¹ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, IV, 561.

⁶⁹² Esed, *Kur’an Mesajı*, III, 1211.

⁶⁹³ J. Nurbaksh, *The Psychology of Sufism*, 55-56.

⁶⁹⁴ Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 87.

3.3.3. Nefs-i Mülhime

İlham edilmiş nefse,⁶⁹⁵ iyiyi kötüden ayıran iradeye, nefis-i mülhime denir.⁶⁹⁶ Bu nefis, iyi bir terbiyeyle kötülük ve günah yerine iyilik ve sevabı ilham edici bir seviyeye gelebilir.⁶⁹⁷

Nefsin ulaştığı bu mertebede artık nefis, sevabını ve günahını Allah'ın yardımı ile bilmektedir; bu sebeple, Allah'tan gayrı her şeyden uzaklaşır. Ruhlar âlemine yönelen bu nefis, aşk hali içindedir. İlmi sever, cömerttir, kanaatkâr ve mütevazidir. Sabır ve tahammül gücü artmıştır. Müsamahakârdır, zahmete ve işkenceye katlanır. Kâinatın sırrına hayran kalır, halkı terk edip Hakk'a yaklaşır. Sözü güzel ve hikmetli olur.⁶⁹⁸

Kur'an-ı Kerim'de “*Andolsun nefse ve onu biçimlendirene, sonra da ona kötülük ve takva kabiliyetini verene ki, nefisini arıtan elbette kurtulmuştur. Onu kötülüklerle daldıran ise ziyan etmiştir.*”⁶⁹⁹ buyurulmaktadır.

Yukarıdaki ayette Cenab-ı Hak, nefsin kemale ermesini marat etti, bunun için insanları Allah'ın varlığına, zâtının zorunlu oluşuna ve sıfatlarının kemâline delalet eden durumlara yemin etti. Bunları bilmek nazârî (teorik) kuvvetin derecelerinin en ilerisidir. Cehaletle ve itaatten çıkarak nefisini nakıs bırakan ve kemalâtının ortaya çıkmasına engel olan ise, ziyan etti.⁷⁰⁰

3.3.4. Nefs-i Mutmainne

“İtminana kavuşmuş, sükûnete ermiş nefistir. Böyle bir nefis, Allah'a muhabbetle huzur hali yaşar; dalgaları yatışmış deniz misali şehveti ile gadabı sükûnet halindedir. Bu makama gelen birinin ahlakı istikrar bulur, şahsiyeti

⁶⁹⁵ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 524.

⁶⁹⁶ Cebecioğlu, *Tasavvufî Terimler ve Deyimleri Sözlüğü*, 366.

⁶⁹⁷ Eren, *Nefis Terbiyesi*, 82.

⁶⁹⁸ Cebecioğlu, *Tasavvufî Terimler ve Deyimleri Sözlüğü*, 366.

⁶⁹⁹ Şems 91/7-10.

⁷⁰⁰ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te'vil*, IV, 690.

oturur.”⁷⁰¹ “Nefis-i mutmainenin özellikleri arasında Allah’a (c.c) güvenmek, iyi ameller, manevi zevk, ibadet, şükür ve rıza bulunur.”⁷⁰²

Bu nefis, “kötü sıfatlardan sıyrılmış, güzel ahlak ile ahlaklanmıştır.” “Bu nefis, ibadetlere devam ile kudsiyye alemine yönelmiştir.” Fecr suresinin son ayetlerinde bildirilen ve “Cennetime gir.” hitabına mazhar olan nefis budur. Bu vafsa sahip nefsi, bazı kaynaklar şu şekilde tarif ederler: “Nefis, ilahi emirler altında sakin ve şehvetlere karşı çıkararak ıstıraptan kurtulursa mutmainne olur.”⁷⁰³

Bu makamda nefsin üzüntüleri, “Ya eyyetühe’n-nefsü’l-mutmainneh.” hitabı ile son bulmuş, kalp her şeyden emin olmuştur. “Allah’a doğru giden bu nefis sahibinin kalbi, tam ve gerçek bir inanışa sahiptir.” İslam’ın emirlerinden zerre kadar ayrılmaz. “Hz. Peygamber’in ahlakını güzel bir şekilde yaşar ve bundan zevk alır. Allah’ın izniyle birtakım keşif ve ilhamlara sahiptir.”⁷⁰⁴

Nefis Allah’uTeala’ya dayanıp zikriyle sükunet bulduğunda ona dönüp ve onunla görüşmeyi arzuladığında yakınlığına aşına olduğunda mutmainne olur. Ve o nefse ölüm anında şöyle denir:⁷⁰⁵ “Ey nefis-i mutmaine (itminana eren) nefis!”, “*Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön!*”⁷⁰⁶ Nefsin itminanı Allah’ı anmakla olur. Çünkü nefis sebep ve netice silsilesi içinde vacibu’lvücut olan Allah’a yükselir, O’nun marifetinde ilerler ve başkasından müstağni hale gelir. Veya onun hiçbir şüphe duymayacak şekilde gerçeği bulması demektir.⁷⁰⁷

⁷⁰¹ Eren, *Nefis Terbiyesi*, 82.

⁷⁰² Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 93.

⁷⁰³ Bkz. El-Cevziyye, *Nefis Terbiyesi*, 365.

⁷⁰⁴ Bkz. Cebecioglu, *Tasavvufi Terimler ve Deyimleri Sözlüğü*, 366.

⁷⁰⁵ El-Cevziyye, İbnKayyim, İmam Gazali, İbn Recep el-Hanbeli, *Nefsimi Nasıl Dizginleyebilirim?*, trc. Muhlis Turan, Polen Yayınları, İstanbul, 2007, 68.

⁷⁰⁶ Fecr 89/27, 28.

⁷⁰⁷ Beydavi, *Envarut-Tenzil ve Esrarüt-Te’vil*, IV, 678.

3.3.5. Nefs-i Radiyye

Sözlükte “razı olan, hoşnut kalan nefis” anlamına gelen nefis-i radiyye, tasavvufta, her yönüyle Hakk’a yönelen, Allah’tan gafil olmama şuuruna eren ve O’ndan razı olan nefis demektir.⁷⁰⁸

Böyle bir nefis sahibi, “Allah’tan gelen her şey güzeldir.” Hükmünce bela ve müsibetleri de güzel görür, gülererek karşılar.⁷⁰⁹ Hiçbir şeyden şikayet etmez. İyilikler onun şahsiyetidir, hakka’l-yakîn mertebesine ulaşmıştır.⁷¹⁰

Nefs-i radiyye, Allah için ibadet, zikir ve tâat ile meşgul olarak dünyaya gönül vermeyen, hayvâni nefsin arzu ve isteklerini terkeden, Allah’ın sevgi ve rızası dışında bütün arzu ve isteklerini bırakan kamil kimsenin ruhudur. Allah Teâlâ bu mertebeye erişenlere, “*Ey huzura eren nefis! Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön!*”⁷¹¹ diye hitap edecektir.⁷¹²

3.3.6. Nefs-i Merdiyye

Sözlükte “hoşnut olunan nefis” anlamına gelen nefis-i merdiyye, tasavvufta, bütün benliği ile Hakk’a teslim olan, Allah’ın kendisinden razı olduğu nefis demektir.⁷¹³

Bu vasfa kavuşan nefis; beşeri istekleri terk etmiş, güzel huylu olmuştur. Kusurları affeden, güzel düşünen, şefkatli, eli açık, insanları sırf Allah için seven, hassas, ince düşünceli, nefis muhasebesini en iyi şekilde yapan biridir ve herkeste bulunmayan güzel meziyetlere sahiptir. Bu nefis Allah tarafından bazı gayb sırlarına vâkıf olur.⁷¹⁴

Böyle nefisler için Allah kıyamet günü şöyle buyuracaktır: “*Ey huzura eren nefis! Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! Kullarımın arasına*

⁷⁰⁸ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 524.

⁷⁰⁹ Eren, *Nefis Terbiyesi*, 82.

⁷¹⁰ Bkz. Cebecioğlu, *Tasavvufi Terimler ve Deyimleri Sözlüğü*, 366.

⁷¹¹ Fecri 89/27, 28.

⁷¹² Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 525.

⁷¹³ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 524.

⁷¹⁴ Cebecioğlu, *Tasavvufi Terimler ve Deyimleri Sözlüğü*, 365.

dâhil ol ve cennetime gir.”⁷¹⁵ Şüphesiz, Allah’ın kulundan razı olması, en büyük bir mazhariyettir ve mertebelerin en yücesidir.⁷¹⁶

3.3.7. Nefs-i Kâmile

Sözlükte “olgun nefis” anlamına gelen nefis-i kâmile, tasavvufta, bütün olgunluk özelliklerini elde etmiş, irşat durumuna geçmiş nefis demektir. Buna nefis-i kudsiyye, nefis-i sâfiyye ve nefis-i zekiyye de denilir.⁷¹⁷

Bu dereceye ulaşan çok az kişi, benliği tamamen aşmıştır. Artık geride hiçbir ego ya da benlik kalmamıştır; yalnızca Allah’a (c.c) kavuşma vardır. Bu aşama “ölmeden önce ölmek” olarak adlandırılır.⁷¹⁸

Kur’an-ı Kerim’de “Şüphesiz nefisini arıtan, kurtulmuştur.”⁷¹⁹ İfadesiyle, nefsin bu mertebesine işaret eder. Bu ayetle ilgili Elmalı: “Günahlardan temizleyip takva ile terbiye etmek ve geliştirmek suretiyle feyizlendiren kimseler; başka bir mana ile Allah’ın böyle temizlediği, ilham almış temiz nefis, gerçek kurtuluşu buldu ve “Kullarımın arasına dâhil ol ve Cennetime gir.”⁷²⁰ hitabına nail olarak kurtulup muradına erdi.”⁷²¹ der.

Neticede nefsi deli dolu akan bir nehre benzetebiliriz. Böyle bir nehir, bu taşkın haliyle çevresine zarar verir; fakat önüne bir baraj yapılmasıyla hem zararlarına engel olunur, hem de çevrenin aydınlatılması ve sulanması gerçekleştirilir. İşte terbiye olmamış bir nefis zarar verirken, terbiyeden geçen bir nefis, insanı yüksek makamlara çıkarabilmektedir. Böyle birisi diğer insanlara mürşit olur; onları manevi susuzluktan kurtarır, karanlıklardan aydınlığa çıkarır.⁷²²

⁷¹⁵ Fecr 89/27-30.

⁷¹⁶ Eren, *Nefis Terbiyesi*, 82.

⁷¹⁷ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 524.

⁷¹⁸ Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 100.

⁷¹⁹ Şems 91/9.

⁷²⁰ Fecr 89/29-30.

⁷²¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, IX, 264.

⁷²² Eren, *Nefis Terbiyesi*, 83.

SONUÇ

Eğitimin önemli bir yönü de duygu eğitimidir. İnsan başkalarıyla birlikte yaşamak zorunda olan ve eğitimin objesi bir varlıktır. Başkalarıyla birlikte yaşamak; yardımlaşmak, paylaşmak, kaynaşmak demektir. Bu da sevmeyi, güveni, anlayışı, hoşgörüyü ve fedakârlığı gerekli kılar. Ancak insanların birbirleriyle yardımlaşmaları, yaklaşmaları, kaynaşmaları; sevgi, iyimserlik, hoşgörü, adalet, güven gibi olumlu duyguların eğitimiyle mümkün olur.

Duygularının da eğitime ihtiyacı vardır. Tıpkı insan davranışlarının ve kabiliyetlerinin eğitime ihtiyacı olduğu gibi. Çünkü insana verilmiş olan duygular, kişinin eylemlerini harekete geçiren ve yönlendiren bir iç kuvvettir. Dolayısıyla üzülmezsek, sevinmezsek, heyecanlanmazsak cansız bir varlıktan farkımız olmaz.

İnsanlar bir arada mutlu bir şekilde yaşamak istiyorsa dini, milli, ahlaki gibi birçok duyguya ihtiyaçları vardır. Bu itibarla başkalarının duygularından etkilenme; başkalarının dertleriyle dertlenme gibi sosyal duyarlılığa sahip olunmalı, insanlara karşı şefkat ve merhamet duyguları beslenmelidir.

Duygularımız bizi harekete geçiren ve karar vermeye teşvik eden bir iç kuvvettir. Onun için duygularımızı da eğitime tabi tutmalı ve doğru bir şekilde yönlendirmeliyiz. Aynı şekilde sayısız duygumuzu yerli yerinde kullanmak, onları aklın kontrolünde geçirmek gerekir. Çünkü akıldan mahrum olmuş duygular, insanı çok büyük uçurumlara götürebilir.

Hata ve kusurun kaynağı İnsanın nefsidir. Çünkü insanın bütün eksik, kusurlu ve hatalı duyguları nefiste toplanmıştır. Ayet-i Kerime’de: “*Sana gelen her iyilik Allah’tandır. Sana gelen her kötülük ise kendindedir.*”⁷²³ Yani insana gelen her türlü belanın kaynağı, kişinin nefsinden kaynaklanıyor. Dolayısıyla, insanın hata ve kusurların kendisinden kaynaklandığını bilmesi gerekir. İnsanoğlu kendi eksik ve kusurlarını fark edip gördükçe, bu eksiklerini ve kusurlarını gidermekle uğraşır. Bu da insanın kendi duygularını eğitmesini ve bu duyguları olumlu tarafa yönlendirmesini sağlayacaktır.

⁷²³ Nisa, 4/79.

İnsanın bencilik, öfke, haset, gurur, cimrilik gibi duyguları vardır. Karmaşık bir duygu dünyasında çıkabilmesi için İnsanın eğitilmesine ihtiyaç vardır. Ancak insan fitratı gereği nefisini sevdiğinden ötürü bu duyguların kusurlarını müdafaa eder. Oysa Ayet-i Kerime’de: “*Öyleyse nefislerinizi temize çıkarmayın.*”⁷²⁴ buyurmaktadır.

İslâm eğitim anlayışında duygularımızın inanç, ibadet ve sosyal hayatımızla da ilgisi vardır. Onun için, duygularımız, bizi etki altına alarak sonsuz bir mecraya sürükleyebilir. Ancak onları akıl, irade ve iman süzgecinden geçirdiğimiz zaman meşru hale getirebiliriz.

Allah sevgisi, hak duygusu ya da merhamet hissi kişide birden ortaya çıkmaz. Bu duygular bir birikimin neticesidir. Aynı zamanda bu duygular kalıtım, kültür ve eğitimle yakından ilgilidir. Dolayısıyla “duygu eğitimi” sonucunda ortaya çıkacak insan modeli “İnsan-ı kamil”dir. İnsan-ı kamil de yalnız kalbin işlenmesinden meydana gelmez. Sahip olduğumuz değişik duygularımızın amaçları istikametinde olumlu yönde eğitilmeleri de gereklidir.

Eğitim sisteminde duygu eğitime yer verilmesi bir ihtiyaçtır. Oysa okullarda bilgi ve beceri aktarımı şeklinde bir sistem vardır. Halbuki bilgi tek başına insanı mutlu etmeye yetmiyor. Bilginin yanında insanların duygu eğitimine de ihtiyaçları vardır. Çünkü insan duyguları ile vardır. Bilgi hayatımızı kolaylaştırır. Ancak bizi iyiye ve kötüye yönlendiren ise duygularımızdır. Onun için Anaokulundan başlanarak “Duygu Eğitimi” dersi konulabilir. Dolayısıyla duygular eğitilip terbiye edilmediği sürece şiddetin kontrol altına alınması zordur.

İnsanı insan yapan en önemli unsurlardan biri duygular olduğundan, İnsan olumsuz duyguların yarattığı etkiden uzaklaşarak olumlu duygulara yönelerek, sayılarını artırmalıdır. Çünkü her bir duygu insanın kendisini anlayabilmesi için birer pusuladır. Duygularının pusulasını en doğru şekilde yönlendirenler, hayat kendisi için daha huzurlu hale gelecektir. Dolayısıyla kişi duyguların farkına vararak onların içerdiği mesajlarını anlayarak, olumsuz yönlerini olumlu yöne çevirerek, daha mutlu bir hayat düzeyine ulaşılabilir.

⁷²⁴ Necm, 53/32.

Bu anlamda duyguların başıboş olmadığını, aklımızı devreye koyarak duygularımızın kontrol edilmesi ve yönlendirilmesi gerektiğini bilmemiz gerekir. Ancak insanlar bu kontrol etme mekanizmasından mahrum bir halde olduğundan duygularını aklın süzgecinden geçirmediği gibi aklının ve iradesinin önüne geçiriyor. Oysa içimizde binlerce düşünce olduğu gibi bir o kadar da duygu mevcuttur. Her birini ayetler ışığında ayrı ayrı aklın süzgecinden geçirmeye ve bu duygularımızı doğru bir şekilde eğitime tabi tutmaya ihtiyaç vardır.

Netice olarak duygularımızın eğitimi için sağlıklı benlik duygularını tanıyarak yaratılış amacına uygun olarak duygularımızı yönlendirmeliyiz. Bu çalışmamızın da okuyanlara faydalı olmasını temenni ediyoruz.



BİBLİYOGRAFYA

- Abduh**, Muhammed, Muhammed Reşit Rıza, Menar Tefsiri, *Tefsiru'l Kur'ani'l-Hakim*, Ekin Yayınları, İst., Temmuz 2011.
- Abdulkaki**, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1945.
- Abdurraûf**, el-Münâvî, *Feyzü'l-Kadir*, Mısır, 1938.
- Adasal**, Rasim, *Medikal Psikoloji*, İstanbul, 1977.
- Ahmed**, ibn Hanbel, *Müsned*, 2. Bsk., Çağrı Yayınları, İst., 1992.
- Alaylıoğlu**, Ruşen & A.Ferhan Oğuzkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, İnkılap ve Aka "ılım" md., 1976.
- Alfred**, Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, Çev: Şelale Başar, Dergah Yayınları, İst. 1985.
- Algül**, Hüseyin, *Alemlere Rahmet, Hz. Muhammed (a.s.m)*, Diyanet Vakfı Yayınları.
- Altıntaş**, Hayrani, *Psikoloji Sözlüğü Üzerine Deneme*, Ank.Ü.İ.F.D., Ankara. Ün. Basımevi, Ankara, 1989.
- Armaner**, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970.
- Arnod**, Thomas Walker. *İntişar-ı İslam*, (trc. Hasan Gündüzer), 2.Bas., Akçağ Yayınları, Ankara, 1982.
- A'ta**, Abdülkadir Ahmed, *Hazâ Helalün Ve Hazâ Haramün*, Beyrut-Lübnan, Darü'l-Kütübi'l-İlmî, 1985.
- Atay**, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Atay Yayınları, Ankara, 1998 .
- Ateş**, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst., 1990. *-İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, 2005.
- Ay**, Mehmet Emin, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, Ank. 1987.
- Aydın**, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İst. 2001.
- Başaran**, İ. Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, (Modern Eğitimin Psikolojik Temelleri) Ankara, 1978.

- Bayraklı**, Bayraktar, *İslâmda Eğitim*, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 1983.
- El-Behiy**, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'ani Kavramlar*, trc. Ali Turgut, Yöneliş Yayınları, İstanbul, Ocak 1995.
- Ebu'l-Beka**, Eyyub ibn Musa el-Hüseyni el-Kefevi, *Külliyat Mu'cemun fi'l-Mustalahat ve'l-Furuki'l-Luğavi*, (tahk: Adnan Derviş- Muhammed Mısri) 2. Bsk, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1993.
- Beydavi**, el-Kadi Nasiruddin b. Said Abdullah bin Ömer bin Muhammed, *Muhtasar*, Envarut-tenzil ve Esrarüt-te'vil, trc, Şadi Eren, Selsebil yayınları, İst., 2011.
- Bilgin**, Beyza, "Okul Öncesi Çağı Çocuğunda Din Duygusu", *Din Öğretimi Dergisi*, -Mualla, Selçuk, *Din Öğretimi*, Akid Yayıncılık, Ankara, 1991.
- Binbaşoğlu**, Cavit, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara, 1195.
- Bozdağ**, Muhammed, *Ruhsal Zeka*, Yakamoz Kitap, İst, Haziran, 2011.
- *Sevgi Zekası*, Yakamoz Kitap, İst , Kasım, 2011.
- Bridge**, Berna, *Duyguların Eğitimi*, Beyaz Yayınları, İst, Eylül, 2008.
- Buti**, Said Ramazan, *Kur'ân Eğitiminin Eşsiz Metodu*, çev: Şükrü Özen, İstanbul, 1987.
- Carrel**, Alexis, *Basarının Sırları*, Hayat Yayınları, İstanbul, 1949.
- Cebecioglu**, Ethem, *Tasavvufi Terimler ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara, 2014.
- Cerrahoğlu**, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara Üniv. Yayınları, Ankara, 1998.
- *Tefsir Usulü*, Diyanet Yayınları, Ankara, 1989.
- El-Cevziyye**, İbn Kayyim, *Nefis Terbiyesi*, Trc, Osman Arpaçukuru, Mehmet Ali -İmam Gazali, İbn Recep el-Hanbeli, *Nefsimi Nasıl Dizginleyebilirim?*, Trc. Muhlis Turan, Polen Yayınları, İst, 2007.

- Clark, W.H.**, "Çocukluk Dönemi Dini", çev: Neda Armaner, A.Ü.İ.F. Dergisi, Ankara, 1981.
- Cürcâni**, Şerif Ali ibn Muhammed, *Kitabü't-Ta'rifat*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, tsz.
-Ali b. Muhammed es- Seyyid eş-Şerif, *et-Ta'riiâl*, thk. tsz
- Çamdibi**, H. Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, Çamlıca Yayınları, İst. 1983.
- Çanga**, Mahmud (Mütercim), *Kuran-ı Kerim Lügatı*, Timaş Yayınları, İst. 1989.
- Çiçek**, Halil, Edvâuna'lâ Sureti Mülk ve Yeliha Ba'du Cevânibi'd-Du'fi'l-İnsanî fi Erbei' Ay Min Sureti'l-Ankebut, İstanbul, 1994.
- Devellioğlu**, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Yayınevi, Ankara, 1982.
- Doğan**, Mehmed, *Temel Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, İst., 1994
- El-Ebyârî**, İbrahim, b. İsmail, el-Mevsûatü'l-Kur'âniyye, *Dâru'l-Kütübü'l-Arabî*, Beyrut, 1405.
- Eren**, Şadi, Kalp Ülkesi, Nesil Yayınları, İstanbul., 2005.
-*Nefis Terbiyesi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2004.
- Esed**, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, çev: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, Eylül 1999.
- Fadiman**, J. & Frager, R. Essential Sufism (San Fransisko: Harper San Fransisco, 1997.
- Fersahoğlu**, Yaşar, Demir Mehmed Akif, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, Çamlıca Yayınları, İst, 2012.
-*Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1998.
-*Duygu Eğitimi*, Marifet Yayınları, İstanbul, Haziran, 1998.
- Firuzabadi**, Mecdüddin Muhammed İbn Ya'kub, *el-Kamusü'l-Muhit*, (tahk: Muhammed Naim el-Irksusi), Müessetü'r-Risale, Beyrut, 1993.

- Fragar**, Robert, *Kalp, Nefs ve Ruh*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayınları,
- Gazzâlî**, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Munkız'u-mine'd-Dalâl*, Beyrut, 1999.
- Kimyâ-i Saadet, *el-Münkizii mâne'd-Dalal*, Beyrut. 1931.
- Kalplerin Keşfi*, trc.Ömer Dönmez, Hisar Yayınevi, İst ,2011.
- İhyau Uulumid-Din*, trc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınları, İstanbul,
- Goleman**, Daniel, *Duygusla Zeka*, Varlık Yayınları, İst. 2011.
- Gülçür**, Musa Kazım, Kur'ân'da Akil -1, Yeni Ümit Dergisi, 1995.
- Güneş**, Abdulbaki, *Kur'ân'da Kalb Kavramının Semantik Analizi*, Ahenk Yayınları, İstanbul, 2003.
- Ğelayini**, Mustafa, *Camiü'd-Durusi'l-Arabi*, Beyrut, tsz.
- Havva**, Said, *İslam'da Nefs Tezkiyesi*, trc. Bekir Ali Bilgiç, Yenda Yayın-Dağıtım, İstanbul, Mart 1997.
- el Mustahlis fi Tezkiyeti'l-Enfus*, Daru's-Selam, 1988.
- Hökelekli**, Hayati, Kur'an'da Kalp Kavramı, Yeni Ümit Dergisi, 2013, sy. 99.
- Hücvîrî**, Ebu'l-Hasan Ali b., *Keşfü'l-mahcûb*, Tahran, 1338.
- Izutsu**, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (trc. Süleyman Ateş), Kevser Yayınları, Ankara, tsz.
- İbn Cevzi**, el-Bağdadi Cemalüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman, *Telbisü İblis*, Müessetü Kutubi'l-Sekafiyye, Beyrut-Lübnan, 1992.
- İbn Faris**, Ebu'l-Hüseyin Zekeriyya, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luĝe*, (thk: Abdüsselam Muhammed Harun), Darü'l-Ceyl, Beyrut, 1991.
- İbn Hacer**, el-Askalani, *Fethu'l-bari bi-şerhi Sahihi'i-Buhari*(Sa'd), (Taha Abdurrauf Sa'd ve dğr.), Kahire 1398/1978.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, Muhtasar (Kur'an-ı Kerim Tefsiri) Bekir Karlığa,
Çağrı Yayınları, İstanbul, 1990.

İbn Manzur, Ebü'l-Fadl Cemaleddin Muhammed, *Lisanü'l-Arab*, Daru İhyai
Türasi'l-Arab, Beyrut-Lübnan, 1992.

-Ebu'l-Fadl Cemaluddin, *Lisanu'l-Arab*, Daru's-Sadr, Beyrut, 1410/1990.

İbrahim, Enis, ve Ark., el-Mu'cemu'l-vasit, Kahire, 1972.

İbrahim, Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ank.1996.

El-İsfehani, Ebu'l-Kasım Huseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Rağib, *Müfredat*

Fi Garibi'l-Kur'an (Tahk: Muhammed Seyyid Geylani), Daru'l-Ma'rife,
Beyrut, tsz.,

-*'Kitabu'z-Zeri'a İla Mekarimi'i-Şeri'a'*, tahkik: Ebu'l-Yezid el-Acemî,
Kahire, 1987.

-Râğib. *el-Müfredât*, Çıra Yayınları, İst.2010.

-*el-Müfredât*, 620.

-*ez-Zeri'a ila Mekarimi'ş-Şeri'a* (Erdemli Yol), çev. Muharrem Tan, İz
Yayıncılık, İst., 2009.

İslam Ansiklopedisi, Diyanet Yayınları, Ank. 2003.

İslamoğlu, Mustafa, *Yahudileşme Temayülü*, Düşün Yayıncılık, İst. 2004.

İzgi, Mine, *Duygusal ve Sosyal Zeka Gelişimi Önemli*, Sur Dergisi, Türdav Yayın,
Mayıs 2011, 422.

Kalyoncu, Hamdi, *Mutluluk için Duygu Eğitim*, Yediveren Yayınları, İst, 2012.

Karagöz, İsmail, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet Yayınları, Ank. 2010.

Karahisari, Ahteri Mustafa b. Şemsuddin, *Ahteri Kebir* (Baskıya hazırlayanlar: İ.
İlhami Ulaş, Abdulkadir Dedeoğlu), Meral Yayınevi, İst., tsz.

- Karaman**, Hayrettin, Mustafa Çağrırcı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş,
Diyanet Tefsiri, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, Diyanet Yayınları,
- Konyalı**, Mehmed Vehbi, *Büyük Kur'an Tefsiri (Hülasat'ül Beyan Fi Tefsir'il
Kur'an)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.
- Koptagel**, Günsel, *Tıpsal Psikoloji*, Güneş Kitapevi Yayınları, Ankara, 1991.
- Kurtubi**, Ebi Abdullah Muhammed Bin Ahmet Bin Ebi Bekir, *el-Cami li Ahkamil
Kur'an*, Lübnan, Müaessesetu'r-Risale, 2006.
- Kuşeyrî**, İmam Ebu'l - Kasım Abdul Kerim, *er-Risâle* (nşr. Abdülhalîm Mahmûd),
Kahire, 1966.
- Kutub**, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur'an*, çevr. Salih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu,
Lütfullah Bender, Dünya Yayıncılık, İstanbul, Ağustos 1990.
- Kutup**, Muhammed, *Kur'ân Araştırmaları*, çev; Akif Nuri, İstanbul, 1981.
-*İslâm Düşüncesinde Sanat*, çev: Akit Nuri, İstanbul , 1979.
-İslam Terbiye Metodu ve Ahlak Sistemi, (çev: Ali Özek),Hisar Yayınları,
İstanbul. 1975
- Mevdûdî**, Ebu'l Alâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev: Muhammed Han Kâyânî ve ark.,
İstanbul 1991.
- Mevlana**, Muhammed Celalüddin Rumi, *FihîMaFih*, Tehran, Şirketi Sihami Naşirini
Kutubi, İran, tsz.
- Meydan Larousse**, Sabah Yayınevi, İstanbul. 1992.
- Montaigne**, *Denemeler*, 7. Bsk., (trc: Sebahattin Eyyüboğlu) Cem Yayınevi,
İstanbul, 1977.
- Morgan**, Clifford T., *Psikolojiye Giriş*, Eğitim Kitapevi Yayınları, 2009.
- Muhasibi**, Ebu Abdillâh el-Haris ibnEsed, *er-Riaye, Li-Hukukillahi*, Beyrut-Lübnan,
Daru'l-Kutubi'l-İlmi, tsz.

- *Âdâbü'n-nüfûs* (nşr. AbdülkâdirAhmed Atâ), Beyrut 1408/1987.

Münavi, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacülarifin b. Ali, *Feyzü'l-kadir şerhü'l-camii's-sagir min ehadisi'l-beşiri'n-nezir*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.

Müslim, Sahih-i Müslim Muhtasarı, Polen Yayıncılık, İsanbult., 2008.

Necati, M. Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, Fecr Yayınları, Ank, Kasım 1998.

Nurbaksh, J., *The Psychology of Sufism*, New York: Khaniqahi Nimatullahi Publications, 1992.

Nursi, Said, *Mesnevi-i Nuriye*, (Ar). Envar Neşriyat, İstanbul, 1994.

-*İşaratu'l- İ'caz*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1994.

-*Lem'alar*, Envar Neşriyat, İstanbul, 2006.

-*Sözler*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1991.

-*Mektubat*, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2007.

- *Hutbe-i Şamiye*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1990.

Oktay, Ayşe Sıdıka, *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Olgun, İbrahim; Dravşan, Cemşit, *Türkçe Farsça Sözlük*, İran, 1350.

Öcal, Mustafa Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar, TDV Yay Ankara, 1991.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut, İstanbul., 1993.

Öztürk, Yener, *Kur'an'da Kalb ve Mühürlenmesi*, Işık Yayınları, İstanbul. 2003.

Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968.

Razi, Fahrüddin Ebu Abdillâh Muhammed İbn Ömer, *Mefatihü'l-Ğayb* (et-Tefsirü'l-Kebir), Darü'l-Kütübi'l-İlmi, Tehran, tsz.

Sabuni, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefasir*, (trc. ve trc: Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz), Ensar Yayınları, Mayıs 2010.

- Safve**, Ahmet Zeki, Cemheratu Hutabi'l-Arab, Mısır, 1962.
- Selçuk**, Mualla, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, Ankara, 1990.
- Serrac**, Ebu Nasr es-Serrac, *el-Lüma*, (nşr. Abdülhalim Mahmud-Taha Abdülbaki Sürur), Kahire, 1960.
- Soysaldı**, Mehmet, (Tedavi Edilmesi Gereken Bir Hastalık:Cimrilik), Yeni Ümit, Nisan-Mayıs-Haziran 2007.
- Ebu Suud**, Muhammed ibn el-İmadi, *İrşadü'l-Akli's-Selim ila Mezaye'l-Kur'an'ı'l-Kerim*, Darü'lhyai Turasi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, tsz.
- Sülemî**, Muhammed bin Hüseyin, *Usûlü'l-Melâmetiyye*, Kahire, 1985.
- Süyûtî**, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, ed-Dürrü'l-Mensûr et-Tefsir bi'l-Me'sûr , Beyrut, tsz.
- Şimşek**, M. Said – Taceddin Uzun, *Arapça-Türkçe Deyimler, Kalıp ifadeler, Atasözleri Sözlüğü*, İstanbul, 1991.
- Şirazi**, Sadi, *Gülistan-i Sadi*, Be İtmamı Muhammed Ali Feruği, Müesseseti İntişiratu Emir Kebir, Tahran, h:1365.
- Şükün**, Ziya, *Farsça Türkçe Lügat*, (Ferhengi Ziya), M.E.B., İst, 1984.
- Et-Taberi**, Ebu Ca'fer Muhammed b.Cerir, *Camiu'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, Kahire, Dar'ı Hicr, 1987
- Ebû Tâlib**, el-Mekkî, *Ķütü'l-Ķulûb*, Kahire, 1961.
- Tan**, Zeki, “*Yoksullukla Mücadele Bağlamında Başkalarını Yaşatmak İçin Yaşamakta Duygusal Zekanın Rolü Üzerine Bir Deneme*”, 1.Ulusal İyilik Sempozyumu, Elzğ, 2009.
- Tarhan**, Nevzat, *Kendinizle Barışık Olmak Duyguların Eğitimi*, Timaş Yayınları, İst, Ekim 2011.
- Duyguların Dili*, Timaş Yayınları, İst., Ekim 2010.

- Var mı Beni Anlamak İsteyen*, Timaş Yayınları, İst ,Kasım 2012.
- Et-Tehânevî**, Muhammed Ali el-Faruki, *Keşşafu İstilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulum*, Dâr Kahraman, İstanbul, 1984.
- Topaloğlu**, Ahmet, Ayverdi, İlhan, *Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, Ekim 2007.
- Türkçe Sözlük**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank.1988.
- Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, 10. Baskı, Ankara, 2005.
- Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, Yeni Baskı, Ankara, 1988
- Uludağ**, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.
- Ulusoy**, İ. Turgut, *Din Psikolojisi*, *Hisar Cilt ve Yayınevi*, istanbul, 1970.
- Ulutürk**, Veli, *Kur'ana Göre Zulüm Kavramı*, İstişare Yayınları, Kayseri, 1993.
- Ulvan**, Abdullah Nasuh, *İslam Davetçilerine*, (trc: Merdan Güneş), Revza Yayınları, tsz.
- Ünal**, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Kırkambar Yayınları, İst, Ocak 1998.
- Vahidi**, en-Nisaburi Ebu'l-Hasen Ali ibni Ahmed, *Esbabu'n-Nuzul*, (tahk: el-Buğa Mustafa Diyb) Daru İbn Kesir, Dımaşk-Beyrut, 1988.
- Vehbi**, Konyalı Mehmed, *Hulasat'ül Beyan Fi Tefsir'il Kur'an* (Büyük Kur'an Tefsiri), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- Yalçın**, Cavit, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Vural Yayıncılık, İst., Haziran 1995.
- Yaşar**, Kandemir, İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük, Riyazü's Salihin, (trc ve şrh.) ,Erkam Yayınları, İst. 2012.
- Yavuz**, Kerim, *Çocuk ve Din Eğitimi*, İstanbul, 1994.
- Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ank. 1983.
- Yavuz**, Yusuf Şevki, *Kur'ân-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa 1983
- Yazır**, Elmalı M.Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Yayınevi, İst. 2007.

Yeğin, Abdullah, *Yeni Lügat*, Hizmet Vakfı Yayınları, İst. 1992.

-Abdullah, Abdülkadir Badıllı, Hekimoğlu İsmail, İlham Çalım, *Osmanlıca-*

Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân ilimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985.

Yılmaz, Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, 76.

-Hasan Kâmil “Tefekkür ve Tezekkür”, Altınonuk Dergisi, İst. 1998, sy:144.

Zavi, Tahir Ahmed, *Tertibu'l-Kamusi'l-Muhit ala Tarikati'l-Misbahi'l-Münir ve*

Esasi'l-Belge (Firuzabadi), İsa el-Babi el-Helebi ve Şurekauhu. 1971.

Zemahşeri, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki Ğevamidi't-Tenzil*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan , 1987.